

Urbana system och riksbildning i Skandinavien

Avhandling från institutionen för historiska studier

Urbana system och riksbildning i Skandinavien

En studie av Lödöses uppgång och fall ca 1050–1646

Erika Harlitz

with an English summary

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Avhandling för filosofie doktorexamen i historia,
Göteborgs universitet 7 maj 2010

© Erika Harlitz, 2010

Distribution: Erika Harlitz, heimskringla@hotmail.com.

Omslagsbild: Kurt Eriksson, Riksarkivet

Sättning: Gerhard Svedberg

Tryck: Geson, Kungsbacka, 2010

ISBN 978-91-628-8055-2

ABSTRACT

Harlitz, E. 2010. *Urbana system och riksbildning i Skandinavien: en studie av Lödöses uppgång och fall ca 1050–1646*. [Urban Systems and State Formation in Scandinavia: A Study of the Rise and Fall of the Town of Lödöse, c. 1050–1646] 172 pages. Avhandling från Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Written in Swedish with an English summary.
ISBN 978 91 628 8055 2

The investigation and analysis of Lödöse's political functions over a period of six hundred years has made it possible to follow and contextualize a town's life cycle and development. Lödöse has been used as a case study which illuminates how and why a town emerged, developed and disappeared in medieval and early modern Scandinavia, in relation to the processes of state formation and urbanization. The theory applied is the *Dynamic Urban Systems Theory*. The position of a town within this theory is determined by the functions of the town, as well as the exclusivity of these functions.

The influences of the Scandinavian state formation process on the town and the subsequent emergence of the river Göta Älv as the border of the realm have been ubiquitous during the evolution of Lödöse's functions. The results of the dissertation have been reached by abandoning the interpretational framework offered by the borders of the Scandinavian national states and instead using the Glomma-Risveden region as a focal point. This way, it has been demonstrated that Lödöse was founded in the 11th century during the urbanization of the medieval eastern Norwegian region of Viken, and not as a power manifestation by the Swedish kings, as has been previously assumed. Due to the evolution of the border between the Norwegian and Swedish kingdoms, Lödöse in time became a part of the developing Swedish urban system. This system evolved and was shaped in such a way by the Swedish state that, by the early 17th century, Lödöse was rendered obsolete; therefore, the town ultimately lost its system position and was subsequently abandoned.

Keywords: urban systems, state formation, Scandinavia, Middle Ages, Early Modern, urban function, urbanization, central place, urban network, itinerary

Till Ritchie

This is my story both humble and true
Take it to pieces and mend it with glue
– John Lennon *Skywriting by Word of Mouth* –

Tack

EN SOLIG FÖRSOMMARDAG fick jag ett telefonsamtal där jag blev tillfrågad om jag ville följa med och se bygdespelet *Vid Ljuda Os* i Lödöse. Ja, visst, varför inte, sa jag. Född och uppvuxen i Vänersborg, hade jag fram till den dagen sett Lödöse som ett litet samhälle, som passeras på 45:an på väg till eller från Göteborg och inte så mycket mer. Efter att ha spenderat en solig dag i Lödöse, på museet, i örtagården och på publikläktaren, åkte jag därifrån med en helt ny syn på platsen. Och en helt ny uppgift att genomföra: jag skulle skriva en avhandling om den medeltida staden Lödöse.

Äventyret Lödöse har nu nått sin ände. Resultatet av beslutet jag fattade där på gräsmattan bakom Lödöse Museum för sex år sedan, är den här boken. Men jag hade inte kunnat genomföra min föresats utan hjälp från andra och därför vill jag tacka mina handledare professor Thomas Lindkvist, den subtila handledningens mästare, och professor Göran Malmstedt för all hjälp och allt stöd. Jag vill även tacka Christer Ahlberger för att ha läst manuset i ett sent stadium. Jag vill rikta ett stort och varmt tack till Finn-Einar Eliassen, som tagit min avhandling under sina vingar och delat med sig av sin kunskap och sitt intresse. Tack också till de, som trots fullbokade scheman tagit sig tid att läsa och ge kommentarer på avhandlingens olika utkast: Per Cornell, Finn-Einar Eliassen, Sofia Gustafsson, Sven Lilja och Erik Opsahl. Tack till personalen på Lödöse Museum, särskilt till Ing-Marie Trägårdh och Sonia Jeffery, för att de har delat med sig av sin gedigna kunskap. Tack också till Sara Ellis Nilsson för språkgranskning av avhandlingens summary och till Eva Andersson, Helene Castenbrandt, Martin Dackling, Ulrika Lagerlöf-Nilsson och Brita Planck för läsning av korrekturet. Jag vill även tacka deltagarna på de olika seminarier där avhandlingens texter har dryftats, nämligen Medeltidsseminariet vid Historiska institutionen, Stockholms Universitet; Mikroarkeologiska seminarier vid den nu insomnade Institutionen för arkeologi och antikens kultur och

samhällsliv, Göteborgs universitet; Mandagsseminar vid IAKH, Universitetet i Oslo; Freitags-Kolloquium zu Problemen vergleichender Städtegeschichte vid Institut für vergleichende Städtegeschichte, samt Research School Seminar vid Center for Medieval Studies vid Universitetet i Bergen, där jag dessutom spenderade en mycket givande månad som besökande stipendiat. Jag vill dessutom tacka det varma och välkomnande doktorandkollektivet på min hemmainstitution, särskilt Sara och Helene, Ulrika, Eva, Brita, Martin, Didda, Maria och Henrik, för underhållande och givande umgänge, som garanterat förlängt medellivslängden hos denna individ.

Konferensresor, arkivresor och slutarbetet med avhandlingen har understötts med bidrag från *Stiftelsen Wilhelm och Martina Lundgrens Vetenskapsfond*, *Stiftelsen Paul och Marie Berghaus donationsfond*, *Gunvor och Josef Anérs Stiftelse*, *Kungliga Gustav Adolfs Akademien*, *Helge Ax:son Johnsons Stiftelse*, *Per Lindecrantz fond*, *Adlerbertska stipendiefonden*, *Kungliga och Hvitfeldtska Stiftelsen* och *Lennart J Hägglunds Stiftelse*. Tryckningen av avhandlingen har genomförts med bidrag från *Kungliga Gustav Adolfs Akademien* och *Letterstedtska föreningen*.

Tack också till min familj mamma Pia, pappa Gunnar och syster Cecilia för hjälp, stöd och förståelse när tid och tillgänglighet har truttit. Och sist men absolut inte minst, ett stort tack från djupet av mitt hjärta till den person som avhandlingen är dedikerad till, Ritchie, mannen i mitt liv, som alltid står vid min sida och aldrig tvivlar på mig, även när jag själv vacklar. Jag hade aldrig kunnat genomföra den här avhandlingen utan dig.

Vänersborg
mars 2010

Innehållsförteckning

Kapitel 1

Inledning 13

Syfte, undersökningsobjekt och problemställningar 14

Forskningsläge 15

Källkritik och metod 22

Diplom 24

Kungasagor och rimkrönikor 26

Varför de reste 29

Avgränsningar och begrepp 30

Urbaniseringsprocessen 33

Kontinuitet kontra diskontinuitet 38

Definition av begreppet stad 40

En stads funktioner 42

Ekonomiska funktioner 44

Politiska funktioner 45

Det dynamiska urbana systemet 45

Avhandlingens kapitel 51

Kapitel 2

Riksgränsens framväxt och Lödöses uppkomst 52

Den skandinaviska riksbildningsprocessen 52

Utvecklingen av Göta älv som riksgräns 57

Den skandinaviska urbaniseringen 65

Hypoteser om Lödöses uppkomst 66

Kapitelsammanfattning 74

Kapitel 3

Lödöses politiska funktioner 76

Lödöses politiska funktioner 1150–1190 76

Myntning 77

Stadsplanen och sockenindelningen	81
<i>Itinerarium: Sverre (r. 1177–1202)</i>	85
<i>Delsammanfattning Lödöses politiska funktioner 1150–1190</i>	87
Lödöses politiska funktioner 1250–1290	88
Myntning	88
Borgen	90
Den brända kastalen	94
<i>Itinerarium: Birger Magnusson, ä k Birger jarl (jarl ca 1248–1266)</i>	98
<i>Itinerarium: Valdemar Birgersson (r. 1250–1275)</i>	99
<i>Itinerarium: Magnus Birgersson, ä k Magnus Ladulås (r. 1275–1290)</i>	101
<i>Delsammanfattning Lödöses politiska funktioner 1250–1290</i>	102
Lödöses politiska funktioner 1350–1400	103
Myntning	103
Borgen	107
<i>Itinerarium: Magnus Eriksson (r. Sverige 1319–1364, r. Norge 1319–1355/1374)</i>	109
<i>Itinerarium: Håkon VI Magnusson (r. Norge 1343/1344–1380, r. Sverige 1362–1364)</i>	112
<i>Itinerarium: Margareta Valdemarsdotter, ä k drottning Margareta (r. Danmark 1387–1396/1412, r. Norge 1387–1389/1412, r. Sverige 1389–1396/1412)</i>	115
<i>Delsammanfattning Lödöses politiska funktioner 1350–1400</i>	117
Lödöses politiska funktioner 1440–1473	118
<i>Itinerarium: Kristofer av Bayern (r. Danmark 1440–1448, r. Sverige 1441–1448, r. Norge 1442–1448)</i>	118
Borgen	119
Nya Lödöse, riksgränsen och tullen vid Bohus	120
<i>Delsammanfattning Lödöses politiska funktioner 1440–1473</i>	125
Kapitelsammanfattning	126

Kapitel 4

Epilog 128

Skandinavien tidigmoderna urbanisering	128
Städer som flyttas och läggs ner	133
Krig, gränshandelspolitik och konkurrens	135
Gamla Lödöses sista tid	138
<i>Gamla Lödöses upphörande</i>	141
Kapitelsammanfattning	146

Kapitel 5

Sammanfattning 148

Appendix 155

Summary 157

Referenslista 163

Kapitel 1

Inledning

UNDER MEDELTIDEN VAR Lödöse en framstående stad i det svenska kungadömet, en position som delades med andra orter, såsom Kalmar, Linköping och Stockholm. I Lödöse fanns det en borg med ett vallgravssystem och hit förlades politiska möten på högsta nivå. Här fanns även ett av de första myntverken i det medeltida Sverige, liksom ett dominikanerkonvent grundat 1243. Lödöses huvudsakliga funktion var fjärrhandeln och Hansan var den huvudsakliga handelspartnern. Via Lödöse reste även pilgrimer på väg till eller från vallfartsorterna Nidaros och Vadstena. Men ingenting av detta har lämnat spår synliga för ögat i dagens Lödöse, ett samhälle med cirka 1 200 invånare, beläget i Lilla Edets kommun. Under jord däremot finns det arkeologiska skatter att gräva fram, bevarade i kulturlager upp till fem meter djupa, där lera, fukt och syrebrist fått föremål, som på andra platser försvunnit för länge sedan, att överleva till våra dagar i relativt gott skick.

Denna avhandling handlar om Lödöse från början till slut, men det är inte en avhandling som skriver Lödöses historia. Inte heller är det en avhandling som har ambitionen att ge ett svar på samtliga frågor om Lödöse. Istället ligger avhandlingens fokus på en aspekt av Lödöses existens, nämligen stadens funktioner. Avsikten är att använda Lödöse som det illustrerande exemplet i belysandet av övergripande samhällsprocesser, närmare bestämt riksbildningen och urbaniseringen.

Detta är en avhandling i historia som använder sig av arkeologiska forskningsresultat för den tid i Lödöses förflutna varom inga skriftliga källor finns. Det är en avhandling med den kronologiska tyngdpunkten i medeltiden, men som breder ut sig i tidigmodern tid. På detta sätt kan Lödöses livscykel följas till dess slut.

Inom den tidigare forskningen har Lödöse varit ett förbisett undantag i ett annars väl sammanfogat pussel där det nationalhistoriska perspektivet tillåts

dominera i samtliga de skandinaviska ländernas historieskrivning. Frångås emellertid det ramverk som nationalstaten utgjort inom historieskrivningen och ersätts med ett regionalt perspektiv, kastas pusselbitarna om och ett nytt mönster uppstår i det förflutna. Detta mönster visar att genom att stå utanför Skandinavien och blicka in och då se Lödöse för vad det var och inte för vad det borde vara, uppstår en situation där även det avvikande kan passa in.

Syfte, undersökningsobjekt och problemställningar

Syftet med avhandlingen är att utifrån ett regionalt perspektiv undersöka Lödöses roll i de skandinaviska urbana systemen, som växte fram under medeltiden och tidigmodern tid. Detta motiveras av att utvecklingen i det geografiska område som avhandlingen behandlar inte har genomgått någon systematisk analys med utgångspunkt i samverkan mellan riksbildnings- och urbaniseringsprocesserna, trots att området ifråga – dagens västra Sverige och östra Norge – utgjordes av ett gränsområde mellan två framväxande stater.

Inom den tidigare forskningen i Sverige illustreras den problematik som uppstår när nationalstaten används som utgångspunkt av exempelvis Riksantikvarieämbetets projekt *Medeltidsstaden*, som endast inkluderade de medeltida städer som finns inom det moderna Sveriges gränser. Detta synsätt återkommer i artiklar skrivna av projektledaren för *Medeltidsstaden*, Hans Andersson, där östra och västra Sveriges urbanisering kompareras inom ett nationalhistoriskt ramverk, trots att västra Sveriges städer under tiden för deras tillkomst var belägna i tre olika kungadömen. I Norge påverkar också nationalstatens gränser historieforskningen. Detta illustreras av Svein H Gullbekks avhandling om det medeltida norska myntväsendet, vars framväxt tolkas genom kyrkfynd av mynt inom det moderna Norges gränser. Medeltida mynt funna i kyrkor i exempelvis Bohuslän eller Jämtland har exkluderats från Gullbekks framställning.¹

Utgångspunkten för avhandlingen är att kungamakten använde urbanisering som ett medel för att markera ekonomisk och politisk överhöghet över ett territorium och att detta särskilt skedde i de områden där olika ekonomiska och politiska enheter möttes. Den stad som här valts ut som studieobjekt är Lödöse. Detta val har gjorts av tre skäl. För det första har Lödöses existens som stad en början och ett slut. Lödöse är alltså en av få medeltida städer som inte överlever in i modern tid. För det andra är det möjligt att dela in Lödöses existens i tre faser: uppgång, höjdpunkt och nedgång. Dessa tre faser kan avgränsas kronologiskt till en uppgångsfas 1050–1150; en höjdpunktsfas 1150–1473; samt en nedgångsfas 1473–1646. Dessa faser ligger till grund för de undersökningsperioder som avhandlingens empiriska undersökning delats in

1 Andersson H., 1982 s. 55–67, 1985 s. 38–44; Gullbekk, 2003.

i. För det tredje var Lödöse under hela sin existens belägen i ett tidvis omstritt område, som med tiden utvecklades till en gränsregion mellan kungadömen. Samtliga dessa faktorer gör Lödöse till ett relativt lätthanterligt analytiskt objekt, som fungerar som en koncentrationspunkt för flera till synes åtskilda samhällsprocesser.

En viktig del i analysen av studieobjektet Lödöse och stadens roll i den skandinaviska riksbildnings- och urbaniseringsprocessen är att teoretiskt kunna förklara hur de olika urbana systemen som växer fram fungerar. Detta genomförs genom appliceringen av teorin om det dynamiska urbana systemet där Lödöses resa kan följas från början till slut och på så sätt tillåts illustrera hur en stads relationer till andra städer påverkar den enskilda stadens möjligheter till fortlevnad.

För att detta ska kunna genomföras och avhandlingens syfte uppfyllas har tre utgångspunkter ställts upp. För det första kommer Lödöses funktioner att undersökas, det vill säga vilka funktioner Lödöse hade, varför staden hade just dessa funktioner samt hur dessa funktioner påverkade stadens position inom det dynamiska urbana systemet. För det andra kommer det att undersökas huruvida det finns ett samband mellan en stads funktioner och närheten till en gräns, i det här fallet en riksgräns, samt om detta skulle vara fallet, undersöka varför detta samband finns. För det tredje kommer avhandlingen att undersöka om de urbana system som fanns i Skandinavien under medeltiden och tidigmodern tid interagerade med de pågående riksbildningsprocesserna. Om denna interaktion kan konstateras ha funnits, kommer det även att analyseras på vilket sätt interaktionen tog sig uttryck samt om det är möjligt att se tecken på denna interaktion i den enskilda stadens existens och position inom det dynamiska urbana systemet.

Forskningsläge

Avhandlingen motiveras av att den tidigare forskningen domineras av ett nationalhistoriskt perspektiv som riskerar att både begränsa och snedvrider forskningsresultaten och tolkningen av dessa resultat. Särskilt tydligt blir detta vad gäller Lödöse då området där staden var belägen utgjorde ett gränsområde mellan i huvudsak Norge och Sverige. Forskningsresultaten domineras av en uppfattning om att det redan från 1000-talet och framåt gick en definierad riksgräns genom Göta älv och att Lödöse låg på den svenska sidan av denna gräns. Jämfört med utvecklingen i det övriga svenska kungadömet under tidig medeltid har Lödöse kommit att tolkas som avvikande. Dock har Hans Andersson i sin analys av den västsvenska kontra den östsvenska urbaniseringen utgått från att västra Sverige under medeltiden var uppdelat mellan de danska, norska och svenska kungadömena. Trots detta bortser Andersson i sin

slutdiskussion från detta faktum och presenterar likafullt en jämförelse mellan det moderna västra Sverige och det moderna östra Sverige, som vore de två likvärdiga entiteter under en och samma kungamakt.²

Sett från den norska forskningens perspektiv har analyserna antingen hållit sig inom det moderna Norges gränser eller, i de fall då Bohuslän inkluderats i analysen, hållit sig väster om Göta älv. Detta har resulterat i att det norska forskningsläget hittills har gått miste om information som kan vara av betydelse i den fortsatta forskningen kring den norska politiska utvecklingen under medeltiden. Som nämndes ovan blir detta tydligt hos Svein H Gullbekk, som håller sig inom det moderna Norges gränser i undersökningen av framväxten av ett nationellt monetärt system under medeltiden.³ Den nationalhistoriska problematiken framkommer även i antologin *Over grenser – Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*, där regionen där Lödöse var beläget visserligen problematiseras som en gränsregion, men utan att kliva över Göta älv eller ifrågasätta älvens roll som riksgrens.⁴

Nationalstaten har även fått utgöra grund för de samlingsverk som kommit ut om urbaniseringen i Skandinavien, vilket inneburit att det ännu inte utkommit något syntetiserande verk om hela regionens urbaniseringsprocess. För Danmarks räkning finns den tredelade framställningen *Danske Bystudier*, där den första volymen, *Middelalderbyen*, i redaktion av Søren Bitsch Christensen från 2004, är relevant här. *Middelalderbyen* avser att ge en heltäckande bild av Danmarks medeltida urbanisering men uppfyller detta syfte endast delvis. Å ena sidan inkluderas hela det medeltida Danmark då Skåne och Lund är representerade, vilket alltså innebär att det moderna Danmarks gränser överskrids. Å andra sidan är volymen uppbyggd som en antologi där flera olika författare diskuterar problemställningar på varierande analytiska nivåer. De medverkande texterna domineras av arkeologiska resultat, vilket innebär att urbaniseringens olika aspekter diskuteras utifrån enskilda städers utgrävningar, inklusive Lund. Detta försvårar möjligheten att dra några mer allmän-giltiga slutsatser för Skandinavien och det medeltida Danmark som helhet.

Ett verk om den medeltida danska urbaniseringen där diskussionen förs på en mer övergripande nivå och som dessutom återopas i *Middelalderbyen*, är Anders Andréns *Den urbana scenen – städer och samhälle i det medeltida Danmark* från 1985, vars skandinaviska anslag har möjliggjort ett användande av resultaten även utanför det danska området. Ett begrepp som Andrént myntar och här gör känt är *förtätad landsbygd* inom vilket han placerar städer med *öppen pluralitet*, det vill säga städer med åtminstone tre kyrkor där socknarna inbegreper både stad och landsbygd. Öppen pluralitet var den dominerande

2 Andersson H., 1982 s. 55, 1985 s. 42

3 Gullbekk, 2003 s. 3, 28–29

4 Se särskilt Sigurdsson, 2003b s. 20–21

stadstypen i Danmark 1050–1201, i Norge innan 1100 och i Sverige 1070–1285.⁵ Andrén hävdar att pluraliteten kom sig av att staden var organiserad på ett ”landsbygdsmässigt sätt” men skiljde sig från landsbygden genom sin täta bebyggelse. Det avgörande i den urbana utvecklingen var den kommunala frigörelsen, som slöt staden gentemot landsbygden och gav upphov till stadstypen *sluten enhet*.⁶

Det skandinaviska anslaget är inte lika närvarande i verket om den norska urbaniseringsprocessen, *Norsk byhistorie – urbanisering gjennom 1300 år* av Knut Helle, Finn-Einar Eliassen, Jan Eiving Myhre och Ola Svein Stugu från 2002. *Norsk byhistorie* behandlar den norska urbaniseringsen fram till år 2000 där den första delen, skriven av Knut Helle, diskuterar urbaniseringsprocessens inledande och tidiga utveckling under medeltiden. Det moderna Norges gränser överskrids här då Kungahälla, belägen i det som idag är det svenska Bohuslän, var en viktig stad i det medeltida norska kungadömet, men analysen i sig har inget övergripande skandinaviskt anslag. Riksgränsen mellan Norge och Sverige i Göta älv problematiseras inte. I sin framställning utgår Helle från de tre dominerande teorierna inom den norska urbana historiografien, nämligen strandstedsteorin lanserad av P A Munch, teorin om kungligt grundade städer av Gustav Storm samt teorin om kyrkligt grundade städer av Edvard Bull.⁷ Helles slutsats blir att samtliga teorier har aspekter värda att tas vara på då det troligen var en kombination av flera faktorer som fick de norska städerna att uppstå. Dock hävdar Helle att det avgörande i en stads tillblivelse var ingripandet från en politisk aktör. Utifrån detta resonemang kan städer i området spåras tillbaka till 700- och 800-talen.⁸

Vad gäller den svenska medeltida urbaniseringsprocessen har inget syntetiserande arbete publicerats sedan Adolf Schücks *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling* från 1926. Schücks framställning täcker dessutom endast delar av medeltiden då undersökningen avbryts under 1340-talet därför att Magnus Erikssons stadslag, enligt Schück, inledde en ny epok i den svenska urbaniseringen.⁹ Trots att Schücks framställning till vissa delar är föråldrad är dess analys ändå tillräckligt modern för att även i fortsättningen vara användbar. Dock är ett skandinaviskt perspektiv frånvarande och den svenska nationen den givna utgångspunkten, vilket är resultatet av det forskningsläge som rådde vid tiden för Schücks avhandling.

Den tidigmoderna svenska urbaniseringen behandlas i Sven Liljas *Tjuvehål och stolta städer – urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Fin-*

5 Andrén, 1985 s. 21, 29–30, 41

6 Andrén, 1985 s. 43, 44

7 Helle et al, 2006 s. 43

8 Helle et al, 2006 kapitel 1, 2

9 Schück, A., 1926 s. IV, V

land) ca 1570-tal till 1810-tal från 2000. Genom statistiska uträkningar kombinerat med teorin om urbana system diskuterar Lilja den urbana utvecklingen i Sverige under medeltidens slut och fram till industrialiseringens början. Problemet med Liljas framställning är emellertid att även här utgör den svenska nationalstaten utgångspunkten. Denna problematik förstärks dessutom av det faktum att genom att kombinera den moderna nationalstatens gränser med hur Sveriges gränser såg ut innan 1809 skapar Lilja ett Storsverige utan förankring i historien, bestående av det tidigmoderna Sverige, Finland samt de områden som blev svenska från och med 1658. Detta geografiska område utgör sedan det statistiska underlaget för hela undersökningsperioden.

I den tidigare forskningen i både Norge och Sverige utgör alltså nationalstaten den givna tolkningsramen. För regionen kring Göta älv och Lödöse har detta inneburit att forskningen inte har tolkat området utifrån dess egna villkor, utan utifrån nationalstatens villkor. I kombination med att staden lades ner i mitten av 1600-talet har detta för Lödöses del inneburit att staden i stort sett har förbisetts som forskningsobjekt. Den forskning som trots allt har gjorts om Lödöse har inte publicerats på något syntetiserande sätt, vilket har givit upphov till ett fragmenterat forskningsläge, präglad av informationsluckor och ibland även motsägelser.

Lödöse som studieobjekt för historiskt intresserade dyker upp under 1800-talets slut i form av pastor Carl S Lindblads bok *Lödöse stad samt Ale och Flundre härader. Historiska minnen och nuvarande förhållanden* från 1897. Lindblads syfte med sin text är att ”hos allmogen bidra till en bättre kännedom om dess hembygd. Förf. tror nämligen, att en dylik kännedom om den egna torfvan alstrar en god lokalpatriotism, att vägen till sann fosterlandskärlek går genom lokalpatriotismen.”¹⁰ Lindblads framställning är influerad av nationalromantiken och innehåller en till stora delar uppdiktad beskrivning av det medeltida Lödöse, trots att han åberopar dokument från både *Diplomatarium Suecanum* och *Gustav I:s registratur*. Lindblads bok är med andra ord inte användbar i en vetenskaplig framställning men omnämns här därför att boken ligger till grund för andra verk, nämligen Natanael Beckmans *Vägar och städer i medeltidens Västergötland – ett topografiskt-historiskt utkast* från 1916 samt Carl af Ugglas *Lödöse – historia och arkeologi* från 1931.

Som föremål för vetenskapliga studier träder Lödöse fram först 1905, då järnvägen mellan Lilla Edet och Alvhem byggdes och delar av det som en gång var grunden och kyrkogården till 1100-talskyrkan S:t Olov sprängdes i bitar. Fredrik Nordin, arkeolog och rektor på dövskolan i Vänersborg, fick i uppdrag att genomföra den första utgrävningen. Därefter gjordes dock inga fler utgrävningar innan Carl af Ugglas, på uppdrag av Göteborgs stad med anledning av

¹⁰ Lindblad, 1897 Förord

Platsen där järnvägen
mellan Alvhem och
Lilla Edet skär genom
S:t Olovskyrkans kor.
Foto: Erika Harlitz

dess stundande 300-årsjubileum, grävde ut delar av det medeltida stadsområdet.¹¹

af Ugglas framställning *Lödöse – historia och arkeologi* är det närmaste en stadsmonografi som Lödöse har kommit. Det finns nämligen ingen regelrätt stadsmonografi skriven om Lödöse, eftersom de flesta monografier av sådan art skrivs med anledning av en stads jubileum. Då Lödöse lades ner 1646 och nu ingår som en mindre ort bland flera i en större kommun, har det inte funnits anledning för något jubileum av monografiserande art. Därför är det också Göteborgs 300-årsjubileum som ligger bakom tillkomsten av af Ugglas massiva verk. Detta verk innehåller både resultaten av utgrävningarna som genomfördes 1916–1920 och en kronologisk genomgång av Lödöses historia.

Vad gäller af Ugglas historiska genomgång täcker den Lödöses historia fram till nedläggningen 1646, i motsats till den arkeologiska redovisningen som endast inbegriper medeltiden. Den historiska genomgången är färgad av den rådande historiesynen under 1920-talet, vilket kommer till uttryck i af Ugglas tolkning av den nationella och den regionala utvecklingen i det medeltida Skandinavien. Framställningen utgörs dessutom av en tendentiös tolkning av historiska fakta, som avslöjar att af Ugglas kom att solidarisera sig med sitt forskningsobjekt. Särskilt tydligt blir detta i redogörelsen för 1500- och

¹¹ Ekre, 1979–80 s. 78–81

1600-talen där Lödöses nedgång och försvinnande förklaras med att staden aktivt motarbetades av regenter, förmyndarregeringar och tulltjänstemän.

Den forskning som har publicerats efter af Ugglas är fortsatt hemmahörande inom arkeologin och är tätt knuten till de utgrävningar som har utförts på platsen.¹² Från 1960-talet och framåt dominerades forskningen om Lödöse av Rune Ekre. Detta kommer bland annat till uttryck i *VästgötaDal*, Älvsborgs läns museums årsskrift, där Ekre är den enskilde lödöseförfattare som står bakom flest titlar. Ekres dominans, i kombination med att flera av de övriga som skrivit om Lödöse har varit Ekres medarbetare, har givit upphov till en situation där det som idag är känt om Lödöse i huvudsak är Ekres tolkning av staden.

Efter Ekre är arkeologen Kristina Carlsson den forskare som har publicerat flest arbeten om Lödöse. Carlsson och Ekre samarbetade dessutom kring rapporten *Gamla Lödöse*, som publicerades 1980 inom ramen för *Medeltidsstaden*. Rapporten är en sammanfattning av tidigare forskning och presenterar sålunda inga nya empiriska rön.

Carlsson står även bakom den senaste publikationen där Lödöse behandlas, nämligen avhandlingen *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000-1300*, som utkom 2007. Här sammanställer Carlsson den tidigare forskningen, inklusive hennes egen, om Västergötland, Lödöse, Skara och Kungahälla och introducerar flera intressanta perspektiv med syftet att presentera en ny syn på regionens förflutna. Carlssons största bidrag utgörs av konstaterandet att Göta älv som riksgrens och transportled gör sig gällande först från 1200-talet och framåt samt att skogsområdet Risveden öster om Göta älv utgjorde en avgränsning för en västligt orienterad gränzon med endast sporadiska kontakter med det inre av Västergötland och det övriga svenska kungadömet.

Det mesta av det som är känt om Lödöse kommer sålunda från Ekre och Carlsson. Det är genom dem som Lödöses ursprung i 1000-talet har förts fram, även om Ekre vill datera Lödöses uppkomst till seklets mitt och Carlsson till seklets slut.¹³ Från Ekre och Carlsson kommer även uppgifterna om att den förste att mynta i Lödöse under 1150-talet var den svenske kungen Sverker den äldre samt att det första försvarsverket i Lödöse, en kastal som brändes 1227, byggdes av en annan svensk kung, Knut Eriksson, någon gång under 1100-talets sista decennier. Kopplingen mellan kastalen och Knut Eriksson görs med hjälp av en brakteat föreställande en borgport, som myntades i Lödöse under Knut Erikssons regeringstid. Myntningen i Lödöse tros ha pågått oavbrutet från mitten av 1100-talet till slutet av 1300-talet. Orsaken till myntningens upphörande har främst diskuterats av Ekre, som har förklarat det med Hansans

12 Gustavson, He., 1983, 1984; Johansson, 1989–90; Nockert, 1989–90

13 Ekre, 1984 s. 72; Carlsson, K., 1998 s. 74, 76, 2007 s. 78–79

anfall mot Lödöse 1368. Detta anfall har även fått förklara försvinnandet av Lödöses fögderi samt kungabesökens upphörande från slutet av 1300-talet.¹⁴ Genom utgrävningar har det också framkommit att borgen i Lödöse byggdes vid mitten av 1200-talet, under den period då Birger jarl var den faktiska regenten i det svenska kungadömet. Därför har Birger jarl utpekats som ansvarig byggherre för borgen, som tros ha uppförts på den plats där kastalen tidigare stod.¹⁵ Det har även hävdats att Lödöse på ett tidigt stadium hade tre sockenkyrkor, varav den ena troligen revs för att ge plats åt dominikanerkonventets kyrka, när denna tiggargorden etablerade sig i Lödöse 1243.¹⁶

Ekre och Carlsson är arkeologer med flera års erfarenhet av utgrävningar i Lödöse och de besitter båda stor kunskap om platsen och dess historia. Trots detta dras deras kontextualisering av utgrävningsresultaten med problem. Genomgående i den tidigare forskningen är att Lödöse framställs och tolkas som unikt och exceptionellt och som ett tidigt föremål för den svenska kungamaktens särskilda intresse. Vid en närmare granskning framkommer emellertid att förankring saknas i de redovisade arkeologiska resultaten. I de slutsatser som förs fram åberopas antingen historiska händelser som endast redogörs för delvis eller byggnader vars existens och placering inte har kunnat konstateras. Det senare illustreras av resonemanget rörande den förmodade kungsgården i Lödöse. I flera av sina publicerade artiklar driver Ekre tesen att det i Lödöse innan borgen byggdes måste ha funnits en kungsgård tillhörande den svenska kungamakten, eftersom kastalen som Knut Eriksson lät bygga inte var beboelig. Kungsgårdens existens har emellertid inte kunnat påvisas men Ekre har ändå tilldelat den en placering inom det medeltida stadsområdet samt omtalar den vid ett tillfälle som ett ”träpalats”.¹⁷

Orsaken till att Lödöse tolkats som ett tidigt föremål för den svenska kungamaktens särskilda intresse är att den tidigare forskningen har utgått från den svenska nationalstatens gränser vid tidpunkten för freden i Roskilde 1658, vilka sedan har projicerats bakåt i tiden. Att många av svaren på frågorna kring Lödöses tidigaste historia kan ligga utanför det svenska kungadömet medeltida gränser berörs av både Ekre och Carlsson, särskilt i diskussionerna kring Lödöses uppkomst och tidiga myntning, men utan att de tar steget fullt ut och lämnar nationalstaten bakom sig.¹⁸

14 Enligt uppgift i Carlsson, K. (2007, s. 81, 95, 171) kommer uppgiften om borgportsbrakteaten, som indikator på en koppling mellan kastalen och Knut Eriksson från Ekre, med hänvisning till Ekre (1989–90). I denna artikel gör emellertid inte Ekre någon sådan koppling. Ekre, 1984 s. 69, 1985 s. 24, 1989 s. 8, 1989–90 s. 54–56, 1989–90b s. 42–43, 47; Carlsson K., 1998 s. 92, 2007 s. 163.

15 Ekre 1984 s. 67, 1985 s. 22, 24, 1989–90 s. 62–63.

16 Carlsson K. & Ekre, 1980 s. 15; Carlsson K. 1998 s. 25, 2007 s. 94.

17 Ekre, 1989 s. 8, 1989–90 s. 66–67, 71.

18 Ekre 1989 s. 4–7, 1989–90 s. 66; Carlsson, K. 1998 s. 92, 2007 s. 89

Framställningen om Lödöse i denna avhandling tar sin utgångspunkt i de resultat och hypoteser som den tidigare forskningen har ställt upp. Men istället för att enbart söka efter svaren i det svenska medeltida kungadömet, söks svaren på de platser dit ledtrådarna pekar. Den svenska nationalstaten och dess gränser innan 1658 utgör alltså inte avhandlingens givna tolkningsram. Tolkningsramen utgörs av Skandinavien som helhet, liksom denna regions placering i det medeltida och tidigmoderna nordvästra Europa.

Det som avses med detta resonemang är alltså att genom att lyfta blicken från det redan kända kan nya frågor ställas och nya forskningsresultat nås. Det som ofta är avgörande för hur en historisk studie ska avgränsas är de nu existerande nationalstaternas gränser. Men städer är kommunicerande enheter – de kommunicerar dels med sin omgivande landsbygd dels med varandra – och städernas kommunikation skrider ofta över nationella gränser. Särskilt gäller detta städer med ett medeltida ursprung, då de samtliga tillkom i en tid då den ekonomiska och geopolitiska indelningen av omvärlden var annorlunda från den indelning inom vilken städerna agerar idag. Endast genom att lämna de moderna gränsdragningarna därhän kan den medeltida och den tidigmoderna ekonomiska och politiska utvecklingen börja förstås. Genom en analys utifrån omvända perspektiv uppstår möjligheten att ge en rimlig kontext åt den urbana utvecklingen i det medeltida Skandinavien och att städerna, däribland Lödöse, bereds en plats inom denna kontext.

Källkritik och metod

Avhandlingens tyngdpunkt utgörs av en empirisk undersökning av Lödöses politiska funktioner under stadens höjdpunktsfas, som inföll under perioden 1150–1473. De indikationer på politiska funktioner som kommer att undersökas och kontextualiseras är myntning; kungliga byggnadsverk så som kastal och borg; samt den kungliga närvaron i staden. Avsikten med den empiriska undersökningen är att undersöka vilka funktioner Lödöse hade och varför samt hur dessa funktioner påverkades av närheten till riksgränsen mellan det norska och svenska kungadömet. På detta sätt kan Lödöses funktioner användas till att förklara stadens förflyttning inom det dynamiska urbana systemet.

En viktig del av undersökningen är den kungliga närvaron i Lödöse. Den kungliga närvaron i en stad kan ta sig uttryck på flera sätt, exempelvis genom uppförandet av monumentala byggnader och/eller fysisk närvaro i staden. Den närvaro som ska diskuteras här är den fysiska närvaron. Den fysiska närvaron innebär i detta fall vilka regenter som kan beläggas ha vistats i Lödöse; dessa regenters antal besök; samt tidsintervallen mellan dessa besök. De regenter som ingår i undersökningen av den kungliga närvaron i Lödöse har valts ut

efter kriteriet att de kan beläggas ha besökt Lödöse vid ett precist tillfälle eller mer. Dessa regenter är:

Sverre, kung av Norge 1177–1202
 Birger Magnusson, även kallad Birger jarl, jarl ca 1248–1266
 Valdemar Birgersson, kung av Sverige 1250–1275
 Magnus Birgersson, även kallad Magnus Ladulås, kung av Sverige 1275–1290
 Magnus Eriksson, kung av Sverige 1319–1364, kung av Norge 1319–1355/1374
 Håkon VI Magnusson, kung av Norge 1343/1344–1380, kung av Sverige 1362–1364
 Margareta Valdemarsdotter, även kallad drottning Margareta, regent av Danmark 1387–1396/1412, av Norge 1388–1389/1412, av Sverige 1389–1396/1412
 Kristofer av Bayern, kung av Danmark 1440–1448, av Sverige 1441–1448, av Norge 1442–1448

Fyra regenter där det finns uppgift om att de befunnit sig i Lödöse har uteslutits ur undersökningen. Anledningen till att de uteslutits är att deras enda besök omtalas indirekt i en annan källa eller att deras enda besök har en oprecis datering. Dessa regenter är Albrekt av Mecklenburg (r. Sverige 1363–1389); Erik av Pommern (r. Norge 1389–1442, Danmark och Sverige 1396–1439/1440); Karl Knutsson Bonde (r. Sverige 1448–1457, 1464–1465, 1467–1470) samt Kristian I (r. Danmark 1448–1481, r. Norge 1450–1481, r. Sverige 1457–1464). Noteras bör att samtliga exkluderade regenters besök inträffade mot slutet av den period som kallas Lödöses höjdpunkt, vilket indikerar att Lödöse var på väg mot en politisk och ekonomisk nedgång redan en tid innan den faktiska nedgångsperioden kan sägas ha inletts.

För att placera Lödöse och den kungliga närvaron i en regional kontext har ett antal referensorter med intilliggande borgar valts ut. Samtliga dessa orter och borgar är belägna i det som idag är östra Norge och västra Sverige, närmare bestämt Østfold, Vestfold, Bohuslän och Västergötland. Orterna ifråga är (borgarna anges inom parentes): Kungahälla (Ragnhildsholmen, Bohus); Oslo (Akershus); Skara (Axcvall, Gälakvist) samt Tønsberg (Tunsberghus). Orterna har valts ut dels därför att de är belägna inom den region som omedelbart omger Lödöse dels därför att det på grund av deras lägen i relation till Lödöse finns anledning att tro att ett besök på någon av orterna skedde i samband med ett besök i Lödöse och vice versa.

Metoden som kommer att användas i avhandlingens empiriska undersökning utgörs av en rekonstruktion av de utvalda regenternas resande. Graden av exakthet i rekonstruktionen av en persons resväg (*itinerarium*) varierar dock beroende på källmaterialet som används. Det skriftliga källmaterial som används i avhandlingen består till största delen av diplom, kungasagor och rimkrönikor. Diplomen återfinns i källutgåvorna *Svenskt Diplomatariums huvudkartotek* (SDhk); *Diplomatarium Norvegicum* (DN); *Diplomatarium*

Danicum (DD) samt *Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ* (RDHD).¹⁹ Utifrån de krav som ställs på ett källmaterial vid rekonstruktionen av ett itinerarium används diplomerna som kvarlevor, det vill säga som spår av aktiviteter som en eller flera personer har lämnat efter sig. De diplom som har använts i rekonstruktionen av itinerarierna har hela datumet och utfärdandeorten intakta. Diplom som helt saknar datum eller där dagen, månaden eller båda saknas samt diplom utan utfärdandeort har uteslutits ur undersökningen.

Diplom

Medeltida diplom utgör ett problematiskt källmaterial på flera sätt. För det första bör det påpekas att av de diplom som utfärdades i Europa under medeltiden har endast en bråkdel bevarats. Totalt finns idag cirka 20 000 diplom bevarade rörande Norge och cirka 40 000 diplom rörande Sverige.²⁰ Att så få diplom har överlevt gör dem till ett besvärligt källmaterial med *lacunæ* som minskar möjligheterna till heltäckande analys och systematisering. Denna situation blir påtaglig vid en sökning på ordet "Lödöse" i *Svenskt Diplomatariums huvudkartotek*. Sökresultatet blir totalt 309 diplom. Detta antal inbegriper diplom som rör både Lödöse och Nya Lödöse samt diplom som endast nämner Lödöse i brevtextern. Av dessa 309 diplom är det därför endast 112 diplom som ligger till grund för avhandlingens undersökning.

För det andra utgör de editionsserier som diplomerna ingår i ett problem. *Svenskt Diplomatariums huvudkartotek* är en databas som bygger på den tryckta källserien *Diplomatarium Suecanum* samt *Svenskt Diplomatarium från och med år 1401*. *Diplomatarium Suecanum* började ges ut under 1800-talets första hälft, samtidigt som *Diplomatarium Norvegicum*. Båda dessa källserier var en del av nationaliseringsprocesserna i Sverige respektive Norge. Serierna gör därför sina urval och periodiseringar dels utifrån uppfattningen om nationalstaterna Sverige och Norge dels utifrån uppfattningen om de två rikenas gemensamma historia.²¹ Detta illustreras av perioden från 1319 och framåt då de svenska och norska kungadömena var i personalunion under Magnus Eriksson. I *Diplomatarium Norvegicum* inkluderas exempelvis endast diplom utfärdade av Magnus Eriksson, som kan klassificeras som norska eller som har ett innehåll som kan sägas beröra Norge. Detta urval är emellertid godtyckligt. Ett liknande problem återfinns i *Diplomatarium Suecanum*. Här inkluderas de områden som gick över till Sverige efter freden i Roskilde 1658.²²

19 I skandinaviska medeltida sammanhang har *diplom* betydelsen "brev". Dessa brev kan vara både offentliga och privata och innehåller ofta juridiska beslut i form av exempelvis testamenten, donationer eller markförsäljningar. Se vidare Larsson, 2003. I den följande framställningen används *brev* och *dokument* som ytterligare benämningar på diplom.

20 Gejrot, 2002 s. 9; Jørgensen, 2004 s. 72

21 Norberg, 2002 Förord; Opsahl, 2002 s. 26–27; Jørgensen, 2004 s. 72

22 Opsahl, 2002 s. 37, 38, 39

Dessa svårigheter ställs på sin spets i rekonstruktionen av regenternas itinerarium då diplom som har utfärdats i Lödöse eller som rör Lödöse kan återfinnas i samtliga skandinaviska diplomatarier. Särskilt tydligt blir denna problematik gällande drottning Margaretas itinerarium. Drottning Margareta är representerad i *Diplomatarium Suecanum*, *Diplomatarium Norvegicum* samt *Diplomatarium Danicum*. För att kunna göra en så heltäckande kartläggning som möjligt av drottning Margaretas resande har därför itinerariet i Henrik Lerdams *Kongen og tinget – det senmiddelalderlige retsvæsen 1340–1448* konsulterats. Detta var emellertid inte möjligt vad gäller rekonstruktionen av Kristofers av Bayern itinerarium. Både *Diplomatarium Danicum* och Lerdams sammanställning slutar 1412, året då drottning Margareta dör.²³ Källmaterialet gällande Kristofer av Bayern, som spenderade det mesta av sin regeringstid i Köpenhamn, utgörs därför av de svenska och de norska diplomatierna samt *Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ*, med risken att diplom relevanta för avhandlingens undersökning kan ha förbisetts.

Utöver dessa invändningar har Dag Retsö identifierat ytterligare två problem med diplom som källmaterial vid rekonstruktionen av itinerarier, nämligen huruvida en person faktiskt reste mellan två angivna orter samt huruvida den angivna utfärdaren verkligen var närvarande då diplom kom till.

Gällande huruvida utfärdaren var närvarande eller inte anser Retsö det inte vara något större problem innan Gustav Vasas regering under 1500-talet därför att det kungliga kansliväsendet under medeltiden var relativt utvecklat. Dock är Retsös resonemang kring vilka utfärdare som kan anses falla inom kategorin av potentiellt frånvarande vid brevets tillblivelse något problematiskt. På grund av det utvecklade kansliet inbegriper inte problematiken högfrälsepersoner i grupp, såsom riksrådet, eller individuella lågfrälsepersoner, såsom lagmän och fogdar, och inte heller kyrkliga dignitärer.²⁴ Varför just dessa grupper och individer står utanför problematiken förklaras inte av Retsö. Inte heller förklaras vilka kvarvarande litterata samhällsgrupper, som faktiskt utgör ett problem i avgörandet huruvida utfärdaren var närvarande eller inte.

Enligt Retsö är det möjligt att avgöra huruvida en person varit närvarande eller inte genom att titta på utfärdandeorten. Anledningen är att det är mer troligt att en kanslist på någon av de viktigaste orterna i det medeltida Sverige, exempelvis Västerås, Stockholm eller Linköping, utfärdade ett öppet brev i regentens namn än att så skulle ha skett på någon av de mindre betydande orterna.²⁵ Även Grete Authén Blom påpekar betydelsen av utfärdandeorten. Dokument av större vikt utfärdades nämligen inte på vägen mellan två orter,

23 Lerdam, 2001 s. 273–320

24 Retsö, 2007 s. 19–20

25 Retsö, 2007 s. 19–20

vilket indikerar att orten i sig spelade en symbolisk roll. Likaså gällde detta valet av datum för utfärdande av brev.²⁶

Liksom Retsö konstaterar Lerdam att det finns brev med olika grader av tillförlitlighet. Dock skiljer sig Retsös och Lerdams uppfattning åt om vad som utgör ett tillförlitligt brev. Den kategori som Retsö anser vara minst trovärdig, det vill säga kungliga brev utfärdade på viktiga orter, anser Lerdam utgöra den mest pålitliga kategorin, eftersom brevet utfärdades av kungen själv. Den näst mest trovärdiga kategorin, enligt Lerdam, är brev där regenten nämns som närvarande vid utfärdandet. Vid sådana tillfällen är det sannolikt att personen ifråga varit närvarande, eftersom utfärdaren valt att nämna personen som ett tecken på handlingens legitimitet.²⁷

Men även om en person nämns som närvarande och ett sigill har hängts på ett brev, är det fortfarande inte fastställt huruvida personen ifråga var där. Authén Blom har nämligen konstaterat att en person kan resa med en annan persons sigill och använda det vid utfärdandet av dokument, såsom i fallet med makarna Magnus Eriksson och drottning Blanka. Dessutom har Thomas Riis konstaterat att det i det medeltida Danmark kan ha funnits mer än ett kungligt sigill i bruk.²⁸

På grund av dessa svårigheter måste metoden som tillämpas i den empiriska undersökningen utgå från vad som är mest sannolikt. Om ett dokument nämner en person som närvarande antas därför denna person ha varit närvarande, förutsatt att han eller hon inte kan placeras på en annan ort vid samma tidpunkt. Skulle en person anges som närvarande vid två olika platser vid samma tidpunkt, väljs den plats som anses mest rimlig utifrån övrigt källmaterial och tidigare forskning. Två dokument utfärdade tätt inpå varandra i tid av samma person på samma plats antas ingå i samma vistelse, förutsatt att personen ifråga inte har kunnat placeras på en annan ort däremellan.

Kungasagor och rimkrönikor

För de delar av undersökningen där diplom inte har funnits att tillgå, baseras itinerarierna på kungasagor och rimkrönikor. De kungasagor som används är *Sverres saga* och *Håkon Håkonssons saga*. Även *Magnus Lagabøtes saga* används men då den är fragmentariskt bevarad kommer den inte att diskuteras här. De rimkrönikor som används är *Erikskrönikan* och *Karlskrönikan*. Uppgifterna om kungliga besök i Lödöse som kommer från kungasagor och rimkrönikor är

26 Authén Blom, 1992b s. 610, 683–684. En intressant observation i samband med detta är att det enskilda datum som har flest bevarade diplom utfärdade i Lödöse är Maria Magdalenas dag (22 juli) och denna dags profestum (21 juli). Totalt sju diplom är bevarade från denna festdag (*duplex*) och samtliga är utfärdade av medlemmar av eller personer knutna till folkungaätten. Se vidare SDhk:3098, 3099, 3100, 4351, 4352, 8338, 8340.

27 Lerdam, 2001 s. 54

28 Riis, 1981 s. 123; Authén Blom, 1992b s. 406, 410

vagare än uppgifterna som kommer från diplom. Istället för att tillhandahålla exakt dag och månad utgörs itinerarierna baserade på sagor och krönikor av orter som besöktes under ett visst år eller en viss månad under ett visst år.

Sverres saga anses vara tillkommen i två delar där den första delen, *Grýla*, skrevs på 1180-talet av den isländske abboten Karl Jónsson, anlita av Sverre själv. Hur långt in i den färdiga sagan som *Grýla* sträcker sig är oklart, likaså huruvida sagans andra del, som kom till efter Sverres död 1202, också skrevs av Karl Jónsson. Dock finns det forskare som utifrån en stilistisk analys av sagan hävdar att Karl Jónsson sannolikt är verkets ende författare.²⁹

Håkon Håkonssons saga är skriven av den isländske historikern och lagmannen Sturla Þórðarsson på uppdrag av Håkons son och efterträdare, Magnus Lagabøte. Sagan skrevs under åren 1264–1265, det vill säga strax efter Håkon Håkonssons död.³⁰

Sverres saga och *Håkon Håkonssons saga* är så kallade kungasagor. Kungasagorna var troligen de första att uppstå som genre och är också den enda genre som skrevs både på Island och i Norge; övriga sagagenrer tillkom endast på Island.³¹

Samtliga sagagenrer har tre gemensamma komponenter, som blandas med varandra i varierande grad: historia, (fri) diktning samt traditionsbundet berättande, av vilka det senare kan vara, men inte behöver vara, förankrat i historien.³² Författarna som skapar texterna är alltså historieskrivare och diktare på samma gång. Vad gäller innehållsurvalet i norrøna sagor är ämnet ofta något välkänt, en intressant person eller en dramatisk händelse. Andra förhållanden, så som ekonomiska, sociala och geografiska villkor eller uppgifter, utgör endast kulisser och omtalas då de har något att tillföra det som sker i sagan.³³ Särskilt gäller det *Sverres saga*, som är effektivt uppbyggd i så måtto att det som är inkluderat finns med för att driva handlingen framåt. Allt annat har rationaliserats bort.³⁴ Detta innebär att den problematik som konstaterats gällande sagornas tendentiösa framställningar i egenskap av offentlig historieskrivning med syftet att framställa huvudpersonen i så god dager som möjligt, inte torde utgöra någon risk för rekonstruktionen av de utvalda regenternas itinerarier. Avhandlingens empiriska undersökning använder sig av sagornas kulissuppgifter, som endast inkluderas i sagan om de har någon betydelse för att föra berättelsen framåt.

29 Hødnebo & Magerøy, 1979b s. 8; Mundal, 2004 s. 273

30 Þórðarsson, 1964 s. 5; Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 7; Mundal, 2004 s. 274

31 Mundal, 2004 s. 272. Angående problematiken kring indelningen av sagalitteraturen i genrer, se vidare Mundal, (2004 s. 268–301.)

32 Mundal, 2004 s. 271

33 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 8; Mundal, 2004 s. 298

34 Hødnebo & Magerøy, 1979b s. 12, 1979c s. 8

Bland rimkrönikorna är *Erikskrönikan* det äldsta kända svenska medeltida verket som tillkommit utan en utländsk förlaga. Krönikan täcker perioden 1230–1320 och tros ha skrivits under 1320-talet. Vem krönikans författare var är inte känt.³⁵ *Karlskrönikan* å sin sida anses vara det mest omfattande svenska rimverket från 1400-talet. Troligen består *Karlskrönikan* av två delar: en tidigare skriven krönika om Engelbrektsupproret, som fått namnet *Engelbrektskrönikan*, samt en senare tillkommen del om Karl Knutsson Bondes kamp om makten i Sverige under 1450-talet.³⁶ I motsats till *Erikskrönikan* och de två kungasagorna föreligger *Karlskrönikan* i original. Krönikan tros ha färdigställts strax efter att berättelsens sista händelser utspelades, det vill säga någon gång efter 1452.³⁷

Både *Erikskrönikan* och *Karlskrönikan* är tendentiösa framställningar där angivandet av en persons vistelseort inte anges lika systematiskt som i kungasagorna. *Erikskrönikan* tolkas som den svenska aristokratis propagandaverk tillkommen med två huvudsakliga syften. Det ena syftet var att hävda den svenska aristokratis position gentemot sina europeiska motsvarigheter, som var både äldre och mer etablerade. Det andra syftet var att legitimera Magnus Eriksson som kung av Sverige.³⁸ *Karlskrönikan* är en produkt av Karl Knutsson Bondes propagandistiska verksamhet med syftet att lyfta fram hans roll i händelserna under 1400-talet. Detta är troligen orsaken till att delar av *Engelbrektskrönikans* manuskript redigerats för att framhäva Karl Knutsson Bonde på Engelbrekt Engelbrektssons bekostnad.³⁹

Då det i fallen med *Erikskrönikan* och *Karlskrönikan* är de geografiska angivelserna som är av betydelse för avhandlingens empiriska undersökning, torde inte de två verkens propagandistiska syften spela någon roll för rekonstruktionen av olika itinerarier. Trots detta bör några ord sägas om de utgåvor som används av de två krönikorna. *Erikskrönikan* används i Sven-Bertil Janssons redaktion från 1985. Janssons redaktion återger inte krönikan i översättning till modern svenska men däremot innehåller den moderna kapitelindelningar som kan vara problematiska då de påverkar tolkningen av texten. Den utgåva av *Karlskrönikan* som används är G E Klemmings utgåva *Nya eller Karlskrönikan i Svenska Medeltidens Rim-Krönikor Andra delen* från 1866. Problemet med Klemmings utgåva är hans ambition att ge ut krönikan i det skick som han uppfattade att den ursprunglige författaren hade velat ha den utgiven. I denna utgåva finns därför större och mindre ändringar och rättelser, utfärdade av Klemming men utan att det anges i texten vilka ändringar som har

35 Jansson, S-B., 1985 s. 9–10, 18–19

36 Tigerstedt, 1957 s. 95, 96; Rosén, 1963 s. 290–291, 292

37 Tigerstedt, 1957 s. 95; Rosén, 1963 s. 291–292

38 Jansson, S-B., 1985 s. 12, 41

39 Tigerstedt, 1957 s. 97; Rosén, 1963 s. 293

gjorts.⁴⁰ Huruvida dessa ändringar och rättelser påverkat de geografiska angivelserna är inte känt. Klemmings utgåva av *Karlskrönikan* dras alltså med en del problem men då det ännu inte utkommit någon redaktion efter denna, är det fortsatt Klemmings utgåva som står till buds.

Varför de reste

En del i undersökningen av den kungliga närvaron som uttryck för Lödöses politiska funktioner är att förstå varför de personer som kan beläggas ha varit i Lödöse begav sig dit. Svaret på detta ligger troligen i orsaken till varför det medeltida hovet var ambulerande. En vanlig uppfattning är att resandet berodde på att regenten och hovet behövde resa runt bland sina ägor för att konsumera det som producerades innan det förgicks. Detta konsumtionsresande förutsätter dock en systematik och regelbundenhet i resandet, som mer ingående undersökningar av kungligt resande inte har funnit belägg för.⁴¹ Om resandet skulle ha varit konsumtionsstyrt blir till exempel Magnus Erikssons tioåriga frånvaro från sin del av Norge svår att förklara.⁴²

Att resandet inte var konsumtionsstyrt har visats av Riis, som har konstaterat att de danska medeltida kungarna i huvudsak uppehöll sig i städerna och inte på några gods. Vissa städer besökte de oftare än andra, ett faktum som Riis härleder till den rådande politiska situationen vid tidpunkten för besöket. De städer som fick flest besök utvecklades till kungliga residensstäder. Vilka residensstäderna var växlade också efter behov och vissa av dem kom att utveckla särskilda funktioner. Exempel på detta är Slesvig, som utvecklades till staden där Valdemar II Sejr (r. 1202–1241) förde sin nordtyska politik.⁴³

Riis resultat pekar alltså på att det kungliga resandet inte var konsumtionsstyrt utan att kungarnas närvaro i städerna dikterades av den rådande politiska situationen. Dessutom framkommer hos Riis att frekvensen av kungliga besök i en stad hade betydelse för stadens position i relation till andra städer. En parallell kan dras mellan Riis slutsats och Peter Spuffords konstaterande att vare sig Avignon eller Paris skulle ha blivit de stora och betydelsefulla städer som de blev om det inte hade varit för det påvliga respektive kungliga hovet. Innan den påvliga kurian flyttade från Rom till Avignon hade den senare en uppskattad befolkning om cirka 5 000 personer. Tio år efter att påven anlände beräknas Avignon ha uppnått en befolkning om cirka 40 000 personer, bestående av ditflyttade kardinaler, kyrkliga dignitärer och andra lärde samt köpmän och hantverkare som drogs till staden för att tjäna pengar. Detsamma skedde i Paris. Under det tidiga 1200-talet beräknas Paris ha haft cirka 20 000

40 Klemming, 1866; Schück, H., 1994 s. 12, 14

41 Riis, 1981 s. 115, 127

42 Opsahl, 2002 s. 30

43 Riis, 1981 s. 130

invånare medan invånarantalet mot slutet av 1300-talet beräknas ha varit cirka 200 000 personer. Även här var det föresättningen att tjäna pengar på närvaron av högt uppsatta personer som lockade. Paris är också ett illustrerande exempel på hur beroende städerna var av kungliga hov för sitt välstånd. Mellan 1422 och 1575 residerade inte det kungliga hovet i Paris. När kungen slutade att vistas i staden, vistades inte heller aristokratin där, vilket ledde till att köpmän och hantverkare övergav staden i takt med att utsikterna för en god affär minskade. Under perioden då det kungliga hovet var frånvarande beräknas Paris ha förlorat cirka hälften av sin befolkning.⁴⁴ Någon direkt koppling mellan utvecklingen i Paris och utvecklingen i Lödöse låter sig visserligen inte göras då det svenska hovet inte residerade i en och samma stad på samma sätt som det franska hovet. Dock pekar exemplet Paris på möjligheten att Lödöse fick en större befolkning i samband med kungliga vistelser och att denna befolkningsökning upphörde när de kungliga besöken upphörde, vilket ledde till en allmän nedgång i stadens ekonomi.

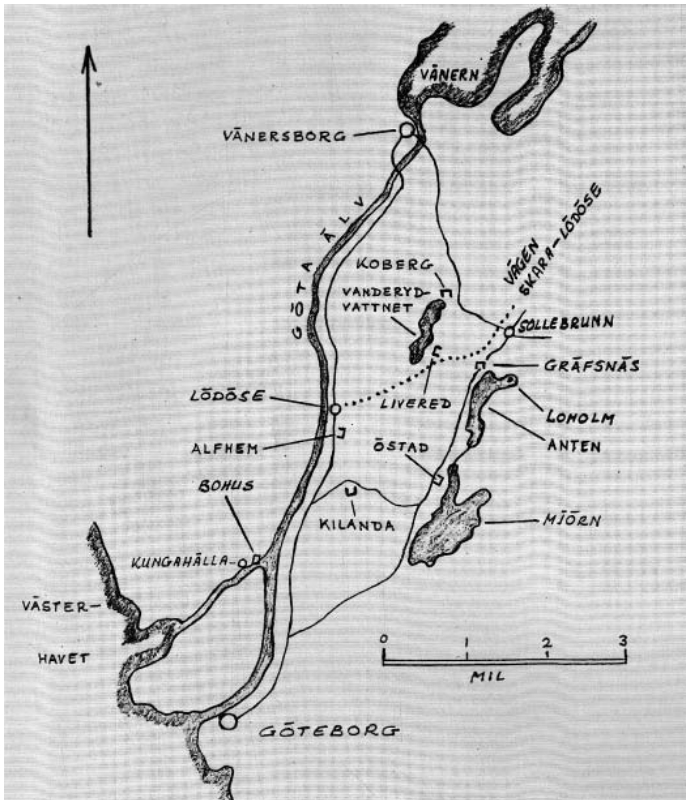
Riis slutsatser om de danska kungarnas resande indikerar att ett urbant system består av två strukturella nivåer. Den första strukturella nivån består av städer med reguljär besöksfrekvens. Detta innebär att vissa städer mottog återkommande kungliga besök över lång tid därför att den politiska agendan konstant inkluderade dem. Retsö kallar dessa städer för ”de rikets centralorter som utgjorde embryon eller kandidater till det framtida centraliserade kungadömet huvudstad.”⁴⁵ Här återfinns till exempel Stockholm, Linköping och Kalmar. Den andra strukturella nivån består av städer med irreguljär besöksfrekvens. Detta innebär att en del städer mottog ett fåtal återkommande kungliga besök under vissa tidsperioder då den politiska agendan endast tidvis inkluderade dem. Eftersom Lödöse sannolikt återfinns på den andra strukturella nivån måste avhandlingens empiriska undersökning vara uppmärksam på huruvida regenternas besök kan kopplas till den politiska situationen som rådde vid besökets inträffande och, förutsatt att källmaterialet tillåter att en sådan slutsats dras, anledningen till att regenten besökte Lödöse vid just det tillfället samt hur detta kan användas till att förklara Lödöses skiftande position inom det dynamiska urbana systemet.

Avgränsningar och begrepp

Avhandlingens studieobjekt är staden Lödöse. Lödöse var belägen inom en gränsregion som sträckte sig från skogsområdet Risveden i Västergötland till älven Glomma i Østfold. Denna gränsregion (nedan kallad Glomma-Risveden-regionen) har i tidigare forskning konstaterats utgöra en sammanhängande

44 Hohenberg & Lees, 1995 s. 106–107; Spufford, 2002 s. 84, 88, 136–137, 138, 139

45 Retsö, 2007 s. 20

Karta över Risveden.

Källa: Andersson, K-E & Björklund, 2001 s. 6

ekonomisk och kulturell enhet. Med *Risveden* betecknas här det skogsområde som sträckte sig i väst-östlig riktning mellan Göta älv och sjöarna Anten och Mjörn och i nord-sydlig riktning från Lagmansereds kyrka i Bjarke härad till Skårdals skate. Carlsson beskriver området som ”de mer skogsrika bygderna, som ligger mellan Göta älvs dalgång i väster och slättlandet i öster” genom vilket kommunikationerna var svåra under äldre tid.⁴⁶

De tre politiska enheter vars riksbildningsprocess och urbaniseringsprocess här kommer att undersökas är de framväxande kungadömena Danmark, Norge och Sverige. Trots att beteckningarna *Danmark*, *Norge* och *Sverige*, liksom *dansk*, *norsk* och *svensk*, för stora delar av avhandlingens undersökningsperiod är anakronistiska begrepp kommer de att användas för att upprätthålla en systematik i avhandlingens begreppsapparat. Detsamma gäller begreppen *Skandinavien* och *skandinavisk*, som används när de tre kungadömena omtalas som agerande grupp eller sammanhållen region.

46 Andersson, K-E & Björklund, 2001 s. 6; Carlsson, K., 2007 s. 143

Avhandlingens undersökningsperiod utgår från Lödöses existens som stad. Arkeologiska utgrävningar har visat att det kring mitten av 1000-talet fanns bebyggelse inom Lödöses medeltida stadsområde, vilket därmed anger undersökningsperiodens startår till cirka 1050. Undersökningens slutpunkt är satt till 1646, året då Lödöses stadsprivilegier drogs in och invånarna uppmanades att flytta därifrån.

Mellan mitten av 1000-talet och 1646 finns det andra årtal, som hade kunnat utgöra undersökningens start- eller slutår. Ett alternativt startår är 1275 då det äldsta bevarade skriftliga dokumentet utfärdades i Lödöse. Ett alternativt slutår är 1473 då Nya Lödöse grundades och Lödöse förlorade sin fjärrhandelsfunktion, eller 1526 då stadsprivilegierna drogs in för första gången. Dock valdes perioden cirka 1050–1646 så att en stads livscykel kan följas från början till slut inom det dynamiska urbana systemet, vilket i sin tur ökar möjligheterna till att få en så heltäckande bild som möjligt av en stads existens inom ramen för en övergripande samhällsprocess.

Avhandlingens kronologiska fokus ligger emellertid på perioden 1150–1473 då källmaterialet, både det arkeologiska och det historiska, under denna period är som rikast. Denna period har i sin tur delats in i underperioder, vilka har identifierats i arbetet med arkeologiska forskningsresultat och det skriftliga källmaterialet. Underperioderna som har identifierats är följande: 1150–1190; 1250–1290; 1350–1400; 1440–1473. Perioderna har avgränsats genom att förändringar i den skandinaviska riksbildningsprocessen då sammanfaller med förändringar i Lödöses politiska funktioner. Det är dessa underperioder som utgör grunden för avhandlingens empiriska undersökning. På grund av detta fyller perioderna cirka 1050–1150 samt 1473–1646 funktionerna som prolog respektive epilog.

De funktioner som kommer att analyseras är i huvudsak Lödöses politiska funktioner, manifesterade genom stadens myntning, borg samt belagda kungabesök. Detta trots att det var de ekonomiska funktionerna, i synnerhet fjärrhandeln, som utgjorde Lödöses huvudverksamhet. Anledningen till att det är de politiska funktionerna som ligger i fokus är att det finns otillräckligt med källmaterial för att kunna genomföra en systematisk undersökning av de ekonomiska funktionerna. Detta beror dels på att ekonomiska aktiviteter, så som handel, efterlämnar ytterst lite arkeologiskt källmaterial och dels på att Lödöse har lämnat få spår efter sig i det hanseatiska skriftliga källmaterialet. Detta är troligen orsakat av att även om Hansan spelade en viktig roll för Lödöses ekonomiska liv, gällde inte nödvändigtvis det omvända förhållandet. Tyngdpunkten läggs därför på de politiska funktionerna medan de ekonomiska funktionerna utgör bakgrunden till den empiriska undersökningen. På detta sätt möjliggörs en analys av både riksbildningsprocessen och urbaniseringsprocessen i det medeltida Skandinavien.

I avhandlingen kommer Lödöse att kallas *Lödöse* fram till 1473. Därefter kallas staden för *Gamla Lödöse*, då Lödöse under 1500- och 1600-talen var känt under detta namn för att av samtiden kunna skiljas från Nya Lödöse.

Vad gäller de personnamn och platsnamn som förekommer i avhandlingen tjänar det svenska namnskicket som utgångspunkt. Detta innebär att om en dansk eller en norsk person eller plats har ett etablerat svenskt namn kommer det etablerade svenska namnet att användas. Exempel på detta är den norske kungen Magnus Berrfött, som här kallas Magnus Barfot samt den norska staden Konghelle som här kallas Kungahälla. Det svenska namnskicket gäller även då en regent har ett nummer efter sitt namn. Exempel på detta är den norske kungen Håkon 6. som här omnämns som Håkon VI.

Urbaniseringsprocessen

Bland dem som forskar om urbanisering och städer finns det särskilt tre frågor som engagerar: frågan om städers ursprung; frågan om aktiviteter förbundna med städer; samt frågan om det urbana sättet att leva.⁴⁷ I diskussionen som här följer ligger fokus på städers ursprung medan fokus i avhandlingens syfte och problemställningar ligger på frågan om aktiviteter förbundna med städer.

Jan de Vries har identifierat tre olika typer av urbanisering som kan, men inte behöver verka simultant. Den första typen är *demografisk urbanisering* (*demographic urbanization*), som innebär att människor flyttar från rurala bosättningar till urbana bosättningar, där den senare bosättningskategorin ökar sin befolkning på bekostnad av den förra. Den andra typen är *strukturell urbanisering* (*structural urbanization*), som innebär koncentrationen av vissa aktiviteter till urbana bosättningar. Den tredje typen är *beteendemässig urbanisering* (*behavioural urbanization*), som innebär det urbana levnadssättets spridning till landsbygden.⁴⁸

Den betydelse som begreppet *urbaniseringsprocess* ges här är en kombination av den demografiska och den strukturella urbaniseringen. Urbaniseringsprocessen tolkas alltså som en förflyttning av människor och aktiviteter från olika platser till en och samma lokalitet i landskapet. Detta orsakas av att urbaniseringsprocessen är en multikausal ”geografisk centralisering av sociala aktiviteter”. Urbaniseringsprocessen kan tolkas som ett resultat av de politiska makthavarnas expropriering av den lokala ekonomin i syfte att stärka den egna politiska positionen. Detta gjordes genom att flera aktiviteter samlades på ett och samma ställe. Städer kan därför ses som något som skapas och vars tillkomst tvingas fram.⁴⁹

47 Ersland, 1994 s. 1; Hohenberg & Lees, 1995 s. VII–VIII

48 de Vries, 1984 s. 11–12

49 Andersson, H., 1985 s. 42; Lilja, 2000 s. 33, 34; Helle et al, 2006 s. 7

För att förflyttningen av människor och aktiviteter ska kunna ske och de nya bosättningarna överleva, var det nödvändigt att ett ekonomiskt välstånd uppstått i det omgivande samhället. Detta ekonomiska välstånd skedde genom uppfyllandet av tre villkor. För det första måste ett områdes befolkning ha nått en viss mängd och densitet. Det måste alltså finnas ett överskott av människor som inte kan eller behöver sysselsättas i jordbruket. För det andra måste jordbruksproduktionen generera ett överskott. På detta sätt blir det möjligt att försörja en bosättning vars huvudsakliga sysselsättning inte är att producera sin egen föda. För det tredje måste samhället i stort ha uppnått en viss nivå av teknologisk, social, politisk och ekonomisk specialisering. Denna specialisering innebar förbättrade produktionsmetoder, ökad social differentiering samt en mer sofistikerad ekonomi. Med förbättrade produktionsmetoder menas bland annat förbättrade agrara odlingstekniker, vilket ökade jordbrukets avkastning. Den sociala differentieringen innebar framväxten av sociala grupper ordnade i ett hierarkiskt maktförhållande. Detta maktförhållande var i sin tur kopplat till den mer sofistikerade ekonomin, särskilt då den maktutövande gruppen spenderade sina tillgångar på konsumtion. Samtliga dessa förändringar var sammankopplade och det är därför svårt att peka ut vilken av förändringarna som gav upphov till de andra.⁵⁰

Det är den sociala differentieringen och konsumtionen som kan sägas ligga bakom urbaniseringsprocessen. Att inneha makt var en omöjlighet utan handel och konsumtion, eftersom åtråvärda varor utgjorde tecken på överhöghet.⁵¹ Den medeltida urbaniseringsprocessen kan därför sägas ha tagit sin början under 600-talet i Frankerriket, som inom sina gränser hade ett för sin tid komplext produktions- och distributionssystem där den kungliga och kyrkliga efterfrågan på konsumtionsvaror var förhållandevis hög.⁵²

Urbaniseringsprocessen var alltså knuten till de kungliga, kyrkliga eller furstliga maktcentra som redan fanns. Från dessa maktcentra utgick initiativ till att anlägga bosättningar i syfte att kontrollera och utnyttja hantverksproduktion och handel. Därför uppstod längs med Nordeuropas kuster platser där tecken på tidigt handelsutbyte har konstaterats.⁵³

Dessa platser kallas för *emporium* (pl. *emporia*), alternativt *wik*, och var platser där fjärrhandel skedde under kungligt beskydd.⁵⁴ Emporia kan tolkas som en del av urbaniseringsprocessen och förekom i Nordeuropa under 600-, 700- och 800-talen.⁵⁵ Kring Nordsjön uppstod emporia som till exempel

50 Pounds, 1994 s. 92, 97; Wickham, 2005 s. 809, 854; Helle et al, 2006 s. 4, 25, 26

51 Pounds, 1994 s. 92, 97; Wickham, 2005 s. 809, 854; Helle et al, 2006 s. 4, 25, 26

52 Wickham, 2005 s. 818

53 Helle et al, 2006 s. 26; Arthur & Sindbæk, 2007 s. 302

54 Wickham, 2005 s. 809; Arthur & Sindbæk, 2007 s. 303; Clark, 2009 s. 26–27

55 Schofield & Steuer, 2007 s. 121

Quentovic (vid floden Canche); Dorestad och Domburg (vid floden Rhen). I England hade York, Ipswich, London och Hamwic (nuvarande Southampton) funktion som emporia. I Skandinavien uppstod Birka, Hedeby, Ribe och Kaupang vid Skiringsal.⁵⁶

De flesta emporia var belägna vid en gräns; politisk, geografisk och/eller etnisk, både vid vatten och i inlandet.⁵⁷ I Skandinavien tog detta sig uttryck bland annat i placeringen av Kaupang och Hedeby, där Kaupang var beläget i det danska kungadömet norra gränsområde kring Oslofjorden medan Hedeby låg i det södra gränsområdet vid Jyllands fot. Dagfinn Skre tolkar dessa platser som att de danska kungarna följde de frankiska och anglosaxiska kungarnas exempel och grundade emporia.⁵⁸

Enligt Harold Carter är det emellertid inte möjligt att en urbaniseringsprocess inleds genom en överföring av idéer. Genom att använda sig av teorier om diffusion påstår Carter att urbanisering genom så kallad *smittsam diffusion* (*contagious diffusion*), så benämnd enligt analogin att idéer överförs mellan människor likt smittsamma sjukdomar, inte kan beläggas. Urbaniseringsprocesser initieras istället genom *omlokalisering diffusion* (*relocational diffusion*) eller *överförd diffusion* (*translated diffusion*). Enligt Carter initieras urbaniseringsprocessen genom diffusion då ett redan urbaniserat folkslag erövrar ett icke-urbaniserat område. Detta påstående beläggs med en redogörelse för Roms erövring av västra Europa och de tyska furstarnas erövring av området öster om floden Elbe.⁵⁹ Denna redogörelse lyckas dock inte förklara hur urbaniseringen spreds till Skandinavien där några invaderande urbaniserade folkslag inte gjort sig gällande. Snarare är Skandinavien ett område där samhällsprocesserna förändras genom överförandet av tankegodis från inflyttade elitgrupper.⁶⁰ Det finns därför anledning att anta att Skres slutsats om Kaupangs och Hedeby's placeringar vid det danska inflytelseområdets gränser har validitet.

Ytterligare tecken på en ekonomi i utveckling och den politiska maktens inblandning i denna ekonomi är uppkomsten av marknader, där i huvudsak dagligvaror bytte händer, i motsats till emporia där lyxkonsumtion stod i fokus. Särskilt viktiga under den tidiga medeltiden var de periodiska marknaderna (*fair*).⁶¹ De mest kända marknaderna är marknaderna i Champagne, som stod

56 Wickham, 2005 s. 681–682; Skre, 2007 s. 21, 453

57 Schofield & Steuer, 2007 s. 136

58 Skre, 2007 s. 461. Det ska framförhållas att någon direkt koppling mellan Kaupang och det danska kungadömet inte har kunnat fastställas. Enligt Skre är det emellertid inte troligt att en plats som Kaupang kunde uppstå där den gjorde utan att den danska kungamakten kände till det. Dessutom passar Kaupang in i mönstret med Hedeby och Ribe, eftersom de samtliga var belägna vid det danska kungadömet's gränser.

59 Carter, 1983 s. 18–50

60 Lindkvist, 2001 s. 48

61 Abu-Lughod, 1991 s. 52; Pounds, 1994 s. 358, 359, 361, 362

på sin höjdpunkt under 1100-talet. Enligt Janet Abu-Lughod spelade grevarna i Champagne en avgörande roll för marknadernas framväxt: "One of the first lessons to be drawn from the Champagne fairs is that the geopolitical factors are absolutely crucial in determining whether or not a location will be 'strategic' for world trade."⁶² Paul M Hohenberg och Lynn Hollen-Lees hävdar emellertid motsatsen: "The great twelfth century fairs were located in Champagne because of the province's situation between Flanders and Italy, not owing to any special local stimulus."⁶³ Hohenberg och Lees har rätt i att Champagne är beläget mellan Flandern och Norditalien, det medeltida Europas mest framstående områden i fråga om fjärrhandel, men med tanke på områdets läge på kontinenten är det svårt att hävda att champagnemarknadernas betydelse skulle ha uppkommit av sig självt. Särskilt med tanke på att de två främsta anledningarna till att champagnemarknaderna tappade i betydelse var kopplade till politiska och ekonomiska faktorer. Den politiska faktorn var den turbulens som orsakades i samband med områdets införlivande med Frankrike. Den ekonomiska faktorn var att handeln hade nått en sådan volym att de ekonomiska transaktioner som tidigare skett på de periodiska marknaderna nu skedde kontinuerligt i städerna.⁶⁴

Under perioden 1000–1300 ökade urbaniseringsprocessen i intensitet i Europa och flera nya städer grundades. Anledningen till denna intensifiering var en ekonomisk högkonjunktur. Först att märka av detta, enligt Norman Pounds, var Italien, följt av Frankrike, Rhenområdet, övriga tyska området och slutligen Skandinavien, östcentrala Europa och Balkan.⁶⁵ Städer grundades för att hävda territoriell överhöghet. Särskilt gällde detta nyerövrade områden där urbanisering användes som medel för kolonisation. I den tyska erövringen av slavernas område öster om floden Elbe grundades cirka 1 500 nya städer mellan åren 1200 och 1400. Bland dessa kolonisationsstäder återfinns exempelvis hansastaden Lübeck.⁶⁶ Även den engelska kungamakten använde sig av denna strategi. I slutet av 1200-talet och början av 1300-talet grundades ett flertal städer i Wales samt i Akvitanien. Intressant att notera är att samtidigt som engelsmännen anlade städer i Akvitanien anlade fransmännen städer i områdena runtomkring. Motiven bakom dessa grundläggningar var i huvudsak militära. De ekonomiska förutsättningarna för dessa städer var sålunda dåliga och flera av dem försvann också med tiden.⁶⁷

62 Abu-Lughod, 1991 s. 74

63 Hohenberg & Lees, 1995 s. 71

64 Abu-Lughod, 1991 s. 70–71, 73; Pounds, 1994 s. 361

65 Pounds, 1994 s. 32; Hohenberg & Lees, 1995 s. 8; Skre, 2007 s. 45; Clark, 2009 s. 32. Pounds (1994, s. 91–92) hävdar dock att intensifiering inleddes redan under 900-talet.

66 Keen, 1991 s. 88; Mayr-Harting, 1992 s. 130, 136; Ersland, 1994 s. 35; Clark, 2009 s. 32

67 Pounds, 1994 s. 252–253

Även Skandinavien var inkluderat i intensifieringen av urbaniseringsprocessen från år 1000. Också här användes städer som ett sätt att markera territoriell överhöghet. De regionala urbaniseringsprocesserna i Skandinavien nådde sina mest intensiva faser vid olika tidpunkter men samtliga inträffade under perioden 1000–1300: i Norge under 1000- och 1100-talen; i Sverige och Danmark under 1200-talet.⁶⁸ Särskilt angående Norge torde härmed Pounds påstående ovan inte längre gälla.

Städer som ett sätt att markera territoriell överhöghet kom till uttryck genom tillkomsten av städer som Sigtuna och Kungahälla. Sigtuna grundades under 900-talets sista decennier och anses vara den blivande svenska kungamaktens religiösa och politiska markering i ett område där både kristendom och kungamakt var svaga. Kungahälla anlades under 1000-talets andra hälft och har tolkats som en territoriell markering av den norska kungamakten i det nyligen erövrade området vid Göta älv. Liksom de engelska städerna i Akvitanien, synes vare sig Sigtuna eller Kungahälla ha haft ekonomiska skäl till varför de tillkom. Snarare rörde det sig om administrativa, politiska och/eller militära orsaker.⁶⁹

Dock är det inte alla städer som kom till av de anledningar som Sigtuna och Kungahälla här har fått illustrera. Lödöse kom till vid mitten av 1000-talet och verkar ha varit en plats för fjärrhandel från första början.⁷⁰ Dock är det så att för att en stad överhuvudtaget ska komma till behövs det ett ingripande från en politisk aktör. Detta innebär att även om Lödöse var en ekonomiskt baserad grundläggning, passar staden ändå in i samma mönster som Sigtuna och Kungahälla därför att staden var resultatet av en politisk samhällsprocess.

Den framställning av urbaniseringsprocessen som gjorts här har varit kronologiskt disponerad. Det betyder emellertid inte att urbaniseringsprocessen ska tolkas som teleologisk eller deterministisk. Orsaken till detta är att det inte är möjligt att hävda att en urbaniseringsprocess har en början eller ens ett slut. Det är därför viktigt att framhålla att det som har angivits som startpunkten för den medeltida urbaniseringsprocessen under 600-talet egentligen är inledningen på en urban återhämtning efter den stagnation som inträffade efter Västoms kollaps.

Lika svårt att hävda att en urbaniseringsprocess har en början, lika svårt är det att hävda att den har ett slut. Urbaniseringsprocessen pågår ännu idag. Orsaken till att processen ännu pågår är att den inte enbart rör sig framåt. Inom urbaniseringsprocessen återfinns en dynamik mellan expanderande och stagnerande krafter där de expanderande krafterna resulterar i fler städer

68 Ersland, 1994 s. 33; Christensen, 2004 s. 20

69 Schück, A., 1926 s. 114, 166; Tesch, 1996 s. 119, 121; Andersson H., 2001 s. 12; Helle et al, 2006 s. 58–59; Ros, 2009 s. 108, 184

70 Ekre, 1968 s. 58

och i större städer medan de stagnerande krafterna leder till färre städer och mindre städer. Det var sålunda de expanderande krafterna som ledde till att Lödöse kom till vid mitten av 1000-talet och det var de stagnerande krafterna som ledde till att Lödöse gick ner under 1500-talet.

Något som är viktigt att ha i åtanke är att urbaniseringsprocessens stagnerande krafter fortfarande verkar, vilket idag kommer till uttryck i så kallade avfolkningsbygder. Skillnaden mellan nutid och dåtid är att i dagens samhälle tillåts inte den stagnerande urbaniseringsprocessen gå så långt att städer överges och läggs ner.

Kontinuitet kontra diskontinuitet

Forskningen om den medeltida urbaniseringen i Europa är i huvudsak uppdelad i två läger, baserat på vilken periodisering av urbaniseringsprocessen som tillämpas samt hur de olika perioderna relateras till varandra.⁷¹ De olika tidsperioderna grundar sig i huruvida det undersökta området ligger innanför eller utanför *limes*. Periodiseringarna av urbaniseringsprocessen bygger på brytpunkter, det vill säga händelser som när de inträffar innebär en förändring i det rådande tillståndet och att något annat introduceras. För de forskare som studerar urbaniseringen innanför *limes* utgör Västroms upplösning 476 en brytpunkt mellan den romerska urbaniseringen och den medeltida. De forskare som studerar urbaniseringen utanför *limes* utgår istället från emporianätverkets sammanbrott under 900-talet.⁷²

Omfattningen av brytpunkten leder till en diskussion om en utvecklingskontinuitet eller diskontinuitet. Nyckeln till problemet med kontinuitet kontra diskontinuitet ligger i förståelsen av de funktioner som utövas på en viss plats vid en viss tidpunkt. Denna diskussion är viktig dels för den definition av begreppet stad som kommer att arbetas fram dels för att kunna förstå och förklara utvecklingen av Lödöses funktioner samt relationen mellan Lödöse och Nya Lödöse.

I detta sammanhang betyder *kontinuitet* en kvalitativ likhet mellan två olika på varandra följande fenomen. *Diskontinuitet* betyder en kvalitativ olikhet mellan två på varandra följande fenomen.

Efter Västroms upplösning fallerade stora delar av det system av städer som det romerska imperiet skapat inom sina gränser. Detta betyder dock inte att samtliga romerska städer (*civitas*) övergavs. De städer som överlevde den urbana tillbakagången gjorde så därför att det där residerade en biskop. Framväxten av kyrkans organisation spelade alltså en roll i att hålla den romerska

⁷¹ För vidare diskussion, se Wickham (2005, s. 592).

⁷² Andréén, 1985 s. 116

urbaniseringen vid liv.⁷³ Många av dessa ursprungligen romerska städer utvecklades till att bli binukleära, det vill säga en stadskärna med romerskt ursprung och en medeltida ursprung. Den romerska stadskärnan var i huvudsak kyrklig medan den medeltida stadskärnan var kommersiell.⁷⁴ Här kan det alltså hävdas att kontinuitet och diskontinuitet verkade samtidigt på samma plats. Kontinuitet kan hävdas vad gäller den kyrkliga administrativa stadskärnan medan diskontinuitet kan hävdas vad gäller den kommersiella stadskärnan. Det ska dock understrykas att de flesta medeltida städer innanför *limes* uppstod kring slott och kloster utan rötter i någon tidigare bosättning (*ex novo*).⁷⁵

Det nordeuropeiska emporianätverket föll successivt samman under 900-talets gång på grund av en kombination av förändrade ekonomiska och politiska strukturer. När ett emporium försvann, etablerades, antingen omedelbart eller en tid därefter, istället en bosättning i närheten. Det var denna nya bosättning som låg till grund för den medeltida staden.⁷⁶ Här kan det alltså också konstateras att kontinuitet och diskontinuitet verkade på samma gång, om än inte på samma plats.

Frågan om kontinuitet kontra diskontinuitet rör inte urbaniseringsprocessens vara eller icke vara, utan handlar istället om de uttryck som urbaniseringsprocessen tog – emporium, civitas etcetera – samt den spatials och temporala relationen mellan dessa uttryck. Den spatials och temporala relationen innebär att kontinuitet och diskontinuitet kan hävdas verka samtidigt, vilket demonstrerades ovan av den binukleära staden och efterträdaren till ett emporium. Denna relation kan delas in i tre spatio-temporal analytiska nivåer där kontinuitet och diskontinuitet analyseras samtidigt i tid och rum.

På den högsta spatio-temporal analytiska nivån återfinns relationen mellan regional kontinuitet och lokal diskontinuitet. Detta innebär till exempel att en bosättning överges och följs av en liknande bosättning i närheten, antingen omedelbart eller med ett mellanliggande tidsintervall under vilken den övergivna bosättningens funktioner är spridda över regionen ifråga. Detta antas ha varit relationen mellan Hedeby och Slesvig eller Kaupang och Oslo. På den mellersta spatio-temporal nivån finns relationen mellan lokal diskontinuitet och lokal kontinuitet. Detta innebär till exempel att en stads centrum flyttar från en del av stadsområdet till en annan eller att en stad blir binukleär. Den förra utvecklingen har konstaterats i Lödöse under 1360-talet samt efter 1473. På den lägsta spatio-temporal nivån finns relationen mellan lokal kontinuitet och kvalitativ diskontinuitet, så som när en stads funktioner förändras genom

73 Schofield & Steuer, 2007 s. 117, 118

74 Pounds, 1994 s. 238

75 Pounds, 1994 s. 241, 245

76 Schofield & Steuer, 2007 s. 120

att existerande funktioner försvinner eller nya funktioner kommer till. Avgörande här är att kunna identifiera när en stads funktionsförändring blir så genomgripande att det finns grund för att tala om kvalitativ diskontinuitet då det är denna sorts diskontinuitet som oftast ligger bakom en stads skiftande position inom det dynamiska urbana systemet.

Definition av begreppet stad

Liksom i fallet med urbaniseringsprocessens periodisering är forskarna delade ifråga om vad en stad egentligen är samt när ett medeltida stadsväsen kan sägas ha vuxit fram i Europa. Skiljelinjen går i klassificeringen av emporia, där vissa anser att emporia är städer och andra att de inte är det.

Chris Wickham väljer att klassificera emporia som städer, med reservationen att hans stadsdefinition enbart bygger på ekonomiska funktioner, så som handel och hantverk. Enligt Wickham är en stad en bosättning med demografisk täthet, en marknad samt ekonomiska aktiviteter som är strukturellt skilda från de ekonomiska aktiviteterna på landsbygden.⁷⁷

Även Skre vill hävda att emporia är städer då definitionen av en stad bör baseras på generella faktorer som inte är bundna till någon specifik tidsperiod. Distinktionen som är av vikt här är den mellan det som definierar en stad och det som beskriver den. Definitionen av en stad måste syfta till att representera samtliga städer under samtliga tidsperioder medan beskrivningen av en stad kan vara mer detaljerad. På grund av detta kan en definition inte utgå från föränderliga faktorer, såsom stadsbefolkningens sammansättning eller stadens funktioner i relation till ett omland.⁷⁸

Skre definierar en stad som relativt tätt bebodd med permanenta tomter av en viss storlek där majoriteten av invånarna har sin främsta försörjning från icke livsmedelsproducerande näringar. En stad är dessutom klart avskild från sin omgivning.⁷⁹ Med utgångspunkt i denna definition hävdar Skre att det som i övrig forskning anses vara den medeltida stadens karakteristiska drag i huvudsak är specifika för tidsperioden. Därför bör de ingå i beskrivningen av staden och inte i definitionen av den. Exemplet som anges som en tidsspecifik egenskap och därmed beskriver den medeltida staden istället för att definiera den är dess administrativa funktion för ett omland.⁸⁰

Genom att ange den administrativa funktionen och omlandsrelationen som kronologiskt specifika gör emellertid Skre sig själv en otjänst. Just vad gäller denna aspekt av staden är det emporia som är avvikande. Under de olika

77 Wickham, 2005 s. 593, 685–686

78 Skre, 2007 s. 45, 46

79 Skre, 2007 s. 45, 46

80 Skre, 2007 s. 46

tidsperioderna före och efter perioden mellan år 600 och 900 har städer haft administrativa funktioner och inte minst en relation till ett omland. Genom att avfärda den administrativa funktionen och omlandsrelationen avfärdar Skre dessutom validiteten i centralortsteorin, som är applicerbar på städer och urbana system under flera olika tidsperioder, förutom vad gäller de urbaniserade orterna kring Nordsjön och Baltikum före och under 800-talet.⁸¹

Hans Andersson och Knut Helle har ställt upp ett antal kriterier eller strukturer som en stad måste uppfylla eller passa in i för att kunna definieras som en stad. För att en ort ska kunna definieras som en stad, enligt Anderssons och Helles uppställningar, krävs någon sorts centralortsfunktion i relation till ett omland, en specialiserad och i huvudsak icke-agrar baserad näringsstruktur som ger upphov till en dynamisk miljö på en tätbebyggd och tät befolkad plats. Denna plats har dessutom en juridisk och administrativ särställning.⁸²

Dock är det endast ett fåtal skandinaviska städer som uppfyller samtliga dessa kriterier. Problemet gäller främst kravet på en bosättnings juridisk-administrativa ställning, då källäget är sådant att stadsprivilegier och stadssigill endast undantagsvis har bevarats. I de fall de fortfarande existerar, har de utfärdats relativt sent i stadens existens. Om det juridisk-administrativa kriteriet ska ingå i en stadsdefinition innebär det att de flesta skandinaviska städer aldrig har existerat alternativt att de har kommit till under senmedeltiden eller den tidigmoderna perioden. Denna problematik tydliggörs vad gäller Lödöse. Här har ett stadssigill dokumenterats från 1320-talet medan ett privilegiebrev inte har påträffats under någon del av stadens existens. Trots detta kan Lödöse genom andra skriftliga och arkeologiska källor konstateras ha varit en stad sedan tidig medeltid.⁸³

För att sammanfatta kan det alltså sägas att ett emporium var en bosättning med handel och hantverk som funktioner. Invånarnas försörjning var i huvudsak icke-agrar medan bosättningen var tätbebyggd och permanent bebodd. De var dessutom anlagda av kungar och furstar. Men trots detta var emporia inga städer. Anledningen till det är att emporia skapades för att kontrollera handel och distribution, inte för att kontrollera territorium.

Ett emporium och en stad delar därför följande egenskaper: handel och hantverk är de grundläggande ekonomiska funktionerna; näringsstrukturen var icke-agrar; bebyggelsen var tät och permanent. Det som emporia saknade och staden hade är följande egenskaper: interaktion med ett omland och andra bosättningar av samma typ; politiska och kyrkliga institutioner, såsom kunga-

81 Hohenberg & Lees, 1995 s. 4

82 Andersson, H., 1971 s. 46–47; Helle et al, 2006 s. 16–17

83 Avbildning finns på Riksarkivet av ett ännu tidigare stadssigill från Lödöse. Båda sigillerna föreställer en befäst port med två torn. Sigillet från 1320-talet utgjorde förlagan för Lilla Edets nuvarande kommunvapen, som antogs 1971. Se vidare Helm et al (1997, s. 30).

residens, biskopssäten, kyrkor och kloster; regional och lokal handel i större utsträckning än fjärrhandel.⁸⁴

Det som på ett principiellt plan skiljer de två bosättningstyperna åt är med andra ord deras funktioner där emporia uppvisade en typ av funktioner (ekonomiska) och staden uppvisade flera typer av funktioner (ekonomiska, politiska, religiösa, militära). De multifunktionella centralorterna växte fram från slutet av 900-talet och framåt och det är de som går under beteckningen den medeltida staden.⁸⁵

En stads funktioner

När det gäller vilka funktioner en stad har, är det viktigt att ha i åtanke att någon renodlad urban funktion inte existerar. Detta kommer sig av att när en urban funktion studeras närmare förlorar begreppet "urban" betydelse då funktionen *i sig* inte är urban. Det som gör att funktion blir en urban funktion är att flera icke-agrara funktioner, som egentligen kan utföras var som helst, samlas på ett och samma ställe där de skapar en multifunktionalitet som gör att den urbaniserade orten kan betecknas som stad.

En funktion är alltså en icke-agrar aktivitet som utförs med andra icke-agrara aktiviteter och dominerar platsen där de utförs. Det ska dock inte förglömmas att samtliga städer hade en viss agrar aktivitet. Tendensen under medeltiden var att ju mindre en stad var, desto större var inslaget av jordbruk i försörjningsmönstret. Även bredden på de icke-agrara funktionerna hängde samman med den enskilda stadens storlek: ju större stad, desto fler funktioner.⁸⁶

En funktion kan kategoriseras på olika sätt beroende på vilken betydelse funktionen tillskrivs. Peter Stabel delar in funktioner i tre grupper av parametrar: *demografiska parametrar*; *politiska och administrativa parametrar* samt *ekonomiska parametrar*. Dessa parametrar sorteras sedan in i en funktionsmatris, som resulterar i en beskrivning av hur en urban hierarki, i det här fallet Flandern under hög- och senmedeltiden, kunde yttra sig.⁸⁷ En invändning som kan göras mot Stabels matris är att marknader inte finns med som ekonomisk funktion.⁸⁸ Denna exkludering kan visserligen argumenteras för då samtliga städer hade en marknad och som en allestädesnärvarande funktion kan den därför utelämnas. Samtidigt förespråkar Carter att vissa funktioner bör utgöra basen i en funktionsmatris just därför att samtliga städer hade

84 Wickham, 2005 s. 685–686; Schofield & Steuer, 2007 s. 134; Skre, 2007 s. 469

85 Pounds, 1994 s. 223; Skre, 2007 s. 469

86 Pounds, 1994 s. 253

87 Stabel, 1997 s. 239, 242 fotnot 7

88 Stabel, 1997 s. 243–272

dessa funktioner.⁸⁹ Vad gäller marknader är de dessutom intressanta därför att olika städers marknader agerade på olika nivåer, från det strikt lokala till det utsträckt internationella. Hur långt den enskilda stadens marknadsnätverk sträcker sig påverkar dessutom stadens position inom det dynamiska urbana systemet. Enligt Carter är de administrativa funktionerna de mest givande att analysera. Lokalt och nationellt myndighetsutövande fanns i nästan varje stad och det säger mer om ortens status var det kungliga tinget hölls, än vilka grenar av detaljhandel som fanns.⁹⁰

Det mest givande sättet att återskapa en stads position i relation till andra städer i äldre tid är alltså att undersöka närvaron respektive frånvaron av vissa funktioner. Genom att göra på detta sätt uppstår emellertid tre problem: att identifiera och utvärdera vilka funktioner som ska användas; att avgöra från vilka källor denna information ska hämtas; samt vilken metod som ska användas i indelningen av städer i hierarkier. Då avhandlingens källmaterial inte tillåter kvantifiering, blir resultatframställningen av nödvändighet av en mer diskuterade natur.⁹¹

Liksom alla andra städer var Lödöse en multifunktionell stad. Förutom de ekonomiska och politiska funktionerna, som undersöks och diskuteras i denna avhandling, hade Lödöse även administrativa funktioner, manifesterade genom den borg som fanns i staden och som med tiden kom att ersättas av stadens rådstuga; religiösa funktioner, manifesterade genom stadens kyrkor och dominikanerkonvent; samt kulturella funktioner, manifesterade genom den bildning som dominikanerkonventet erbjöd.

Lödöses dominikanerkonvent är intressant därför att en mendikantordens närvaro i en stad säger något om stadens ekonomiska position i relation till andra städer. Dominikanerkonventet i Lödöse anses vara ett av de tidigare i det svenska kungadömet med etableringsåret 1243.⁹² Detta är emellertid en sanning med modifikation. Dominikanernas första konvent i Skandinavien grundades i Lund 1223, fem år innan ordensprovinsen Dacia, som inkluderade hela Norden, kom till. De första dominikanerkonventen i det svenska kungadömet grundades i Sigtuna och Skänninge 1237, följt av Skara 1239 och sedan Kalmar och Lödöse 1243. Efter Lödöse grundades konvent i Västerås 1244, Åbo 1249, Strängnäs 1268 samt Stockholm och Visby 1340 respektive 1342.⁹³ Dominikanernas huvudsakliga etablering i det svenska kungadömet skedde sålunda mellan åren 1237 och 1249.

89 Carter, 1983 s. 88, 89

90 Carter, 1983 s. 88

91 Carter, 1983 s. 87, 89

92 Se exempelvis Dahlberg (2002).

93 Gallén, 1958 s. 178–179

Lödöses dominikanerkonvent kan därför inte hävdas vara vare sig tidigt eller sent, utan grundas i mitten av dominikanernas etableringsfas. Ses dessutom ordensprovinsen Dacia i dess helhet, sker dominikanernas etableringsfas mellan 1223 och 1250, där Lödöses konvent grundades mot slutet av etableringsfasen.⁹⁴

Denna korta genomgång av dominikanernas etablering i Skandinavien visar på att dominikanerna slog sig ner i städer som redan var betydelsefulla men att de inte utgjorde orsaken till att staden ifråga hade betydelse. Dominikanerkonvent utgjorde alltså inte en funktion som var avgörande stadens existens, utan tjänar mer som en indikator på samtidens syn på staden.

Vad gäller Lödöses funktioner förbiser avhandlingen därför de funktioner som endast bekräftar ett redan uppnått tillstånd, så som mendikantordnar. Istället ligger fokus på de funktioner som kan sägas ha haft betydelse för Lödöses fortlevnad, vilket i detta fall utgörs av ekonomiska och politiska funktioner. På grund av de brister som källmaterialet uppvisar, diskuteras främst de politiska funktionerna medan de ekonomiska funktionerna medverkar i bakgrunden.

Ekonomiska funktioner

Oavsett var eller varför en stad grundades fanns de ekonomiska funktionerna med från början, i huvudsak i form av handel. Handeln i den medeltida staden var också det som skiljde den från den administrativt och militärt dominerade romerska staden och det fjärrhandelsdominerade emporium. Den medeltida stadens handel bestod i huvudsak av lokalhandel med omlandet; endast ett fåtal städer bedrev fjärrhandel.⁹⁵

De ekonomiska funktionernas påverkan på en stads relation till andra städer berodde på hur långt stadens handelsnätverk sträckte sig. I Flandern var exempelvis Brügge den främsta staden hierarkiskt på grund av sitt fjärrhandelsnätverk medan Ghent var den främsta staden befolkningsmässigt.⁹⁶

I Lödöse var handeln den främsta ekonomiska funktionen. Lödöse var dessutom en av de förhållandevis få städer som bedrev fjärrhandel. Under sin existens gick alltså Lödöse från att ha varit en fjärrhandelsstad, som bland annat ingick i Brügges handelsnätverk, till att bli en lokalhandelsstad med ett omland som endast inbegrep den närmaste regionen.

De ekonomiska funktioner som kommer att utgöra bakgrunden till Lödöses politiska funktioner är sålunda Lödöses fjärrhandelsrelationer med Flandern, Hansan och England; den regionala handeln där Lödöse fungerade som både import- och exporthamn; samt den lokala handeln.

94 Gallén, 1958 s. 178–179

95 Wickham, 2005 s. 685–686; Schofield & Steuer, 2007 s. 134; Skre, 2007 s. 469

96 Stabel, 1997 s. 262

Politiska funktioner

En politisk funktion kan definieras som det medel en makthavare använder för att markera sin närvaro och överhöghet. Innehållet i kategorin politiska funktioner varierar i enlighet med den enskilda undersökningens syfte samt tolkningen av det tillgängliga källmaterialet. Liksom med de ekonomiska funktionerna kan de politiska funktionerna delas in i underkategorier. De underkategorier som kommer att användas här är den kungliga närvaron; borgen samt myntningen.

Den kungliga närvaron är det enklaste sättet att undersöka en stads politiska position i relation till andra städer. Anledningen är dels därför att ett kungabesök kan ha haft samband med ett möte på högsta politiska nivå dels därför att en regents närvaro drog till sig andra högt uppsatta personer. Båda dessa scenarion ledde till att diplom utfärdades. Dessa diplom ligger till grund för rekonstruktionen av en regents itinerarium.

Borgen placeras här inom kategorin politiska funktioner, trots att borgen var en multifunktionell byggnad. En borg kan lika gärna klassificeras som en administrativ eller militär funktion. Anledningen till att borgen tolkas som uttryck för en politisk funktion är att den dels kan ses som en materiell manifestation av kungamakt och territoriell överhöghet och dels fungerade som en arena för politiska möten samt som ett residens för regenten.⁹⁷

Myntningen kan också klassificeras på flera sätt. Det vanligaste är att tolka myntningen som en ekonomisk funktion. Här tolkas emellertid myntningen som en politisk funktion därför att myntning var ett kungligt privilegium (*regale*). Myntning demonstrerar därför både en politisk och territoriell överhöghet och en kontroll över ekonomiska aktiviteter.

De uttryck för politiska funktioner som kommer att undersökas i avhandlingen är alltså regentens besök i staden, borgen och myntningen.

Det dynamiska urbana systemet

För att förklara en stads livscykel och sätta den i relation till andra städers utveckling är det inte tillräckligt att konstatera vilka en stads funktioner var och hur de förändrades över tid. Det måste också förklaras varför funktionerna förändrades samt på vad sätt förändringen påverkade staden och dess relation till andra städer. Ett sådant svar kräver en teori där en förklaring och kontextualisering av en stads kvalitativa diskontinuitet tillhandahålls. Denna teori är *det dynamiska urbana systemet*.

Det dynamiska urbana systemet bygger på tre redan etablerade teorier – *centralortsteorin*, *den urbana nätverksteorin* samt *teorin om urbana system*. Dessa tre teorier har i den tidigare forskningen applicerats samtidigt på samma

97 Moseng et al, 1999 s. 323

studieobjekt men som separata analytiska verktyg. Då städer både är centralorter och nätverksnoder på samma gång är syftet med det dynamiska urbana systemet att föra samman dessa tre teorier för att skapa en multidimensionell teoretisk modell, som innehåller fler än två dimensioner och ett aktionsflöde som går i mer än en riktning.

I det dynamiska urbana systemet återfinns vertikal interaktion (mellan centralorter), horisontell interaktion (mellan nätverksnoder), centripetalt flöde (från omland till centrum), centrifugalt flöde (från nätverkskärna till periferi) i en och samma analytiska enhet: staden.

Den vertikala interaktionen sker mellan centralorter som är ordnade i urbana hierarkier. En urban hierarki består av centralorter fördelade över en region där de större bosättningarna fungerar som centralorter för de mindre bosättningarna. Den urbana hierarkin innehåller potential för både förändring och bibehållandet av status quo. Förändringarna orsakas av ändrade lokala förutsättningar medan status quo behålls genom att ett antal centralorter behåller sina ursprungliga fördelar. Att dessa fördelar kvarstår för vissa orter är lika mycket ett resultat av kumulativa ekonomiska orsaker, som det är ett resultat av att vissa platser har permanent gynnsamma förutsättningar, exempelvis vad gäller lokalisering. Att verksamheten på landsbygden börjar ställa krav som kräver en centralort för att tillfredsställas är dock inte tecken på någon historisk evolution, utan är snarare ett uttryck för funktionella förhållanden.⁹⁸

Två viktiga aspekter av en Orts centralitet är dels centralortens *omland* dels centralortens funktioner. Centralortens omland kan delas in i fyra spatia nivåer: *den närmaste omgivningen*, som är den sträcka som tillryggaläggs på en timme; *den bebyggda landsbygden*, som är den sträcka som tillryggaläggs på en dag och inbegriper det område som stod i daglig försörjningskontakt med staden; *den omgivande regionen*, som är det område som ligger bortanför en dagsresa och motsvarar stadens regionalhandelsområde; och slutligen *omvärlden*, som ligger bortanför den omgivande regionen. Om en stad bedriver fjärrhandel sker detta med denna del av omlandet.⁹⁹

Omfattningen av en stads omland är beroende av funktionernas *exklusivitet*. Med exklusiv menas här i vilken utsträckning andra städer hade samma funktion samt hur långt ifrån varandra dessa städer låg. Till exempel var inte veckomarknaden en exklusiv funktion, eftersom alla städer hade en sådan marknad. Däremot var myntning en exklusiv funktion, eftersom endast ett fåtal städer hade myntverk. Förhållandet mellan omlandets spatia nivåer är

98 Carter, 1983 s. 109; Hohenberg & Lees, 1995 s. 4. En viktig distinktion är att en stad alltid är en centralort, men att en centralort inte alltid är en stad. Här åsyftas alltid städer när begreppet "centralort" används.

99 Hyenstrand, 1982 s. 83–85

att ju mindre exklusiv en funktion är, desto lägre blir stadens inflytande över omlandet. Med andra ord, funktionens exklusivitet bestämmer centralortens hierarkiska position inom den urbana regionen.

Den horisontella interaktionen sker mellan nätverksnoder som är ordnade i urbana nätverk, vilka i sin tur kan delas in i kärnor och periferier. De urbana nätverken bygger på olika parametrar, exempelvis ekonomi, politik eller religion. Alla städer ingår i mer än ett nätverk och det är därför av yttersta vikt att de relevanta parametrarna identifieras innan en stads nätverksposition analyseras. Det som är av betydelse är, liksom vad gäller centralorterna, vilka funktioner respektive stad har. De urbana nätverken skiljer sig dock från de urbana regionerna i det att deras räckvidd inte är begränsade till stadens omland, utan istället når långt utanför stadens influensfält.¹⁰⁰

Något som också är viktigt att understryka är att de urbana nätverken såg ut som de gjorde på grund av politiskt fattade beslut. Dessa beslut syftade till att attrahera köpmän till de städer som de politiska makthavarna önskade satsa på. Det var alltså inte köpmännen som skapade de urbana nätverken; istället lockades de att bege sig till städer vars privilegier erbjöd dem förmånliga villkor. Detta var fallet även i det svenska kungadömet. Exempel på detta är det ovan nämnda äldsta bevarade diplommet utfärdat i Lödöse. Detta diplom utfärdades av kung Valdemar 1275 och var en bekräftelse av Hamburgs borgares privilegier att handla tullfritt i det svenska kungadömet.¹⁰¹ Detta innebär att för att få ett urbant nätverk att fungera ligger det ett politiskt beslut bakom, oavsett nätverkets parametrar.

Inom de urbana nätverken finns även konstanta flöden av information mellan de olika nätverksnoderna. Informationen når till de olika delarna av nätverken genom så kallade *portalstäder* (*gateway*), som fungerar som portar in i omlandet då staden ifråga mottar varor och impulser från omvärlden, vilka sedan distribueras i den omgivande regionen.¹⁰² Nätverkets horisontella konstruktion gör det svårt att avgöra var dessa flöden börjar respektive slutar. Detta flöde ger upphov till en inneboende dynamik i nätverket, som i sin tur skapar en instabilitet. Denna instabilitet kan leda till att en stad skiftar position, antingen inåt mot nätverkets kärna eller utåt mot nätverkets periferi.¹⁰³

Det faktum att städer kan skifta position i relation till varandra inom ett nätverk indikerar att trots att ett urbant nätverk är horisontellt konstruerat finns där en inneboende hierarki. Relationen mellan kärna och periferi kan sägas motsvara centralortens hierarki, eftersom ju större tillgång till informationsflödet en stad har desto närmare befinner den sig nätverkets kärna. Uti-

100 Hohenberg & Lees, 1995 s. 4–5, 62–63

101 Pirenne, 1925 s. 118–119; Murray, 2005 s. 219; Szende, 2006 s. 6–7; SDhk:988

102 Hohenberg & Lees, 1995 s. 62–63; Stabel, 1997 s. 32 fotnot 39; Nicholas, 2003 s. 27

103 Hohenberg & Lees, 1995 s. 64

från detta resonemang blir det möjligt att hävda att det horisontella nätverket har drag av hierarki samt att centralortshierarkin har drag av nätverk.¹⁰⁴

Ett exempel på en hierarkisk nätverksrelation är relationen mellan Brügge och Lödöse. De båda portalstäderna ingick i samma urbana nätverk där Brügge befann sig närmare kärnan än Lödöse. Men även om de två städerna var knutna till varandra genom en horisontell struktur, var de aldrig varandras jämlikar.

Förutom hierarkier och nätverk kan städer också placeras in i urbana system. Begreppet system indikerar att helheten är större än summan av dess beståndsdelar. Det betyder i sin tur att urbana system är något mer än bara antalet städer; det är även betydelsen av hur städerna är arrangerade i relation till varandra.¹⁰⁵

Två viktiga egenskaper hos urbana system bör här framhållas. Den ena egenskapen är att urbana system är slutna. Slutenheten gäller i relation till andra system och möjliggör en avgränsning mellan olika system. Varje system måste ha identifierbara gränser, annars förlorar systemet sitt syfte. De vanligaste gränserna för ett urbant system är nationella gränser, vilket speglar den ofta återkommande uppfattningen att nationalstaten är den starkaste faktorn i kanalisandet av mänskligt handlande. Nationalstatens gränser är emellertid inte applicerbara på medeltida urbana system.¹⁰⁶ Det som eftersöks är istället regionala avgränsningar för de olika systemen. Dock är det så att trots att urbana system måste ha klart definierade gränser för att fungera och i så måtto är slutna enheter, är de samtidigt öppna därför att de har kanaler som släpper in influenser och flöden från de övriga urbana systemen. Det är via dessa kanaler som tyngdpunktsförskjutningar kan inträffa i ett system.¹⁰⁷

Den andra egenskapen är att ett urbant system karakteriseras av sammanhållningen mellan centrum och periferi. I ett någorlunda utvecklat urbant system utgör det inte några problem att identifiera vare sig centrum eller periferi. När svårigheter uppstår i definitionen av ett system har detta ofta att göra med systemets periferi.¹⁰⁸

När ett systems jämvikt rubbas, omstruktureras systemet. Ett exempel på en sådan omstrukturering är vad som skedde i det europeiska urbana systemet när champagnemarknaderna upphörde under 1200-talet samt formerandet av Hansan.¹⁰⁹ Detta illustrerar dessutom hur politiska och ekonomiska faktorer påverkar utvecklingen av urbana system.

104 Szende, 2006 s. 13

105 de Vries, 1984 s. 82

106 de Vries, 1984 s. 82–83; Lilja, 2000 s. 28

107 Lilja, 2000 s. 39

108 Lilja, 2000 s. 39

109 Abu-Lughod, 1991 s. 366–367. Enligt Stabel utgjorde Hansan en av de mest dynamiska faktorerna i det tyska området utan att det utvecklades ett ”institutionalized hinterland”. Se vidare Stabel (1997, s. 75)

Det är de urbana systemens avgränsningar som gör att ett system kan delas in i subsystem, från nationella system till lokala system via regionala system.¹¹⁰ Ett subsystem är till sin konstruktion identiskt med det övergripande systemet, det vill säga att det är uppbyggt av noder bestående av städer, som står i relation till andra städer inom samma system.¹¹¹ Det ska emellertid framhållas att framväxten av urbana system inte skedde av sig självt, utan likt de urbana hierarkierna och nätverken orsakades systemen av politiska och ekonomiska förändringar.¹¹²

I och med att system och subsystem till sin uppbyggnad är identiska kan det europeiska systemet, som egentligen utgör ett perifert subsystem till det övergripande medeltida världssystemet, göras till avhandlingens makronivå.¹¹³

Den medeltida urbaniseringen i Europa gav upphov till ett antal små, i stort sett fristående och självförsörjande, urbana system. Under högmedeltiden kan sålunda det europeiska systemet delas in i tre huvudsakliga subsystem: *norra Italien*, som utgjordes av stadsstaterna Venedig, Genua, Florens med flera; *öst-centrala Frankrike*, som utgjordes av marknadsstäderna i Champagne samt *Flandern*, som bestod av Brügge, Ghent, Ypres med flera.¹¹⁴ Noteras bör att subsystemet östcentrala Frankrike under 1200-talet försvann och *Hansan* kom till.

Med utgångspunkt i att det medeltida Europa bestod av ett flertal urbana system, kan det hävdas att de skandinaviska städerna ingick i ett gemensamt subsystem, kopplat till de övriga europeiska subsystemen, särskilt från 1200-talet och framåt i och med Hansans framväxt. I takt med att den skandinaviska riksbildningsprocessen fortskred och riksgrensarna fick ökad betydelse, bröts emellertid det skandinaviska subsystemet sönder. Från 1500-talet och framåt resulterade denna disintegrering i att det gemensamma skandinaviska subsystemet ersattes av separata nationella system.

Detta innebär i sin tur att Lödöse kan sägas ha varit en del av det skandinaviska subsystemet, som var kopplat till de överordnade subsystemen Hansan och Flandern, vilka i sin tur utgjorde två subsystem till det europeiska systemet, som var ett perifert subsystem i det övergripande världssystemet.

110 de Vries, 1984 s. 83; Lilja, 2000 s. 28

111 Carter, 1983 s. 101; Abu-Lughod, 1991 s. 32, 33

112 Carter, 1983 s. 101

113 de Vries, 1984 s. 84; Abu-Lughod, 1991 s. 32, 33; Hohenberg & Lees, 1995 s. 120. De medeltida subsystemen är enligt Abu-Lughod: Fjärran östern; Melackasundet och sydöstra Indien; Persiska viken och Indiska oceanen; Mongoliet; Västasien; Mellanöstern; Medelhavet och Europa. Det europeiska systemets yttre gränser gick mot Ryssland och det ottomanska imperiet samt mot Atlanten och Medelhavet. Det bör påpekas att det europeiska systemet under tidigmodern tid inkluderade kolonialstäderna, vilket hänger samman med det europeiska systemets förflyttning från världssystemets periferi till dess centrum.

114 Abu-Lughod, 1991 s. 35

Det dynamiska urbana systemet består alltså av hierarkiskt ordnade urbana regioner, som kommunicerar med varandra via respektive systems portalstäder. Genom portalstäderna nås de i övrigt slutna systemen av impulser, som påverkar den interna dynamiken och balansen i det mottagande systemet samt dynamiken mellan systemen som kommunicerar. Det är den interna dynamiken och balansen i ett system som avgör de olika städernas positioner i systemet. De varierande positionerna är direkt påverkade av städernas funktioner. Dessa funktioner är direkt eller indirekt påverkade av systemets egen interna politiska och ekonomiska situation, som i sin tur påverkas av impulser som kommer från de andra systemen via portalstäderna.

Anledningen till att det dynamiska urbana systemet fungerar är att centralortshierarkier och urbana nätverk har en dynamik, som dels är inbyggd dels arbetar mellan dem. Även om de tycks vara varandras motsatser är centralorter och nätverksnoder egentligen varandras komplement.¹¹⁵ Men det är inte förrän de urbana systemen inkluderas som det dynamiska urbana systemet uppstår.

Inom ramen för teorin om det dynamiska urbana systemet utgår den konkreta undersökningen av en enskild stads resa inom systemet från följande schema:

Det dynamiska urbana systemet

Omlandsnivå	Funktion	Position	Funktionell exklusivitet
Omvärlden	fjärrhandel (portalstad), myntning, politiska sammankomster, mendikantorden	Hög/Kärna	Mycket exklusiv
Den omgivande regionen	regional handel (periodisk marknad), administration (fögderi, skrivare i kloster, borg och rådstuga)	Mellan/Semi-periferi	Semiexklusiv
Den bebyggda landsbygden/ Den närmaste omgivningen	lokalhandel (veckomarknad) kålgårdar, allmänning	Låg/Periferi	Mindre exklusiv

Denna schematiska uppställning gör det alltså möjligt att följa staden allt eftersom den förflyttar sig i systemet. På detta sätt kan dels en enskild stads relation till andra städer definieras dels påvisas hur funktionerna är kopplade till den enskilda stadens position.

När det dynamiska systemet används som teoretisk ram till en empirisk undersökning är det viktigt att de funktioner som väljs ut har relevans för staden eller städerna ifråga. Detta innebär att de funktioner som anges i schemat ovan är några av Lödöses ekonomiska och politiska funktioner. Schemats

¹¹⁵ Hohenberg & Lees, 1995 s. 6–7; Helle et al, 2006 s. 15, 147

konkreta innehåll gör alltså inga anspråk på allmängiltighet. Hade avhandlingen istället handlat om Skara skulle exempelvis biskopssätet varit en självklar funktion att placera inom schemat.

Ytterligare något som är viktigt att poängtera är att för att kunna placera en stad och dess livscykel inom det dynamiska urbana systemet krävs det att staden och systemet den ingår i kontextualiseras i dess samtid. Detta görs genom att identifiera de samhällsprocesser som påverkar städer. I Lödöses fall utgörs de relevanta samhällsprocesserna i huvudsak av riksbildningsprocessen och urbaniseringsprocessen. Hade avhandlingen handlat om Skara skulle kristnandeprocessen och framväxten av kyrkans organisation också ha varit relevanta.

Slutligen bör det också påpekas att när en stads position förändras på grund av en förändring i funktionerna, det vill säga det uppstår en kvalitativ diskontinuitet med lokal kontinuitet, innebär det inte att staden omedelbart förflyttas från en nivå i det dynamiska urbana systemet till en annan. Orsaken till detta är att det finns en oregelbundenhet i hur och när en stad samlar på sig eller förlorar funktioner. Med andra ord kan funktioner komma och gå utan att en stads position omedelbart skiftar. I Lödöses fall försvann exempelvis funktionen myntning innan funktionen fjärrhandel. Men det var inte förrän båda dessa funktioner försvunnit, som Lödöses position inom det dynamiska urbana systemet kan sägas ha börjat förändras.

Avhandlingens teoretiska ramverk utgörs alltså av det dynamiska urbana systemet. Det är inom denna teori som Lödöses livscykel kommer att undersökas och analyseras. Detta kommer att ske genom att Lödöses politiska funktioner relateras till de övergripande samhällsprocesserna av riksbildning och urbanisering i Skandinavien.

Avhandlingens kapitel

I avhandlingens kapitel två *Riksgränsens framväxt och Lödöses uppkomst* smalnas perspektivet av från det breda teoretiska anslag som utgjort inledningskapitlet. Fokus ligger här på Skandinavien och denna regions urbaniserings- och riksbildningsprocess. Lödöses uppkomst diskuteras och en ny hypotes om stadens tillblivelse förs fram. Avhandlingens tredje kapitel *Lödöses politiska funktioner* innehåller en empirisk undersökning av Lödöses politiska funktioner under perioden 1150-1473 medan det fjärde kapitlet *Epilog* diskuterar Lödöses upphörande som stad, relaterat till den situation som rådde i Göta älv dalen under 1600-talets första hälft. Avhandlingens femte och sista kapitel *Sammanfattning* summerar de diskussioner som förts och de resultat som nåtts i kapitlen ett till fyra.

Kapitel 2

Riksgränsens framväxt och Lödöses uppkomst

UNDER HELA SIN existens som stad var Lödöse beläget i en tidvis omstridd region, som utvecklades till en gränsregion mellan de tre skandinaviska kungadömena Danmark, Norge och Sverige. För att kunna finna svaret på frågan om huruvida närheten till en gräns hade någon inverkan på Lödöses funktioner, måste uppkomsten av dessa tre riken diskuteras, liksom uppkomsten av dessa tre rikens städer. Detta kapitel innehåller därför en diskussion om riksbildningsprocessen och urbaniseringsprocessen i Skandinavien. Diskussionen förs utifrån ett regionalt perspektiv, där Glomma-Risveden-regionen står i fokus, och utmynnar slutligen i en hypotes om Lödöses uppkomst.

Den skandinaviska riksbildningsprocessen

Med *riksbildning* menas den process som ledde till framväxten av de skandinaviska rikena som territoriella enheter. Till en början hade riket (*regnum*) ett kvalitativt innehåll, såsom kungens herravälde. Under medeltiden kom betydelsen av begreppet att förskjutas och anta kvantitativa egenskaper. *Regnum* kom då att inbegripa både kungens herravälde och ett geografiskt område. Kärnan i riksbildningsprocessen utgörs alltså av kopplingen mellan rike/välde och territorium.¹¹⁶

Vad som är viktigt att ha i åtanke när den skandinaviska riksbildningsprocessen diskuteras är att framväxten av de tre rikena inte var given från början. Gränserna som idag separerar dem från varandra stabiliserades först långt fram i modern tid. Särskilt tydligt är detta vad gäller det område som idag utgör östra Norge och västra Sverige. Kring år 1000 fanns det till exempel förutsättningar för ett rike kring Skagerrak och Kattegatt men denna samhälls-

¹¹⁶ Gustafsson, Ha., 2000 s. 21; Lindkvist, 2001 s. 48–49; Opsahl & Sogner, 2003 s. 38, 39

organisation kom att falla samman.¹¹⁷ Territorialitet kan alltså hävdas existera på flera nivåer. Den riksbildningsprocess som pågick i Europa under medeltiden, och även under tidigmodern tid, gav upphov till olika typer av politiska enheter, som existerade, omformades och gick under och som medan de fanns till uppvisade olika drag av det som längre fram i tiden blev till den moderna nationalstaten.¹¹⁸

Den skandinaviska riksbildningens första fas kan sägas ha pågått från 800-talet till 1200-talets andra hälft. Det första området att inleda en utveckling till ett konsoliderat kungadöme var Danmark, följt av Norge och sist Sverige.¹¹⁹ Här bör det framhållas att den centralisering och institutionalisering som utgör viktiga delar i en riksbildningsprocess inte stannade av efter 1200-talets slut. Däremot avtog de i intensitet och konsoliderades.

Denna konsolidering går under benämningen *statsbildningsprocess*. Under medeltiden kan det inte sägas ha funnits något egentligt statsbegrepp men en statsbildningsprocess kan likväl hävdas ha pågått. Statsbildning kan nämligen definieras som ”en kvalitativ omvandling av maktförhållanden och samhällets organisering.” Statsbildningsprocessen i det medeltida Skandinavien kan alltså sägas bestå av framväxten av en hierarkisk och formaliserad samhällsstruktur. Framväxten av en hierarki inbegrep både kungamakten och kyrkan.¹²⁰

Thomas Lindkvist identifierar två perioder som är väsentliga i den skandinaviska medeltida statsbildningsprocessen. Den första inträffade under högmedeltiden, i det svenska kungadömet i synnerhet under Magnus Ladulås regering (r. 1275–1290) och utgjordes av politikens institutionalisering. Denna institutionalisering innebar tillkomsten av en kunglig administration och ett skatteväsen samt att den latinska skriftkulturen infördes på allvar. Den andra inträffade under senmedeltiden och bestod av de centraliseringstendenser som i huvudsak drottning Margareta stod bakom under Kalmarunionens första tid. Denna centralisering kan sägas ligga till grund för de centraliserade och absolutistiska stater som började växa fram under 1500-talet.¹²¹

Av de tre riksbildningsprocesserna i Skandinavien är det den norska och den svenska som här är av intresse, eftersom det var framväxten av dessa två kungadömen som kom att spela störst roll i regionen där Lödöse var beläget.

Den norska rikssamlingens inledande brukar tillskrivas Harald Hårfagre (r. 880-talet – ca 930) och hans söner, vars politiska bas var på Vestlandet. Förutsättningarna för denna process kom sig troligen av att de flesta bosättningarna i området var kustnära och det huvudsakliga färd sättet var till sjöss,

117 Lindkvist, 2001 s. 49

118 Gustafsson, Ha., 2000 s. 21; Opsahl & Sogner, 2003 s. 38, 39

119 Lindkvist, 2003 s. 221

120 Lindkvist, 2001 s. 50, 51

121 Lindkvist, 2001 s. 51, 54

vilket underlättade kommunikationerna. Dock är det inte förrän under Olav Haraldssons regering (r. 1015–1028) som det går att säga att en kung styrde över ett någorlunda sammanhållet rike.¹²²

Den norska rikssamlingen tog alltså sin början i väster. I öster dominerade danskarna där Viken stod under dansk överhöghet. På grund av detta var det först efter den danske kungen Knuts den Store död 1035 och kollapsen av hans Nordsjörrike som de norska kungarna på allvar expanderade österut. De kungar som då gjorde sig gällande i Viken var bland andra Harald Hårdråde (r. 1045/46–1066) och Olav Kyrre (r. 1066–1093).¹²³ I inlemmandet av Viken och området kring Göta älv i det norska kungadömet hävdade dessa kungar sin territoriella överhöghet genom att anlägga städer, likt de tyska furstarna öster om Elbe och de engelska kungarna i Akvitanien. Av de städer som finns i Viken har fem av dem rötter i 1000-talet: Oslo, (Sarps)Borg, Skien, Tønsberg och Kungahälla.¹²⁴

Riksbildningsprocessen i det blivande Sverige anses ha tagit sin början kring sekelskiftet 1000 och inkluderade två områden – Götaland och Svealand. Den förste kungen att förknippas med båda områdena var Olof Skötkonung (r. ca 995 – ca 1022), som enligt traditionen döptes i Husaby i götäländska Västergötland och myntade i Sigtuna i svealändska Uppland. Dock kom kampen om makten att utgå från Götaland, närmare bestämt i form av strider mellan två götäländska ätter. Den ena ätten var den sverkerska ätten, efter Sverker den äldre (r. 1130–1156), som huvudsakligen var baserad i Östergötland. Den andra ätten var den erikska ätten, efter Erik den helige (r. – ca 1160), som huvudsakligen var baserad i Västergötland. Den första kung som kan hävdas ha haft reell makt i både Götaland och Svealand är Eriks den helige son, Knut Eriksson (r. 1167–1195).¹²⁵

Anledningen till att de tre skandinaviska rikena kom att få den territoriella indelning som de fick under medeltiden kan vara tillblivelsen av de tre kyrkoprovinserna. Enligt Carl Löfving utgjordes nämligen de första bestående hierarkiska organisationerna i Skandinavien av de tre ärkestiftena Lund (grundat 1104), Nidaros (1152) och Uppsala (1164).¹²⁶ Sigurdsson är inne på samma linje som Löfving när han hävdar att ärkebiskopsdömena fick betydelse för gränsdragningen mellan de tre rikena. Det som skiljer Sigurdssons tolkning från Löfvings är att Sigurdsson tar riksgränsen mellan Norge och Sverige för

122 Krag, 2003 s. 185, 189, 194; Sigurdsson, 2003 s. 1. Olav Haraldsson hade inte makten i samtliga delar som kom att utgöra det medeltida kungadömet Norge. Trøndelag införlivades i det framväxande norska riket först under Harald Hårdråde. Se vidare Moseng et al (1999, s. 79).

123 Forseth, 2003 s. 66; Sigurdsson, 2003b s. 8; Helle et al, 2006 s. 55; Löfving, 2007 s. 73, 85–86

124 Sigurdsson, 2003b s. 9, 13; Helle et al, 2006 s. 55, 59

125 Lindkvist, 2003 s. 285

126 Löfving, 2007 s. 102

given och hävdar att kyrkoprovinsernas indelning utgick från kungadömenas territoriella indelning istället för att definiera den.¹²⁷

Vad gäller den svenska riksbildningsprocessen var det först i och med Uppsala kyrkoprovins instiftande som de två områdena Götaland och Svealand permanent kom att tillhöra en och samma organisatoriska enhet. Av betydelse för avhandlingens regionala perspektiv är här Löfvings påstående att det inte var självklart att Västergötland och Dalsland, med deras västligt orienterade kontakter, skulle tillhöra Uppsala. Anledningen till att de ändå kom att tillhöra det uppsaliensiska ärkestiftet var att detta stift utan dem skulle ha blivit ekonomiskt försvagat i jämförelse med Lund och Nidaros.¹²⁸ Detta resonemang indikerar dels betydelsen av att problematisera riksgränsens sträckning mellan de skandinaviska rikena dels betydelsen av att ifrågasätta när och varför denna gräns kom att spela roll i gränsregionen där Lödöse var beläget.

Att Västergötland och Dalsland även efter kyrkoprovinsens tillkomst fortsatt var orienterade västerut visar de alternativa territorieindelningar till de skandinaviska kungadömena som uppstod strax före samt strax efter personalunionen mellan Norge och Sverige under 1300-talet. Den alternativa territorieindelningen som föregick personalunionens tillkomst 1319 var hertigdömet under hertig Erik. Detta hertigdöme bestod av Västergötland, Dalsland, södra Bohuslän (Älvsyssel) samt norra Halland. Hertigdömet hade kommit till dels genom en delning av det svenska kungadömet mellan hertig Erik och hans bröder hertig Valdemar och kung Birger och dels genom förlänningar från Håkon V (r. 1299–1319), vilka syftade till att säkerställa hertig Eriks lojalitet. Hertig Eriks hertigdöme har tolkats som ett försök att skapa en separat politisk enhet mellan de två kungadömena Norge och Sverige, en ambition som dock gick om intet när hertig Erik, tillsammans med brodern Valdemar, dog i fångelse i början av 1318.¹²⁹

Den alternativa territorieindelning som efterföljde personalunionen berörde förutom Västergötland och Dalsland även Värmland. Personalunionen mellan det norska och det svenska kungadömet kom till 1319 under den gemensamma kungen Magnus Eriksson. Unionen upplöstes under 1340-talet då Magnus Erikssons ene son, Håkon VI, blev kung över Norge. 1364 avsattes Magnus Eriksson och Håkon VI som kungar av Sverige. Magnus Eriksson tilldelades då Västergötland, Dalsland och Värmland som underhållslän.¹³⁰ Samtidigt var Norge uppdelat mellan far och son och Magnus Eriksson kontrollerade därmed även delar av östra Norge, närmare bestämt Viken, Håloga-

127 Sigurðsson, 2003b s. 21

128 Löfving, 2007 s. 168

129 Moseng et al, 1999 s. 152–156

130 Opsahl, 2002 s. 25, 26

land, Jämtland, Härjedalen samt de norska skattlanden. Tillsammans med de svenska underhållslänen bildade de norska områdena ett så kallat Magnusrike. Detta Magnusrike förvaltades från Norge fram till Håkon VI:s död 1380.¹³¹ I sin analys av denna alternativa territorieindelning hävdar Erik Opsahl att de täta kontakterna mellan Norge och västra Sverige under 1300-talets andra hälft hade kunnat resultera i det senare områdets införlivande i det förra,¹³² vilket indikerar att ännu vid denna tid var Västergötlands ingående i det svenska kungadömet inte självklart. Noteras bör dessutom att mitt i området kallat Magnusriket var Lödöse beläget.

Senmedeltidens politiska utveckling i Skandinavien präglades av Kalmarunionens tillkomst och begynnande upplösning. Kalmarunionen bestod av de tre skandinaviska rikena och har, särskilt gällande unionens upplösnings-skede, beskrivits som en union bestående av skiftande relationer mellan tre fasta enheter. Denna beskrivning är emellertid inte helt korrekt. Fortfarande mot slutet av 1400-talet var *regnum* mer av en kvalitativ enhet än en kvantitativ.¹³³

Enligt Harald Gustafsson skedde Kalmarunionens slutliga upplösning i samband med Brömsebrofördraget 1541. Från och med detta tillfälle kan det sägas att Skandinavien bestod av två stater – Danmark-Norge och Sverige.¹³⁴ Det är med andra ord från 1500-talet och framåt som det är möjligt att hävda att riksbildningsprocessen övergick i en statsbildningsprocess. *Regnum* bestod nu av både kvalitativa och kvantitativa egenskaper, som kan kopplas både till kungadömet och till ett territorium. Dock är det anakronistiskt att betrakta de tidigmoderna staterna som nationalstater. Ännu under den tidigmoderna perioden fanns det inte några klart definierade stater som hölls inne av fixerade gränser. Snarare ansågs de territoriella områdena av sin samtid ha en viss geografisk utsträckning, som de flesta var överens om enligt hävd. Dessa områden kan dock inte sägas ha avgränsats av några skarpa gränser.¹³⁵

Statsbildningsprocessen i det tidigmoderna Skandinavien var en del av den statsbildningsprocess som skedde i Europa som helhet. Den europeiska statsbildningsprocessen kan sägas ha följt i huvudsak två linjer. Vilken av dessa två linjer ett territorium kom att följa berodde på det berörda områdets grad av urbanisering. Den ena utvecklingslinjen återfinns i områden med stora städer, som till exempel Nederländerna. I dessa områden lade sig statsmakten med kapitalintressena och mobiliserade resurser genom att beskatta fjärrhandeln.

¹³¹ Opsahl, 2002 s. 30

¹³² Opsahl, 2002 s. 33

¹³³ Moseng et al, 1999 s. 355; Gustafsson, Ha., 2000 s. 33, 44–45, 51; Lindkvist & Sjöberg, 2003 s. 202

¹³⁴ Gustafsson, Ha., 2000 s. 223, 270; Moseng et al, 2003 s. 28, 174; Ahlberg, 2005 s. 663–786; Ahlberg, 2005b s. 194

¹³⁵ Gustafsson, Ha., 2000 s. 16–18, 307

Den andra utvecklingslinjen återfinns i områden där statsmakten fick lita till sina egna resurser, som till exempel i Skandinavien. Här lade sig statsmakten med jordägarna och skattetrycket lades på bönderna. Denna linje byggde på en tvångsaspekt, liksom en utbyggd statlig administration. Staten utvecklades till en allestädesnärvarande faktor som kontrollerade både undersåtar och opinion.¹³⁶

Ett begrepp som kan beskriva vilken sorts stat Danmark-Norge och Sverige var under den tidigmoderna perioden är *konglomeratstat*. Definitionen av en konglomeratstat är att staten bestod av flera territorier med olika politisk och juridisk status, som var sammankopplade med varandra genom att samma dynasti regerade i samtliga områden. I konglomeratstaten stod varje ingående territorium i en individuell relation till regenten, som därför var tvungen att ta hänsyn till respektive områdes lagstiftning och kultur.¹³⁷ Efter reformationen och arvkungadömets införande kan sålunda Danmark-Norge och Sverige beskrivas som ”två lutherska furstestater, uppbyggda kring föreställningen om en rätt tro och en rätt överhöghet.”¹³⁸

Utvecklingen av Göta älv som riksgräns

Utvecklingen av Göta älv till riksgräns mellan de skandinaviska kungadömena är intressant av flera orsaker. För det första skär riksgränsen genom en äldre sammanhållen region och delar den itu. För det andra skär riksgränsen genom ett för tiden tätt befolkat område. För det tredje var älven inte endast en riksgräns utan även en viktig transportled.

Området där de norska och svenska kungadömena kom att gränsa till varandra utgörs av Glomma-Risveden-regionen som sträcker sig från älven Glomma i dagens Østfold till skogsområdet Risveden i dagens Västergötland och inbegriper även landskapen Bohuslän, Dalsland och delar av Värmland. Denna gränsregion har i den tidigare forskningen hävdats utgöra en sammanhållen kulturell och ekonomisk enhet. Detta har påvisats bland annat genom platsnamnsundersökningar, vars resultat pekar på ett släktskap mellan platsnamnen i Dalsland och Østfold samt genom arkeologiska utgrävningar i

136 Hohenberg & Lees, 1995 s. 170; Lilja, 2000 s. 321; Lindkvist & Sjöberg, 2003 s. 284

137 Gustafsson, Ha., 2000 s. 26–27. Den tidigmoderna staten Sverige bestod av, förutom Sverige och Finland, de områden som hörde till Sverige under stormaktstiden, vilka bland annat utgjordes av delar av Tyskland, Polen och Baltikum. Danmark-Norge bestod, förutom av de två kungarikena Danmark och Norge, av de två hertigdömena Slesvig och Holstein samt landen Island, Färöarna, Grönland och Gotland. Av dessa tillhörde Slesvig och Gotland den danska kronan medan Holstein tillhörde det tyska riket. Island, Grönland och Färöarna låg under den norska kronan. Se vidare Moseng et al (2003, s. 28–29).

138 Gustafsson, Ha., 2000 s. 265–266

Karta över Kattegatt, Skagerrak och Viken. Omfattningen av Glomma-Risveden-regionen markeras här av Sarpsborg i väster och Göta älv i öster.

Källa: Löfving, 2007 s. 40

medeltida stadslager där likheter mellan städer i regionen har belagts och föranlett vissa forskare att förespråka en gemensam keramik- och byggnadsstil.¹³⁹

Som ett resultat av den fortgående riksbildningsprocessen smalnade denna breda gränsregion av tills den bestod av en topografisk riksdelande linje i landskapet, nämligen Göta älv. Utvecklingen i Skandinavien under medeltiden kan förklaras med de två begreppen *frontiers*, som motsvarar en flytande gräns, och *boundaries*, som motsvarar en fysiskt avdelad statsrättslig gräns. Under den tidiga medeltiden hade de skandinaviska rikena flytande gränser

¹³⁹ Ekre, 1968 s. 51; Carlsson, K., 2001 s. 51, 2007 s. 145, 170; Sigurðsson, 2003 s. 1, 5; Schmidt, 2003 s. 71. Landskapet Bohuslän ingick under medeltiden i området Viken och var indelat i två delar – den södra delen kallades Älvsyssle och den norra delen kallades Ranerike. Beteckningen Bohuslän kom till först under tidigmodern tid. Här används för enkelhetens skull namnet Bohuslän när Älvsyssle och/eller Ranerike behandlas.

medan de under högmedeltiden allt mer kommit att likna *boundaries*. Denna utveckling ligger i linje med vad som skedde i övriga Europa från mitten av 1100-talet och fram till sekelskiftet 1300. Det var under denna period som föreställningen om gränsers betydelse vann insteg, vilket manifesterades av fastställandet av bland annat Englands, Frankrikes och Spaniens gränser under 1200-talets första decennier.¹⁴⁰

Carlsson hävdar att gränsregionen väster om Risveden innebar att Göta älv-dalen och Västergötlands centrala delar var avgränsade från varandra. Denna avgränsning visar sig genom att det medeltida Västergötland kan delas in i två åtskiljda samhällsstrukturer. Västergötlands centrala delar utgjordes av en rik, stabil jordbruksbygd med godskomplex och en samhällelig elit. Kyrkan etablerade sig dessutom tidigt i området. Göta älv-dalen utgjordes av ett område präglat av större rörlighet med en ekonomi baserad på kommunikationer, transport och handel utan egentlig rumslig förankring.¹⁴¹ Enligt Carlsson stabiliserades Västergötlands gränser först under 1200-talet i samband med att riksgränsen blev mer stabil. De gränser som Västergötland då fick har sedan projicerats till att även gälla bakåt i tiden.¹⁴²

Även Löfving pekar på att det nuvarande västra Sverige, Västergötland inkluderat, var avskuret från resten av det svenska kungadömet på grund av svärgenomträngliga skogsområden. Löfving går till och med så långt som att hävda att området inte hade någon anknytning till Svealand överhuvudtaget utan istället stod under danskt inflytande, något som började förändras först efter tillkomsten av Uppsala kyrkoprovinns 1164.¹⁴³

En intressant parallell kan här dras mellan gränsdragningen i Göta älv-dalen och gränsdragningen i Mellanskandinavien, närmare bestämt mellan Ångermanland och Jämtland. Riksgränsen i Mellanskandinavien kan sägas ha stabiliserats några decennier in på 1200-talet vilket alltså är samtidigt som riksgränsen stabiliserades i Göta älv och gränserna i England, Frankrike och Spanien fick fastare former. Det är från och med nu som det är möjligt att hävda att ”det svenska rikets härskare vunnit något slags territoriell behärskning av gränsprovinserna Ångermanland, Medelpad, Hälsingland och Dalarna.” Detta innebär dock inte att det är möjligt att uttala sig om hur långtgående denna territoriella behärskning faktiskt var.¹⁴⁴

Den mellanskandinaviska riksgränsen var emellertid inte statisk. Olof Holm identifierar två olika gränssträckningar mellan det norska Jämtland och det svenska Ångermanland. Skillnaden mellan de två gränssträckningarna är

140 Opsahl & Sogner, 2003 s. 43; Sassen, 2007 s. 73

141 Carlsson, K., 2007 s. 143

142 Carlsson, K., 2007 s. 145

143 Löfving, 2007 s. 37, 168

144 Holm, 2003 s. 202

i huvudsak Ragundadalens uppgående i Jämtland, något som Holm kommenterar på följande sätt: ”Intressant är att Ragundadalens uppgående i Jämtland synes ha förblivit en huvudsakligen administrativ-juridisk integration; långt in i nyare tid har befolkningen där behållit sin självständighet och östliga orientering i kulturellt hänseende [...]”.¹⁴⁵ Den sträckning av riksgränsen som kom att bli gällande mellan Jämtland och Ångermanland är med andra ord den sträckning som kulturellt är minst logisk. Detta kan bero på att gränsjusteringen som resulterade i Ragundadalens uppgående i Jämtland kom till efter vad Holm kallar ”maktpolitiska påtryckningar”.¹⁴⁶

Frågan som i och med detta behöver besvaras är huruvida Göta älv som riksgräns istället för Risveden också är ett uttryck för maktpolitiska påtryckningar. För att kunna besvara denna fråga måste två händelser som rör Göta älvs riksgränsstatus diskuteras, nämligen mötet vid Landamäret 1101 samt Birger jarls förhandlingar om älvkorridoren.

Bakgrunden till mötet vid Landamäret i Göta älv 1101 finns i de instabila maktförhållandena i Viken under i synnerhet 900- och 1000-talen, samt i det faktum att Skandinavien vid den här tiden betraktades som en gemensam politisk arena.¹⁴⁷ Den utlösande faktorn var att den norske kungen Magnus Barfot (r. 1093–1103) gick in med väpnad här i Västergötland. Magnus Barfots motiv för sitt härtåg har tolkats olika av forskare. Henrik Janson hävdar att Magnus Barfot gick in i Västergötland och angrep ”sveafursten” Inge Stenkilsson (r. – 1100/1101)¹⁴⁸ därför att han ansåg sig ha rätt till landet. Sigurdsson är av den åsikten att Magnus Barfots syfte var att neutralisera Västergötland och upprätta en riksgräns. Vilken Magnus Barfots avsikt verkligen var ligger utanför ramen för denna diskussion, men det som går att säga är att Magnus Barfot föll in i Västergötland med väpnad här och misslyckades. Mötet som följde på detta inkluderade även den danske kungen Erik Ejegod (r. – 1103) och ett av resultaten av förhandlingarna blev att de tre kungarna erkände varandras rätt till det land som deras fäder styrte. I den tidigare forskningen har detta tolkats som tillfället då Göta älv blev en gräns mellan tre skandinaviska riken.¹⁴⁹

Problemet med denna tolkning är emellertid det som är känt om den svenska riksbildningsprocessen i kombination med det som är känt om Glomma-

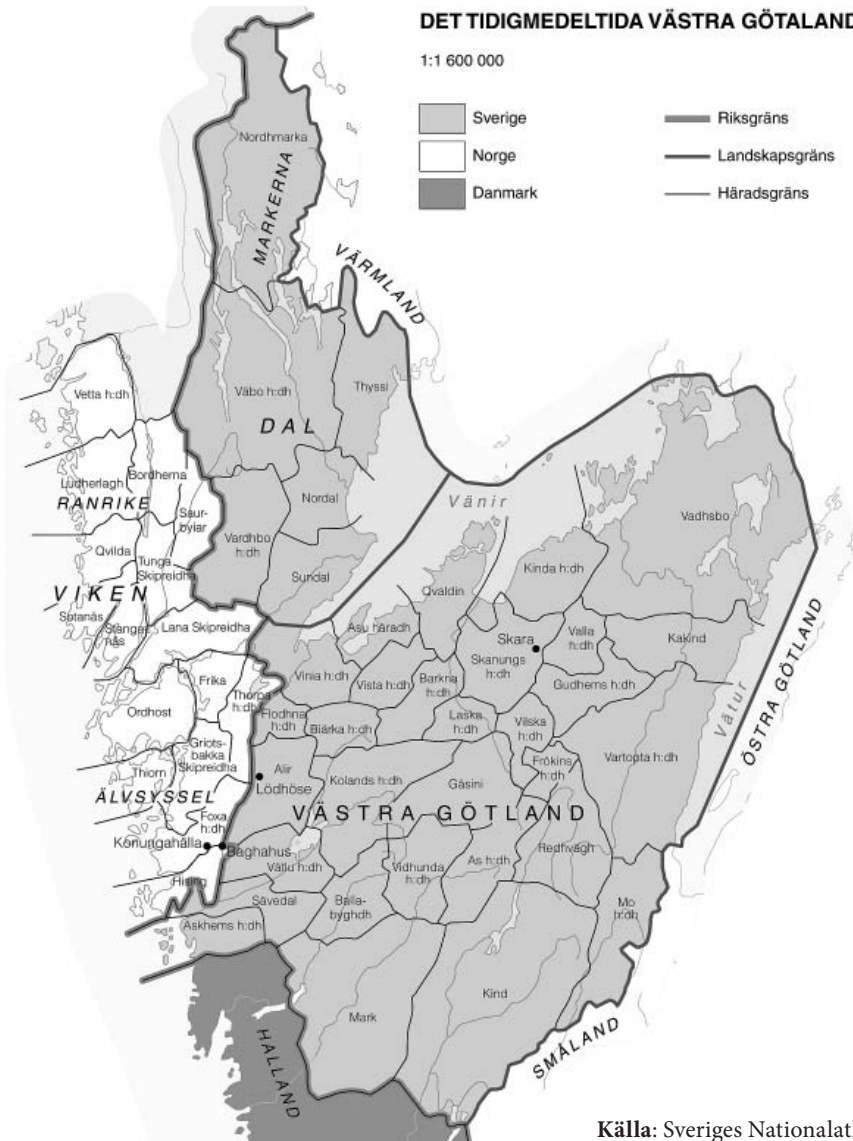
145 Holm, 2003 s. 190. Enligt Holm fanns det i Mellanskandinavien redan under järnåldern så kallade *land*, det vill säga territoriella enheter som skapats genom ett juridiskt samarbete mellan olika bygder. När sedan området blev en del av riksbildningsprocessen kom riksgränsen att etableras i de skogsområden som separerade landen från varandra. Se vidare Holm (2003, s. 182, 183, 184, 198).

146 Holm, 2003 s. 190

147 Opsahl & Sogner, 2003 s. 43

148 Enligt Nationalencyklopedin dog Inge Stenkilsson, även känd som Inge den äldre, antingen 1100 eller 1101. Detta öppnar upp för möjligheten att mötet vid Landamäret ägde rum redan 1100. Här används emellertid den konventionella dateringen av mötet till 1101. Se vidare <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/lang/inge/211578#>.

149 Jansson, H., 2001 s. 76, 78; Sigurdsson, 2003b s. 18

Risveden-regionen. Den första kungen som hade en maktbas i både Götaland och Svealand regerade under 1100-talets senare del och det kan inte påstås att Sverige var ett sammanhållet kungadöme förrän under 1200-talets andra del. Dessutom har det framkommit att området väster om Risveden var avskilt från det område där det svenska kungadömet växte fram och dessa två områden hamnade inom samma administrativa struktur först efter tillkomsten av Uppsala kyrkoprovins 1164. När sveafursten Inge Stenkilsson vid Landamäret erkändes rätten till landet hans fäder styrde, tal det därför att funderas på huruvida detta inkluderade området vid Göta älv.

Dessutom är det så att inte enbart Göta älvs roll som riksgrens under tidig medeltid kan ifrågasättas; även vattendragets roll som transportled kan diskuteras. Enligt Carlsson är Göta älv som Sveriges enda kontakt västerut, och därmed Lödöse som den enda hamnstaden, också något som kan hävdas först från 1200-talet och framåt. De vattenvägar som till en början användes som kommunikationsleder mellan centrala Västergötland och den europeiska kontinenten var sannolikt Hallands åar, som rinner upp i Västergötlands inre och sedan mynnar ut i Kattegatt.¹⁵⁰

Carlsson grundar sina påståenden om de halländska åarnas betydelse på de arkeologiska fynd som har grävts fram i Skaras äldsta kulturlager. De äldsta arkeologiska fynden i Skara kommer troligen från byggandet av domkyrkan och de första aktiviteterna på platsen har daterats från 1020-talet till 1050-talet. Den keramik som har grävts fram på platsen pekar i riktning mot norra Europa, i synnerhet ärkebiskopsdömet Hamburg-Bremen. Ett effektivt sätt att resa mellan det inre av Västergötland och den nordtyska kusten kan ha varit via de halländska åarna.¹⁵¹

Med tiden minskade åarnas betydelse som huvudsakliga kommunikationsleder och ersattes av Göta älv. Enligt Carlsson står orsaken till detta att finna i de skiftande allianserna under Investiturstriden, som pågick mellan 1075 och 1122. I Investiturstriden tog ärkebiskopsdömet Hamburg-Bremen den tyske kejsarens sida medan ärkebiskopsdömet i Canterbury tog påvens sida, liksom biskopsdömet i Skara gjorde. I och med detta skulle det ha blivit viktigare med en resväg till Nordsjön än med en resväg till Baltikum. Skarastiftet skulle alltså i och med detta ha bytt kommunikationsled. Underlaget för Carlssons resonemang är emellertid svagt då hänvisningarna går till texter som inte diskuterar frågan.¹⁵²

Om det dock antas att grundförutsättningen för Carlssons resonemang stämmer, det vill säga att aktiviteter som kan knytas till Hamburg-Bremen kan spåras på platsen för Skara från 1000-talets andra decennium, uppstår ett intressant scenario. Skara domkyrka byggdes och uppvisar kontakter med Hamburg-Bremen innan den första bebyggelsen i Lödöse kan konstateras. Vid denna tid fanns det alltså inte någon bebyggelse där Lödöse kom att ligga och därför skedde utfarten via Hallands åar. Det är också fortsatt troligt att åarna tappade i betydelse till förmån för Göta älv. Men anledningen till detta var inte Investiturstriden utan att Lödöse kom till och erbjöd en hamn.

För att kunna komma fram till ett resultat om hur och varför Göta älv blev till en riksgrens mellan det norska och det svenska kungadömet måste

150 Carlsson, K., 2007 s. 143, 144

151 Carlsson, K., 2007 s. 73, 142, 143, 144, 152, 156

152 Sawyer, 1986 s. 304; Nilsson, 1998 s. 75; Carlsson, K., 2007 s. 149, 152, 168

ytterligare ett skede i denna utveckling diskuteras, nämligen Birger jarls förhandlingar om svensk tillgång till älvmynningen vid mitten av 1200-talet.

Den som huvudsakligen diskuterat den svenska tillgången till Göta älvs mynning under 1200-talet är Gunnar Olsson. Det är bland annat Olssons artikel som ligger till grund för antagandet att Birger jarl förhandlade om tillgång till älvmynningen från Norge. Problemet med detta påstående är att om Norge givit ifrån sig territorium borde detta vara omnämnt i *Håkon Håkonssons saga*, vilket det inte är. Dessutom är det svårt att hålla för troligt att fjärrhandelsstaden Lödöse inte hade obehindrad tillgång till havet förrän vid mitten av 1200-talet.

Med utgångspunkt i den isländska skaldediktningen och Adams av Bremen krönika hävdar Olsson att Götaland under 1000-talet inte hade tillgång till kusten i väster, eftersom den dominerades av normmän och danskar.¹⁵³ Detta betyder dock inte att Götaland var avskuret från havet. Under senare tid har arkeologiska utgrävningar visat att Lödöse redan från början var en plats med internationella kontakter, vilket Olsson naturligtvis inte kunde känna till när han skrev sin artikel 1953. Däremot publicerade af Ugglas redan 1931 resultat som pekade på Lödöses internationella kontakter innan år 1200.¹⁵⁴

Genom att rekonstruera gränsdragningarna längs den nuförtiden svenska västkusten för perioden från 800-talet till 1200-talet, hävdar Olsson att det skett gränsjusteringar vid åtminstone två tillfällen. Från början tillhörde hela sträckan Danmark men från 1000-talet delades kusten upp mellan Norge och Danmark med en gräns som gick i Göta älv. Vid mitten av 1200-talet hade gränsen ändrats igen, vilket framkommer av Hallandslistan i Kung Valdemars Jordebok. Här visar det sig att Danmarks gräns har förskjutits ett par mil söder om älvmynningen. Uppgiften i jordeboken kan troligen dateras till någon gång mellan 1206 och 1261.¹⁵⁵

Utifrån Olssons resultat går det att hävda två orsaker till varför gränsjusteringen inte nämns i *Håkon Håkonssons saga*. I och med detta går det också att föra fram två olika dateringar av gränsjusteringen. Den första möjliga orsaken till att överenskommelsen inte nämns i sagan är att det är Danmarks gräns som justeras och inte Norges. Detta skulle dessutom indikera att överenskommelsen ingicks mellan Sverige och Danmark men ett sådant resultat har inte kunnat styrkas. I det här fallet står gränsjusteringens datering fast till någon gång mellan 1206 och 1261. Den andra möjliga orsaken till att överenskommelsen inte nämns i sagan är att den ingicks innan Håkon Håkonsson blev kung. Detta förutsätter istället en överenskommelse mellan Norge och Danmark, som dock inte heller har kunnat styrkas. Om detta scenario skulle

153 Olsson, 1953 s. 21, 22–23, 29

154 af Ugglas, 1931 s. 27–29, 75–77; Ekre, 1968 s. 58; Opsahl & Sogner, 2003 s. 36

155 Olsson, 1953 s. 32, 34

vara det korrekta kan dateringen av gränsjusteringen ändras till någon gång mellan 1206 och 1217. Avslutningsvis är det inte möjligt att hävda att någon överenskommelse mellan Norge och Sverige ingicks då de två troliga händelseutvecklingarna som har presenterats här båda involverar Danmark. Dock är det möjligt att påstå att oavsett hur eller varför gränsjusteringarna skedde kan inte gränsdragningarna mellan de tre kungadömena ha varit så absoluta som tidigare antagits, dels med tanke på vad som diskuterats ovan vad gäller riksbildningsprocessen i området kring Göta älv dels med tanke på att Lödöse redan under 1100-talet var en stad med fjärrhandel.

Uppgiften om att det var Norge som gav Sverige tillgång till älvmyningen kommer troligen från Olssons försök att förklara mellan vilka parter överenskommelsen ingicks. Härifrån kommer sannolikt också uppgiften om att förhandlingarna sköttes av Birger jarl.

Genom att relatera de danska tronföljdsstriderna efter Valdemar II Sejr till de politiska förvecklingarna i *Håkon Håkonssons saga* kan Olsson hävda att Sveriges västkustkorridor kom till genom att Norge tillsammans med Sverige under 1240-talet exploaterade ett försvagat Danmark. Olssons läsning av sagan är emellertid inte rättvisande då han tolkar mellanhavandena mellan de tre kungadömena som ”Norges och Sveriges strävan att blanda sig i Danmarks förhållanden och exploatera dem i eget intresse [...]”.¹⁵⁶ Detta är ett intressant påstående eftersom *Håkon Håkonssons saga* pekar ut Sverige, representerat av Birger jarl, som favoriserande danskarna i förhandlingarna mellan Danmark och Norge, som dessutom inte ägde rum under 1240-talet utan har daterats till 1253.¹⁵⁷

Sammanfattningsvis utgjorde området kring Göta älv en sammanhängande ekonomisk och kulturell region, den så kallade Glomma-Risveden-regionen, som i takt med riksbildningsprocessens fortskridande kom att delas itu av de framväxande norska och svenska kungadömena. Göta älv som gräns började troligen inte göra sig gällande förrän efter tillblivelsen av Uppsala kyrkoprovins 1164, då Västergötland i allmänhet och området väster om Risveden i synnerhet kom att införlivas i det svenska intresseområdet. Denna införlivning förstärktes under 1200-talet då riksgränsen stabiliserades ytterligare, en utveckling med paralleller i både Mellanskandinavien och Europa.

Att Göta älv som riksgräns och transportled inte spelat den roll under tidig medeltid som tidigare antagits, visar dels Skaras kontakter med den europeiska kontinenten via Hallands åar dels av att Lödöse existerat som fjärrhandelsstad innan en norsk-dansk gränsjustering ägde rum någon gång under 1200-talets första hälft. Att denna gränsjustering skulle vara resultatet av lyckade förhandlingar till förmån för Sverige av Birger jarl, har inte kunnat styrkas.

¹⁵⁶ Olsson, 1953 s. 42, 43

¹⁵⁷ Olsson, 1953 s. 43; Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 276

Den skandinaviska urbaniseringen

Inom Glomma-Risveden-regionen uppstod det under 1000-talet ett antal städer, däribland Lödöse. För att förstå dessa städers uppkomst och relation till den skandinaviska riksbildningsprocessen, och därmed också deras förhållande till den framväxande riksgränsen, måste den skandinaviska urbaniseringsprocessen diskuteras. Tyngdpunkten i diskussionen ligger på utvecklingen i det framväxande Norge och Sverige. Vad som är viktigt att ha i åtanke när den tidigaste norska urbaniseringen diskuteras är att villkoren för framväxten av städer skilde sig åt mellan kungadömetns olika regioner. Den norska urbaniseringsprocessen bör därför analyseras region för region.¹⁵⁸ Den region som är av intresse här är Viken.

Riksbildningsprocessen i de områden som skulle komma att utgöra sydöstra Norge under medeltiden sköt fart efter Knuts den store död 1035 då hans Nordsjörike kollapsade. Detta resulterade i en etablering i Viken med grundande av städer som följd. De norska städernas uppkomst har tolkats som anläggandet av kungliga hållpunkter. Förutsättningarna för urbanisering i ett område tillhandahölls av kungamakten, inte sällan på platser där någon sorts aktivitet, exempelvis en hamn, redan hade gjort sig gällande. Platserna valdes på grund av deras politiskt strategiska fördelar. Under 1000-talet uppstod fem urbaniserade orter i Viken: Oslo, (Sarps)Borg, Skien, Tønsberg och Kungahälla.¹⁵⁹

Bortsett från Sigtuna uppstod det svenska kungadömetns två tidigaste medeltida urbaniserade orter i Västergötland. Den ena orten var Skara, som uppstod i centrala Västergötland under 1000-talets första hälft, och den andra var Lödöse, som uppstod vid Göta älv vid 1000-talets mitt. I den tidigare forskningen där det nationalhistoriska perspektivet har dominerat, har Lödöse och Skara ansetts vara uttryck för samma riksbildnings- och urbaniseringsprocess, nämligen den svenska. Jämförs emellertid dessa två städer i ett regionalt perspektiv med den stad som ligger längst åt sydost i Viken, Kungahälla, uppstår ett annat mönster.

Av de tre städerna Kungahälla, Lödöse och Skara befinner sig två av dem innanför Glomma-Risveden-regionen medan en befinner sig utanför. Kungahälla och Lödöse uppstod på varsin sida av Göta älv och hamnar sålunda inom regionen medan Skara är beläget öster om Risveden, i centrala Västergötland, och därmed hamnar utanför.

Även tidpunkten för när respektive plats visar tecken på bebyggelse pekar på att Skara avviker. Skara anlades under 1000-talets första hälft, troligen från 1020-talet och framåt, och har tolkats som ”ett försök att under ett tidigt skede skapa ett nytt samlat centrum för kyrkans aktiviteter.”¹⁶⁰ Kungahällas upp-

¹⁵⁸ Helle et al, 2006 s. 44, 61, 62

¹⁵⁹ Sigurdsson, 2003b s. 9, 13; Helle et al, 2006 s. 55, 61, 62

¹⁶⁰ Carlsson, K., 2007 s. 152

komst har daterats till cirka 1080 och anses ha anlagts av den norska kungamakten med syfte att ”tjene til å styrke herredømmet over et nyligt erobret område.”¹⁶¹ Den tidigaste bosättningen i Lödöse har genom åren fått olika dateringar men den datering som är mest trolig är att den första bebyggelsen på platsen uppstod kring mitten av 1000-talet.¹⁶²

Med utgångspunkt i detta resonemang blir det möjligt att hävda att Skara uppstod genom ett samarbete mellan den framväxande svenska kungamakten i dess kärnområde och den framväxande kyrkan. Lödöse å andra sidan verkar passa bättre i urbaniseringsmönstret i Viken under 1000-talet. Detta skulle i så fall innebära att 1200-talets urbanisering i Mälardalen kan tolkas som det faktiska inledandet av urbaniseringen av det svenska kungadömet, vilket skulle sammanfalla med Magnus Ladulås regering, som av Lindkvist har utpekats som en av de mest väsentliga perioderna i den svenska medeltida statsbildningsprocessen.¹⁶³

Hypoteser om Lödöses uppkomst

Inom den tidigare forskningen har fyra hypoteser om Lödöses uppkomst presenterats. Dessa hypoteser har utgått från att Lödöse varit en del av det svenska kungadömetets riksbildningsprocess och urbaniseringsprocess, vilket har resulterat i en uppfattning om Lödöse som speciell och avvikande i relation till utvecklingen i övriga delar av riket. Lämnas emellertid det renodlat svenska perspektivet därhän och ersätts med det regionala perspektivet av riksbildnings- och urbaniseringsprocessen i Viken och Västergötland som diskuterades ovan, framträder möjligheten att formulera en femte hypotes.

De fyra hypoteser som förts fram om Lödöses uppkomst i den tidigare forskningen är hypotesen om *den spontana staden*; *den kungliga staden*; *biskopsstaden* samt *gränsen till Norge*. Hypotesen om den spontana staden går ut på att Lödöse uppstod som ett resultat av gynnsamma geografiska förutsättningar, närmare bestämt sammanstrålandet av landsvägen från Skara med Göta älv. Lödöse skulle alltså ha vuxit fram från den handelsplats som uppstod där farlederna möttes.¹⁶⁴ Hypotesen om den kungliga staden hävdar att den handel och det hantverk som förekommit på platsen kan kopplas till en kungsgård, utifrån vilken staden sedan uppstod. Kungsgården skulle även kunna förklara den tidiga myntningen och byggandet av försvarsverk.¹⁶⁵ Hypotesen om biskopsstaden hävdar i sin tur att Lödöse skulle ha uppstått ur Skarastif-

161 Helle et al, 2006 s. 58–59

162 Muntlig uppgift Sonia Jeffery och Ing-Marie Trädgårdh, Lödöse Museum, 11 november 2008; Sammanställning av dendrokronologiska resultat, Lödöse Museum.

163 Lindkvist, 2001 s. 51

164 Carlsson, K. & Ekre, 1980 s. 86

165 Carlsson, K. & Ekre, 1980 s. 86

tets behov av en hamnstad medan hypotesen om gränsen till Norge hävdar att den svenske kungen tillsammans med kyrkan hade intresse av att markera sin närvaro gentemot grannriket på andra sidan älven.¹⁶⁶

Angående hypotesen om den spontana staden är det ett faktum att Lödöse ligger gynnsamt till geografiskt. Förutom att landsvägen från Skara här möter älven, är det samtidigt här som älven var som längst farbar uppströms under medeltiden. Platsen för Lödöse var med andra ord ideal för omlastning av varor och passar in i mönstret för det övriga medeltida Europa där det vanligaste läget för en hamn antingen var vid en flodmynning eller så långt upp ett vattendrag det var möjligt att segla.¹⁶⁷

Men samtidigt som Lödöses läge är lämpligt som omlastningsplats, ligger staden avigt till i relation till den lokala handeln i Västergötland, särskilt i jämförelse med en äldre handelsplats i närheten, Grönköping, belägen vid dagens Skepplanda. Grönköping övergavs dock med tiden till förmån för Lödöse.¹⁶⁸ Lödöses läge i relation till omlandet skulle alltså kunna indikera att staden inte uppkom på ett spontant initiativ från lokalbefolkningen. Snarare verkar orten ha uppstått ur ett intresse för fjärrhandel. Carter förklarar utvecklingen av städer som att städer skapas av särskilda skäl och endast i efterhand utvecklas till att bli centralorter för ett omland.¹⁶⁹ I Lödöses fall skulle detta särskilda skäl alltså kunna vara fjärrhandel, vilket i sin tur skulle kunna förklara varför det dröjde innan Grönköping övergavs och även lokalhandeln koncentrerades till Lödöse. Detta mönster påvisar dessutom Lödöses roll som portalstad i det skandinaviska urbana systemet, som genom sin exklusiva fjärrhandelsfunktion kom att förmedla kontakter mellan omvärld och omland.

En förklaring till varför Lödöse inte utgjorde en del av handelsnätverket i Västergötland medan Grönköping gjorde det, tillhandahålls av Löfving. Löfving driver tesen att Västergötland kring år 1000 stod under danskt inflytande och redogör för fem leder genom landskapet där samtliga utom en uppvisar tecken på dansk närvaro. Leden som avviker går från Lödöse till Skara genom Risveden. Löfving förklarar detta med att leden mellan Lödöse och Skara istället kontrollerades av Hamburg-Bremen.¹⁷⁰ Att Hamburg-Bremen under tidigt 1000-tal utövade inflytande i Skara, har redogjorts för ovan. Däremot har inga sådana indikationer påträffats i Lödöses tidiga existens.

166 Carlsson, K. & Ekre, 1980 s. 83, 87

167 Ekre, 1968 s. 27, 28; Bill & Roesdahl, 2007 s. 284. Noteras bör att faktiska hamnkonstruktioner bara fanns vid de viktigaste knutpunkterna i handelsnätverken. I Lödöse har det grävts fram lämningar efter kajer.

168 Carlsson, K. & Ekre, 1980 s. 86

169 Carter, 1983 s. 109

170 Löfving, 2007 s. 148, 152

I Grönköping finns det däremot tecken på danskt inflytande, i synnerhet genom platsnamnet Tängevallen, som Löfving tolkar som kommande från det danska ordet ”thegn”. Detta platsnamn kan kopplas samman med andra västgötska platser med liknande namn, exempelvis Tängene och Täng vid Grästorps. Det danska inflytande som Löfving söker finner han alltså i Grönköping men inte i Lödöse.¹⁷¹ Då Grönköping antas vara en äldre handelsplats än Lödöse indikerar detta att Grönköping tillhör en äldre struktur som var kopplad till Västergötlands inre. Oavsett var denna äldre struktur hade sitt ursprung har Lödöse inte varit en del av den utan verkar ha tillkommit på initiativ av någon eller något som inte kommunicerade med Västergötland i övrigt.

Hypotesen om att Lödöse uppstått till följd av en kungsgård håller inte för närmare granskning då någon kungsgård inte har lokaliserats inom det medeltida stadsområdet. Frågan är om en kungsgård överhuvudtaget står att finna där. I den tidigare forskningen om skandinavisk medeltida urbanisering har det konstaterats att urbaniserade orter, såsom Birka och Kaupang vid Skiringsal, samt städer, så som Nidaros och Sigtuna, uppstod i anslutning till kungsgårdar. Vad dessa orter och städer har gemensamt är att deras uppkomst kan kopplas till en kungsgård i deras omedelbara närhet men inte inne i stadsområdet.¹⁷² Ytterligare något som flera av dessa platser har gemensamt är att kungsgården, som deras ursprung har kopplats till, utöver det faktum att den ligger i närheten, dessutom ligger på andra sidan av ett vatten. I Birka låg kungsgården Hovgården på Adelsö medan Sigtunas kungsgård låg på platsen som kallas Fornsigstuna.¹⁷³ Förhållandet mellan en kungsgård och en urbaniserad ort på varsin sida av ett vatten kan sägas vara gällande under hela den skandinaviska urbaniseringsprocessens inledningsskede. Jonas Ros förklarar förhållandet med att ”[g]enom att bo avskilt markerade kungen sitt sociala avstånd till stadsinnevärdarna och befäste även sin sociala position.” Dessutom var det en fråga om kungens personliga säkerhet att bo avskilt.¹⁷⁴

För Lödöses del finns det härmed fortsatt anledning att hävda att stadens uppkomst kan kopplas till en kungsgård. Utgår resonemanget dessutom från att kungsgården ligger utanför stadsområdet och dessutom på andra sidan ett vatten återfinns en kungsgård i Lödöses närhet, nämligen Torskabacka på den norska sidan av älven, belägen mitt emot Lödöses stadsområde, där Torskogs slott idag är beläget. Problemet med Torskabacka är dock att platsen nämns i skrift för första gången i samband med händelser som utspelades 1249.¹⁷⁵

Detta behöver emellertid inte betyda att Torskabacka gör sig gällande för första gången vid 1200-talets mitt; kungsgården kan ha funnits tidigare än så.

171 Löfving, 2007 s. 175

172 Schück, A., 1926 s. 52, 198–204; Carlsson, A., 1997 s. 87–88; Ros, 2009 s. 72, 164, 189–191

173 Carlsson, A., 1997 s. 87–88; Ros, 2009 s. 72

174 Schück, A., 1926 s. 52; Carlsson, A., 1997 s. 87–88; Ros, 2009 s. 199

175 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 265; Carlsson K. & Ekre, 1980 s. 87

Att detta är troligt påvisas av forskningsresultat om Birkas och Sigtunas kungsgårdar Hovgården på Adelsö respektive Fornsigtuna. Forskningen om Hovgården har visat på en kungsgård i bruk av och till från 800-talet till slutet av 1200-talet. Periodvis låg Hovgården oanvänd men återupplivades när kungamakten hade behov av den. För Hovgårdens del har detta genom arkeologiska utgrävningar konstaterats ha skett under 800-talet, 1000-talet och 1200-talet. Det sista belagda tillfället var i samband med Magnus Ladulås regering och tillkomsten av den så kallade Alsnö stadga.¹⁷⁶ I fallet Fornsigtuna finns det indikationer på att platsen är äldre än staden Sigtuna samt att aktiviteter har fortsatt på platsen även efter att staden kommit till. Troligen flyttade det kungliga residenset någon gång under 1000-talet från Fornsigtuna till Håtuna, som ligger i närheten. Dessutom var Fornsigtuna under en period förlänat av kyrkan. Men trots flytt och förlänning förblev Fornsigtuna en kungsgård genom hela medeltiden och tillhörde kronan ända fram till Gustav II Adolfs regeringstid (r. 1611–1632) då marken avyttrades.¹⁷⁷

Sammanfattningsvis finns det alltså en möjlighet att Torskabacka är den kungsgård som kan kopplas till Lödöses uppkomst. Denna koppling mellan kungsgård och stad skulle dessutom kunna förklara Lödöses avskildhet från det övriga Västergötland, som diskuterades ovan, då staden istället kan ha varit knuten till maktstrukturerna i Bohuslän.

Hypotesen om att Lödöse uppstått som Skarastiftets hamnstad är främst baserad på att den påvliga skatten Peterspenningen skeppades från Lödöse till Rom via Brügge. Detta var emellertid något som skedde först efter 1100-talets mitt.¹⁷⁸ Denna hypotes förutsätter dessutom att landsvägen mellan Skara och Lödöse kom till innan Lödöse, vilket diskussionen om Skaras europeiska kontakter via Hallands åar motsäger. Därtill har det inte med säkerhet fastställts att landsvägen ifråga gick från Skara till Lödöse; den kan ha gått från Lödöse till Skara. Detta kan tyckas vara ett förvirrat påstående då ju landsvägar är dubbelriktade, men det finns trots allt en logik bakom påståendet.

Inom Glomma-Risveden-regionen har det identifierats kommunikationsleder, i huvudsak handelsleder, som löper horisontellt genom regionen, i motsats till Göta älv som löper vertikalt. Löfving hävdar att det under 800-talet fanns en utvecklad handelsled som förband Nordsjökusten, närmare bestämt emporiat Dorestad, med Orienten. Viktiga knutpunkter längs med sjövägen var Hedeby, Gotland, Birka och Åland samt Staraya Ladoga, Novgorod och Kiev. Följdes istället landvägen gick leden genom Västergötland och Östergötland till Birka och Åland och därifrån vidare österut.¹⁷⁹ Handelsleden över

¹⁷⁶ Carlsson, A., 1997 s. 87–88

¹⁷⁷ Ros, 2009 s. 182, 194, 197, 199

¹⁷⁸ Ekre, 1989–90b s. 43–44

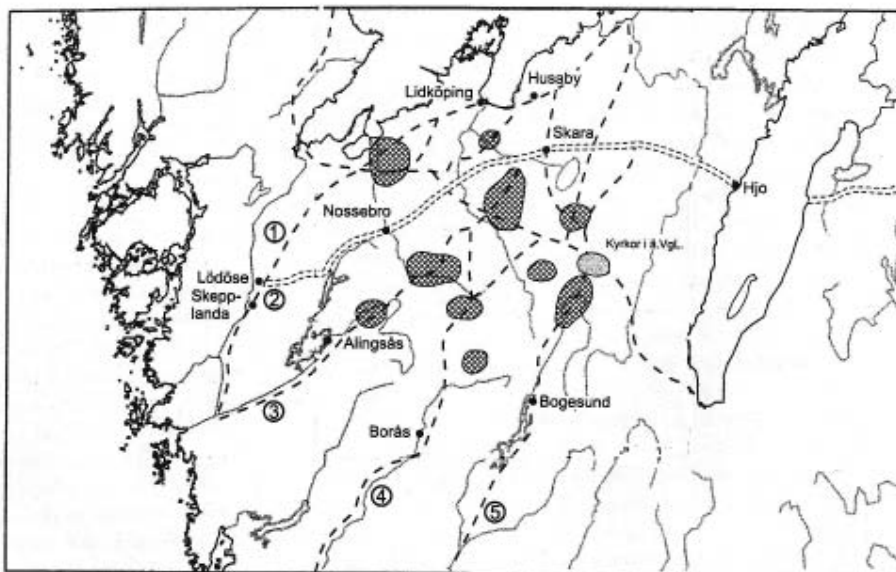
¹⁷⁹ Löfving, 2007 s. 36

land var emellertid inte en utstakad väg utan bestod av flera alternativa sträckningar. För Västergötlands del redogör Löfving för fem olika sträckningar, varav två inkluderar Lödöse. En av sträckningarna är den led som inte uppvisar något danskt inflytande under 1000-talet:

Vägsträckningar Västergötland 1 Nordliga leden

Danskt inflytande		Ej danskt inflytande	
	Lödöse		Lödöse
	Gårdhem		Risveden
	Grästorp		Nossebro
	Lidköping		Vara
			Jung
			Skara

Källa: Löfving, 2007 s. 148

Karta över Nordliga ledens sträckningar genom Västergötland. Väg 1 på kartan är sträckningen via Grönköping (Skepplanda) med danskt inflytande. Väg 2 på kartan är sträckningen via Lödöse utan danskt inflytande.

Källa: Löfving, 2007 s. 148

Lars Linge har också diskuterat de horisontella kommunikationslederna genom Västergötland. Linge utgår bland annat från den blivande Erik XIV:s (r. 1560–1568) förteckning från 1559 över lämpliga härstråk mellan Danmark-Norge och Sverige. Här anges vägar som korsar den alltmer betydelsefulla riksgränsen i Göta älv samt skogsområdena i södra Småland. Den av Erik XIV:s vägsträckningar som är av intresse här är:

Vägsträckningar Västergötland 2 Hertig Eriks härväg

 Kungahälla
 Bohus
 Lödöse
 Naum i Barne hd
 Falköping/
 Lidköping

Källa: Linge, 1969 s. 119

Enligt Linge gick denna handelsled norrut från Kungahälla och Bohus och korsade Göta älv vid Lödöse för att därifrån fortsätta in i Västergötland. Handelsleden ifråga ska ha varit livligt trafikerad redan under medeltiden.¹⁸⁰

Sammanförs så Löfvings och Linges redovisade vägsträckningar framkommer ett vägnät i Göta älvdalen, som från järnåldern till tidigmodern tid var väst-östligt orienterat och inte öst-västligt, som tidigare antagits. Detta innebär alltså att upprinnelsen till att Lödöse utgjorde ett överfartsställe över Göta älv inte står att finna inom det svenska kungadömet utan snarare i det europeiska emporianätverket.

Vad gäller hypotesen om gränsen till Norge har arkeologiska utgrävningar av Lödöses tidigaste kulturlager påvisat en närvaro av en samhällelig elit med kopplingar till den västskandinaviska kultursfären. Kopplingar har alltså inte kunnat göras till en östskandinavisk kultursfär, vilket skulle ha varit fallet om Lödöse var en markering av den svenska kungamakten, så som den tidigare forskningen föreslagit. De artefakter med en västskandinavisk anknytning som grävts fram är bland annat spill efter renhornshantverk samt veckade tyger av hög kvalitet. Renhornshantverk är mer vanligt förekommande i städer knutna till den norska kungamakten än i städer knutna till den svenska. Detsamma gäller den typ av veckade tyger som har grävts fram.¹⁸¹ Till detta kan även läggas fynd av medeltida runinskriftioner. Efter att ha tolkat inskriftionerna har Elisabeth Svärdström kommit fram till att majoriteten av de personnamn som förekommer på föremålen är hemmahörande i Norge eller på Island.¹⁸²

Ytterligare en möjlig anknytning till det norska kungadömet är Lödöses S:t Olovskyrka. S:t Olovskyrkan i Lödöse har daterats till mitten av 1100-talet och har därför i den tidigare forskningen utnämnts till en av de tidigaste S:t Olovskyrkorna i det svenska kungadömet. Anledningen till att kyrkan i Lödöse anses vara tidig är att de flesta svenska S:t Olovskyrkor är från 1300-talet.¹⁸³ Dock har Anders Fröjmark visat att dateringen av en kyrkas helgon är kompli-

¹⁸⁰ Linge, 1969 s. 74

¹⁸¹ Carlsson, K., 1998 s. 88; Andersson, H., 2001b s. 188; Vestergård Pedersen, 2004 s. 69, 72, 74, 75

¹⁸² Svärdström, 1982 s. 46

¹⁸³ Ekre, 1979–80 s. 98, 1986 s. 28

cerat. En kyrkas helgon kan nämligen ha ändrats under tidens gång, exempelvis i samband med en ombyggnad.¹⁸⁴ Detta innebär att det kan ha funnits fler tidiga S:t Olovskyrkor än de som är kända idag samt att kunskapen om dem kan ha gått förlorad i samband med att kyrkorna fick nya skyddshelgon.

Dessutom finns det flera S:t Olovskyrkor som är kända från lödösekyrkans samtid. Under 1100-talet fanns det till exempel S:t Olovskyrkor i Sigtuna och i Visby samt att det grundades S:t Olovskyrkor i Linköpings stift under biskop Kols tid (1171–1195). Den S:t Olovskyrka i Lödöse närhet som här bör nämnas är S:t Olof i Falköping, som var en av Västergötlands största kyrkor, jämförbar med kyrkan i Husaby.¹⁸⁵ Dessutom bör det påpekas att kulten av S:t Olov kort efter hans död 1030 blev vitt spridd och det är därför svårt att avgöra huruvida ett områdes Olovskult är tidig eller inte.

S:t Olovskyrkan i Lödöse kan alltså inte entydigt hävdas vara tecken på en tidig kult. Men trots detta är kyrkan fortsatt intressant i diskussionen om hypotesen om gränsen till Norge. Detta på grund av de stenornament som utgrävningar har påvisat att kyrkan har haft som utsmyckning.

S:t Olovskyrkans stenornament beskrivs på följande sätt av af Ugglas: "[...] av gulbrun sandsten, på vars ena smalsida äro inhuggna två över varandra ställda, kvadratiske karvsnittsrosetter."¹⁸⁶ Enligt af Ugglas återfinns dessa utsmyckningar, så kallad karvsnittsornamentik, på tre andra ställen i Lödöses närhet: en anfangslist i Broddetorps kyrka, Västergötland; en dopfont i Resteröds kyrka, Bohuslän; samt en portalutsmyckning på Bokenäs ödekyrka, Bohuslän. Det som är intressant med Bokenäs ödekyrka är att den var av samma byggnadstyp som S:t Olovskyrkan i Lödöse, nämligen en romansk absidkyrka. Romanska kyrkor med absidkor ska ha varit utmärkande för kyrkor i Bohuslän under 1100-talet.¹⁸⁷ Johan Pettersson har identifierat karvsnittsornamentik på ytterligare en kyrka i Bohuslän, nämligen Tegneby kyrka, samt konstaterar att denna typ av utsmyckning förekommer nästan uteslutande på norska medeltidskyrkor, något som även Karin Aasma kommer fram till.¹⁸⁸

Både Pettersson och Aasma identifierar karvsnittsornamentiken som utpräglad västlig. Troligen har den kommit från Irland, England och Frankrike till Norge, där den sedan har spritt sig österut till Göta älv. Pettersson och Aasma daterar Bokenäs ödekyrka till mitten av 1100-talet, vilket ligger i linje med S:t Olovskyrkans datering. Därmed kan det dessutom hävdas att S:t Olovskyrkan troligen är den äldsta kyrkobyggnaden i Lödöse.¹⁸⁹ Vad som ock-

184 Fröjmark, 1990 s. 135

185 Ekre, 1986 s. 28; Fröjmark, 1990 s. 140; Dahlberg, 2002 s. 55; Ros, 2009 s. 200

186 af Ugglas, 1931 s. 414

187 af Ugglas, 1931 s. 414–415, 416

188 Pettersson, 1955 s. 70; Aasma, 1994 s. 46

189 af Ugglas, 1931 s. 417–418; Pettersson, 1955 s. 74, 80; Ekre 1979–80 s. 98; Aasma, 1994 s. 47, 54

Torskogs slott sett från platsen där S:t Olovskyrkan en gång stod i Lödöse.

Foto: Erika Harlitz

så är intressant att notera är att när man står intill den plats där S:t Olovskyrkan en gång stod i Lödöse, ser man Torskabacka på andra sidan älven.

Sammanfattningsvis har genomgången av de fyra hypoteserna om Lödöses uppkomst visat för det första att Lödöse uppstod fristående från det handelsnätverk som fanns i Västergötland och som en intilliggande handelsplats, Grönköping, tillhörde. För det andra har en relation mellan kungsgård och stad på varsin sida av ett vatten kunnat hävdas gälla även Lödöse i form av den norska kungsgården på andra sidan Göta älv. För det tredje ingick Lödöse i ett vägnät som från 800-talet och framåt huvudsakligen var orienterat från väster till öster. För det fjärde har en koppling mellan Lödöse och den västskandinaviska kultursfären kunnat påvisas genom utgrävningsresultat som indikerar en tidigt närvarande elit. De arkeologiska resultaten består av rester efter renhornshantverk, personnamn i runinskriptioner, högkvalitativa tyger samt arkitektoniska utsmyckningar.

Sammantaget pekar detta på en urbaniserad ort med starkare anknytning till västra Skandinavien än till östra. Tas sedan det regionala perspektivet med i beräkningen där Lödöse dels är belägen inom Glomma-Risveden-regionen

dels verkar platsa inom urbaniseringen av Viken under 1000-talet, blir det härmed möjligt att formulera en femte hypotes om Lödöses ursprung, nämligen hypotesen om *den norska fjärrhandelsstaden anlagd i närheten av det framväxande svenska kungadömet*. Påståendet att Lödöse skulle vara en norsk plats så nära Kungahälla kan emellertid verka förbryllande. Dock har det i den tidigare forskningen framförts hypoteser om funktionsuppdelningar mellan två nära varandra belägna orter, som tillhör samma kungamakt. Till exempel har en hypotes förts fram om att de engelska orterna Hamwic (nuvarande Southampton) och Winchester under 700- och 800-talen kompletterade varandras funktioner. Kungen, biskopen med flera män residerade i Winchester medan myntningen, fjärrhandeln, hantverket och den största stadsbefolkningen höll till i Hamwic.¹⁹⁰ En funktionsuppdelning av detta slag mellan Kungahälla och Lödöse skulle kunna kopplas till de kungsgårdar som fanns i båda orternas närhet. I Kungahälla, som anses vara en stad med i huvudsak administrativa funktioner, fanns en kungsgård som brukades av kungarna, vilket bland annat framkommer av *Håkon Håkonssons saga*.¹⁹¹ Kungsgården mittemot Lödöse kan däremot ha varit en kungsgård som tidvis inte brukades, som Hovgården eller Fornsigstuna. Att båda sidor av Göta älv under 1000- och 1100-talen var ett område där norska kungar och kungsämnen ansåg sig kunna rör sig fritt, visar dessutom agerandet hos exempelvis Magnus Barfot och Sverre.

Kapitelsammanfattning

Bland de tre skandinaviska kungadömena inleddes en riksbildningsprocess först i det område som idag är Danmark, följt av Norge och sist Sverige. Den norska och svenska riksbildningsprocessen resulterade i att de två kungadömena kom att mötas i den kulturella och ekonomiska Glomma-Risveden-regionen, som Göta älv flöt igenom. Större delen av denna region kom att tillhöra området Viken, som under 1000-talet genomgick en relativt intensiv urbanisering.

Den tidigare forskningen har hävdats att Lödöse var en stad grundad av och tillhörande det svenska kungadömet. Detta påstående har emellertid gjort det svårt att få Lödöse att passa in i den svenska nationalstatens historieskrivning. Med utgångspunkt i det faktum att Lödöse var beläget i Glomma-Risveden-regionen samt att denna region ingick i urbaniseringen av Viken, blir det med hjälp av arkeologiska artefakter möjligt att introducera en ny hypotes om Lödöses tillkomst vid 1000-talets mitt, nämligen att Lödöse uppstod som en fjärrhandelsstad, anlagd av den norska kungamakten i närheten av det framväxande svenska kungadömet, som vid tidpunkten för Lödöses uppkomst ännu inte kunde hävdas sig i området kring Göta älv.

190 Schofield & Steuer, 2007 s. 120

191 Se exempelvis Hødnebo & Magerøy (1979c, s. 344)

Lödöse uppkommer och tar plats som en portalstad i det skandinaviska urbana systemet genom urbaniseringen av Viken. Den exklusiva funktionen fjärrhandel utgör från början ortens främsta aktivitet. Lödöses roll som portalstad i det skandinaviska urbana systemet förstärks av det faktum att staden till en början inte ingår i det handelsnätverk som redan existerar på andra sidan Risveden i Västergötland. Mycket lite är känt om Lödöses första tid men det faktum att staden är en portalstad med fjärrhandel torde placera staden, redan vid det här stadiet, i det dynamiska urbana systemets högsta skikt och nära systemets centrum.

Vad gäller frågan om riksgränsens inverkan på Lödöses funktioner är det under 1000-talet inte något förhållande som kan etableras då det ännu inte kan hävdas ha funnits någon riksgräns i området. Däremot kan Lödöses läge i utkanten av det skandinaviska urbana systemet ha påverkat stadens funktioner då portalstäder agerade som kanaler mellan omvärld och omland och därför ofta hade fjärrhandel som främsta funktion.

Kapitel 3

Lödöses politiska funktioner

EN STADS POSITION inom det dynamiska urbana systemet bestäms av vilka funktioner staden ifråga har samt hur exklusiva dessa funktioner är i jämförelse med övriga städer inom systemet. Lödöse hade redan från uppkomsten vid 1000-talets mitt, i egenskap av en fjärrhandlande portalstad, tillräckligt exklusiva funktioner för att befinna sig i det framväxande skandinaviska urbana systemets översta skikt. De funktioner som Lödöse hade som ligger till grund för den empiriska undersökning som genomförs i detta kapitel och vars avsikt är att förklara och kontextualisera Lödöses förflyttningar i det urbana systemet, är de politiska funktionerna myntning, borgen samt den kungliga närvaron. För perioden 1150–1190 kommer även Lödöses stadsplan och sockenindelning att diskuteras medan perioden 1440–1473 även undersöker och diskuterar den övergripande utvecklingen i området kring Göta älv under 1400-talets andra hälft.

Lödöses politiska funktioner 1150–1190

Tillfället då Lödöses namn för första gången nämns i skrift anges olika beroende på den enskilde forskarens utgångspunkt. Antingen åberopas omnämmandet av Lödöse hos Saxo Grammaticus eller omnämmandet i *Knytlingasagan*, som båda återger händelser som utspelade sig på 1150-talet. Saxo Grammaticus skrev *Gesta Danorum* kring sekelskiftet 1200 medan *Knytlingasagan* kom till kring mitten av 1200-talet.¹⁹² Ytterligare ett omnämmande återfinns i *Sverres saga*, i samband med händelser som utspelade sig på 1170-talet. Den del av sagan där Lödöse nämns skrevs troligen under 1180-talet. Slutligen finns det en brakteat med inskriptionen LEDVS, som har tolkats till att betyda "Lödöse".

¹⁹² Bekker-Nielsen & Widding, 1977 s. 8, 140–143; Grammaticus, 1999 s. 158

Denna brakteat har daterats till 1100-talets senare del.¹⁹³ Oberoende av vilken av dessa förekomster som tas fasta på, har de det gemensamt att de kan placeras inom perioden 1150–1190.

Undersökningen av Lödöses politiska funktioner under perioden 1150–1190 kommer att domineras av arkeologiska resultat då det skriftliga källmaterialet för perioden är bristfälligt. Det skriftliga material som har funnits att tillgå utgörs av norska kungasagor. Det äldsta bevarade diplomtet, som nämner Lödöse vid namn är från 1260.¹⁹⁴

Myntning

Det långa 1200-talet, som i numismatiska sammanhang sträcker sig från cirka 1160 till cirka 1330, är den period då det europeiska samhället anses ha blivit monetariserat. Med monetarisering menas att ”en statskontrollerad valuta i form av myntad metall vann insteg i samhällsekonomin.” Monetariseringen är en process nära knuten till statsmaktens framväxt, som en del av organiseringen och administreringen av de medeltida kungadömenas ekonomiska förhållanden.¹⁹⁵

Monetariseringen av Skandinavien faller inom numismatikens långa 1200-tal, vilket visar att monetariseringen här följde den europeiska utvecklingen. Norge blev ett enhetligt monetärt rike under loppet av 1000-talet medan det svenska kungadömet kan sägas ha haft ett etablerat mynt- och pengaväsen först efter mitten av 1100-talet. Danmark monetariserades successivt där städer som Roskilde och Lund kan hävdas ha haft en monetariserad ekonomi vid 1100-talets mitt medan andra städer inte kan hävdas ha detsamma förrän under följande sekel. Det danska kungadömet kan därför inte sägas ha varit monetariserat förrän efter 1250.¹⁹⁶

Troligen blev myntningen i det norska kungadömet ett kungligt privilegium (*regale*) under Harald Hårdråde. Det enhetliga monetära riket bröts emellertid upp under striderna om kungamakten (*borgerkrigene*), som utkämpades från Sigurd Jorsalafars död 1130 till ett antal år efter Håkon Håkonssons trontillträde 1217. Enligt Svein Gullbekk är det på grund av det bristande källmaterialet svårt att dra några slutsatser kring myntningen och myntväsendet under stridigheternas första fas, som avslutades med att Sverre blev kung 1177. Under den här perioden var det nämligen flera som gjorde anspråk på att vara kung och därmed också på att vara myntherre.¹⁹⁷

193 Ekre, 1989–90b s. 32

194 SDhk:789

195 Klackenbergs, 1992 s. 15, 193; Gullbekk, 2003 s. 13

196 Gullbekk, 2003 s. 20, 55, 60, 97, 376; Carelli, 2004 s. 72–75

197 Gullbekk, 2003 s. 20, 55, 60, 97, 376

Vad gäller det svenska kungadömet har det arkeologiska källmaterialet tolkats till att visa på tre platser som spelade roll i uppkomsten av det monetära systemet. Den första platsen är Lödöse där myntning enligt uppgift ska ha inletts cirka 1150. Mynten från Lödöse cirkulerade i det medeltida Skara stift, det vill säga Västergötland, Dal och Värmland. Den andra platsen är Gotland där myntning också inleddes cirka 1150. De gotländska mynten cirkulerade i Linköpings stift, det vill säga i Östergötland, Småland och Öland samt Gotland, sydvästra Finland, Mälardalen och Norrland. Den tredje platsen är Sigtuna där myntning återupptogs cirka 1180 efter att ha upphört cirka 1030. Sigtunamynten var i cirkulation i Mälardalen och Norrland.¹⁹⁸ Från 1100-talets andra hälft till 1300-talets början bestod det svenska kungadömet av tre monetära regioner: västra Götaland, Svealand och från 1200-talet även östra Götaland. Någon gång under det tidiga 1300-talet slogs dessa regioner samman till en gemensam region där myntens utseende, vikt och ädelmetallhalt blev densamma.¹⁹⁹

Myntningen som utgick från Lödöse hade alltså ett cirkulationsområde som motsvarade det medeltida Skara stift. Dock är det så att kyrkfynd av mynt i västra Götaland från perioden 1150-1200 uppvisar en dominans av norska mynt, vilket alltså indikerar att de svenska mynten inte hade fått genomslag nog att vara den dominerande valutan. De inhemska mynt som hittats och daterats till denna period består av brakteater slagna i Lödöse av Knut Eriksson. Troligen hade lödösemyntningen för liten omfattning för att kunna påverka de andra myntslagens cirkulation. Kenneth Jonsson hävdar att det är först från och med Sverker Karlsson (r. 1196–1208) och Erik Knutsson (r. 1208–1216) som lödösemyntningen lyckas få genomslag.²⁰⁰

Knut Eriksson var den förste svenske kung som kan hävdas ha myntat i Lödöse. Detta har påvisats genom ett skattfynd gjort i Norge under 1880-talet. I detta fynd fanns en brakteat med en myntbild föreställande ett krönt framåtvänt ansikte. Brakteaten hade inskriptionen LEDVS, vilket har tolkats till att betyda "Lödöse". Denna typ av brakteat förekommer även med inskriptionen KANUTUS, det vill säga "Knut", och har identifierats som en brakteat präglad av Knut Eriksson.²⁰¹ Ovan påvisades emellertid att myntningen i Lödöse inleddes redan på 1150-talet. Detta skulle alltså betyda att även om Knut Eriksson var den förste svenske kungen att mynta i Lödöse var han inte den som introducerade myntning på platsen.²⁰²

198 Klackenber, 1992 s. 180–181. Nanouschka Myrberg vill hävda att den gotländska myntningen inleddes cirka 1140. Dateringen kommer från ett myntfynd i Burge, Gotland. Problemet med myntet i Burge är att det är vad Myrberg kallar "en anomali". Anledningen till detta är att myntet är tre gånger så stort och dubbelt så tungt som övriga tidiga gotländska myntfynd, som samtliga daterats från tidigast cirka 1150. Se vidare Myrberg (2008, s. 142)

199 Klackenber, 1992 s. 63, 180

200 Jonsson, 1985 s. 193; Klackenber, 1992 s. 61, 181

201 Ekre, 1989–90b s. 32

202 Klackenber, 1992 s. 181

Att myntning har ägt rum i Lödöse anses vara ett faktum. Genom arkeologiska utgrävningar har så kallade myntningsunderlag av läder eller bly hittats. Myntningsunderlagen har använts i tillverkningen av brakteater, det vill säga ensidigt präglade tunna silverhaltiga mynt.²⁰³ 1987 grävdes ett myntningsunderlag av läder fram och daterades till cirka 1150. Fyndet föreställde ett patriarkalkors, det vill säga ett dubbelkors med parallellt placerade armar. Myntbilden var känd sedan tidigare genom numismatikern J Schive, som har identifierat bilden som norsk.²⁰⁴ Dateringen av fyndet från 1987 aktualiserade tre myntningsunderlag, som grävdes fram i Lödöse 1974. Underlagen hittade 1974 föreställer ett likarmat enkelkors med en pärla i vardera vinkeln och har daterats till mellan 1150 och 1170.²⁰⁵

Dock har uppgifter från Lödöse Museum visat att myntningsunderlagens dateringar behöver omtolkas. I skrivande stund har därför patriarkalkorset inte någon fastställd datering medan det likarmade enkelkorset kan dateras till 1160- och 1170-talen. Att myntmotiven är norska kvarstår. Myntmotivens norska proveniens bekräftas också av numismatikern Jon Anders Risvaag, som hävdar att det likarmade enkelkorset är ett östnorskt mynt, i cirkulation från mitten av 1100-talet till en bit in på 1200-talet.²⁰⁶ Trots att någon datering inte kan tillskrivas myntningsunderlaget med patriarkalkorset är det fortfarande intressant på grund av dess fyndomständigheter. Myntningsunderlaget med patriarkalkorset hittades nämligen i det lager av renhornsspill, som åberopades i formuleringen av hypotesen om Lödöses uppkomst.²⁰⁷

Den tidigaste myntningen i Lödöse kan alltså inte spåras längre än till 1160. Därmed förlorar Ekres och Carlssons påstående att den förste myntherren i Lödöse var den svenske kungen Sverker den äldre sin validitet, eftersom Sverker avled 1156.²⁰⁸ Kung i det svenska kungadömet under 1160- och 1170-talen var Karl Sverkersson (r. ca 1160–1167) och Knut Eriksson. Men då Knut Eriksson anses vara den som inledde den svenska myntningen under 1180-talet i både Lödöse och Sigtuna, torde han därför inte ha varit ansvarig för myntningen i Lödöse innan detta decennium. Detta i kombination med myntbildernas proveniens, deras fyndomständigheter samt den ännu inte stabiliserade gränsen i Göta älvdalen, borde därför svaret på frågan om vem som slog de första mynten i Lödöse återfinnas utanför det svenska kungadömet.

203 Brakteater tillverkas genom att en bit tunn silverhaltig metall slås mot ett underlag med hjälp av en myntstamp. När brakteaten präglas lämnar bilden på myntstampen ett avtryck på underlagsbiten. Detta avtryck fortsätter att vara synligt efteråt. Det är utifrån dessa avtryck som arkeologerna har kunnat avgöra vilka myntsorter som har präglats i Lödöse.

204 Ekre, 1989 s. 5

205 Ekre, 1989 s. 5

206 Muntlig uppgift Sonia Jeffery och Ing-Marie Trägårdh, Lödöse Museum, 11 november 2008; e-postkorrespondens Jon Anders Risvaag, 28 augusti 2007

207 Carlsson, K., 1998 s. 88; Andersson, H., 2001b s. 188

208 Ekre, 1989 s. 8, 1989-90 s. 42-43; Carlsson, K., 2007 s. 171

Under 1100-talet pågick i det norska kungadömet strider om kungamakten. De mynt som präglades under denna period, inklusive mynten i Lödöse, var samtliga anonyma, det vill säga myntherren satte inte ut sitt namn.²⁰⁹ I det norska kungadömet under 1160- och 1170-talen är det tre personer som anses ha varit erkända kungar, nämligen Håkon II Herdebrei (r. 1159–1162), Magnus V Erlingsson (r. 1161–1184) samt Sverre (r. 1177–1202), samtliga med varierande koppling till området kring Göta älv och västra Götaland. Av dessa tre tillskrivs Sverre en relativt omfattande myntning, men enligt Gullbekk beror denna uppfattning på att Sverre var den enda som satte sitt namn på mynten han lät prägla.²¹⁰

Håkon II Herdebreis koppling till västra Götaland är att han där tillbringade vintern 1157–1158 på en ej namngiven ort. Sommaren 1158 höll han ting i Kungahälla.²¹¹ I *Magnus Erlingssons saga* utspelar sig flera händelser kring Göta älv men Magnus Erlingsson nämns inte bland dem som befinner sig i området. Däremot placeras han i Kungahälla av *Sverres saga*. Dock inte i Lödöse.²¹² Däremot besökte Sverre Lödöse vid ett antal tillfällen. Men bara för att Sverre kan placeras i Lödöse behöver det inte betyda att han myntade där. Magnus Erlingssons regeringsperiod täcker in hela dateringsperioden ifråga och det är därmed möjligt att han ansvarade för myntningen i Lödöse, även om han inte kan beläggas ha varit i staden. Med det källmaterial som finns tillgängligt idag gällande Lödöses tidiga myntning går det alltså inte att föra något resonemang om vem som kan ha varit den ansvarige myntherren, utöver en spekulativ diskussion kring mer eller mindre troliga kandidater.

Sammanställs så de indicier som presenterats här gällande myntningsunderlag, deras dateringar och fyndomständigheter framträder i Lödöse en myntningsaktivitet med större samhörighet med det norska monetära systemet än med det framväxande svenska. För västra Götaland som monetär region innebär detta att området under 1100-talet kan placeras inom två monetära regioner: en etablerad östnorsk monetär region som området var på väg att lämna och en västsvensk monetär region som området var på väg att träda in i. Brytpunkten utgjordes av Knut Eriksons myntning, som inleddes på 1180-talet.

Mot detta resonemang kan invändningar göras. Anledningen till att västskandinaviskt hemmahörande artefakter har grävts fram i Lödöse, såsom de här diskuterade myntningsunderlagen, kan vara att Lödöse är beläget i närheten av det norska kungadömet. De artefakter som resonemanget ovan bygger på består dessutom av organiskt material och det är därför möjligt att hävda

209 Gullbekk, 2003 s. 60

210 Gullbekk, 2003 s. 60

211 Hødnebo & Magerøy, 1979 s. 311

212 Hødnebo & Magerøy, 1979b s. 60, 126

att även andra städer skulle ha kunnat uppvisa liknande indicier som Lödöse om deras bevaringsförhållanden hade varit annorlunda. Till detta kommer även det slumpmässiga i varje utgrävning och dess resultat, det vill säga de resultat som nås beror till viss del på var spaden sätts i jorden.

Sammanförs emellertid myntningsfynden i Lödöse med den övergripande utvecklingen i Skandinavien under den här tidsperioden, blir det ändå möjligt att hävda att Lödöse till en början kan ha varit en myntningsort inom det norska kungadömet. Som framfördes i diskussionen om den skandinaviska riksbildningsprocessen och urbaniseringsprocessen är det mer sannolikt att Lödöse, med sin placering inom Glomma-Risveden-regionen samt dateringen av den första bebyggelsen till mitten av 1000-talet, hör hemma i det norska kungadömetets riksbildning och urbanisering av Viken. En del av riksbildningsprocessen är införandet av ett monetärt system. Utvecklingen av ett sådant inleddes i det norska kungadömet från mitten av 1000-talet medan det svenska kungadömet inte blev ett monetärt rike förrän under 1100-talets slut och framåt. De myntningsunderlag som grävts fram i Lödöse har dels hittats i västskandinaviskt präglade fyndomständigheter dels uppvisar myntbilder hemmahörande inom den norska myntningen. Dessa indicier pekar alltså på att myntning inleddes under 1160- och 1170-talen inom ramen för det norska monetära systemet men att myntningen under 1180-talet övergick till att höra hemma inom det svenska monetära systemet. Frågan som härmed återstår att besvara är varför myntningen i Lödöse övergick från det ena systemet till det andra.

Stadsplanen och sockenindelningen

Vad gäller relationen mellan en stads grundande och en stads stadsplan är det möjligt att dela in medeltida städer i två kategorier. Den ena kategorin är en *planerad stad (planned town)*, som är en grundad stad där rummet omedelbart organiseras genom ingripandet från en central auktoritet, exempelvis en kungamakt.²¹³ Den andra kategorin är en *oplanerad stad (planted town)*, som också är en grundad stad men med en mer komplicerad framväxt utan något synbart ingripande av stadens grundare.²¹⁴ Dock är det så att de flesta städer har drag av båda sorters tillväxt. Oavsett hur en stad har växt fram är det möjligt att föreställa sig ett scenario där boplatsen till en början varit oformlig men centrerad kring någon fast punkt, exempelvis ett tempel, ett slott, en marknad eller en hamn. Vid ett tidigt skede har de som tillgodogör sig platsens överskott börjat utöva makt på platsen och utvecklat en medveten plan för staden.²¹⁵ Stadsplanen kan sägas vara stadsherrens redskap att teoretiskt

213 Carter, 1983 s. 10; Ersland, 1994 s. 33–34

214 Carter, 1983 s. 10; Ersland, 1994 s. 33–34

215 Carter, 1983 s. 10, 13

och praktiskt organisera den stad som anlagts. Stadsplanernas primära syfte var troligen inte att stadsherren skulle kunna framhäva sig själv, utan att upprätthålla en viss typ av samhälle. Tomtstorlekarna i stadsplanen varierade i enlighet med vad för sorts aktivitet som utövades på tomten. Tomtstorlekarnas variation kunde också vara ett tecken på social differentiering.²¹⁶

I Lödöse har den äldsta bebyggelsen daterats till 1000-talets mitt. Dock verkar inte den ursprungliga bosättningen ha haft någon reglerad stadsplan, men däremot en tomtindelning. De tidigaste indikationerna på en stadsplan har daterats till slutet av 1100-talet; troligen skedde någon slags reglering av stadsplanen mellan 1180-talet och sekelskiftet 1200. Vad gäller en tidig tomtindelning har Ros konstaterat att både Sigtuna och polska Opole under sina tidigaste faser hade tomtindelningar. Bebyggelsen på tomterna var emellertid gles med magra kulturlager som följd. Ros har tolkat detta som att det i städernas etableringsfaser var viktigare att bebygga de utdelade tomterna än att ha en intensiv verksamhet. Lödöses tidigaste fas visar på ett liknande mönster som i Sigtuna och Opole med en bebyggd tomtstruktur med tunna kulturlager.²¹⁷

Lödöses medeltida topografi var mer varierad än dess nuvarande. Bland annat hade stadsområdet förhöjningar och försänkningar som har slätats ut och Gårdaån hade en nu försvunnen nordlig åarm.²¹⁸ Troligen låg det äldsta stadsområdet öster och norr om det som under 1200-talet blev stadens borgkulle. Detta område kallas i den tidigare forskningen för Innerstaden och här återfinns de djupaste kulturlagren, cirka fem meter tjocka. Under 1960-talet lokaliserades en dittills okänd stadsdel, som låg norr om Gårdaåns norra arm och troligen hade en sträckning från dominikanerkonventet och ner till älven. Stadsdelen har fått benämningen Nordstan och uppstod med stor sannolikhet före sekelskiftet 1200.²¹⁹

I medeltida städer fanns så kallade allmänna gator (*almänniz stratur*), vars sträckning inte fick ändras av enskild person. De allmänna gatorna kunde ha namn som Storgatan eller Köpmannagatan.²²⁰ Allmänna gator har kunnat beläggas i Lödöse. 1384 sker det första skriftliga omnämmandet av gatunamn i Lödöse och de namn som har kunnat beläggas är Långa gatan och Allmänningsgatan. Spår av ett gatunät har dessutom grävts fram i Innerstaden, Nordstan samt i Västra Stadsdelen, dit Lödöses bebyggelse koncentrerades efter 1473. Utvecklingen av detta gatunät har kunnat följas arkeologiskt från 1100-talet och framåt.²²¹

²¹⁶ Ros, 2009 s. 13–14

²¹⁷ Ekre, 1984 s. 68, 69, 71, 1985 s. 24; Ros, 2009 s. 254; Sammanställning av dendrokronologiska resultat, Lödöse Museum.

²¹⁸ Carlsson, K. & Ekre, 1980 s. 66

²¹⁹ Ekre, 1968 s. 12–13, 15–16

²²⁰ Ros, 2009 s. 24

²²¹ Carlsson, K. & Ekre, 1980 s. 77, 78

Det intressanta med Lödöses gatunät är den betydelse som den norra åarmen verkar ha haft. De gator som vid utgrävningar har framstått som de dominerande har löpt parallellt med åarmen och har haft tvärgator, som anlagts i rät vinkel gentemot ån. Spår av kajer har också grävts fram längs med den norra åarmen, något som inte har hittats längs med den södra åarmen. Detta har tolkats som att den norra åarmen fungerade som en vattenled in i själva staden för små båtar, som fraktade de omlastade varorna från skeppen ute i älven.²²²

Lödöses topografiska utveckling innehåller alltså drag av att vara både en oplanerad och en planerad stad. Redan från början hade Lödöse en tomtindelning, som sedan växte och blev till ett gatunät orienterat efter Gårdaåns nu försvunna norra åarm. Någon gång mellan 1180 och 1200 skedde en reglering av gatunätet och vad som kan kallas en stadsplan kom till.

Att gatunätet mot slutet av 1100-talet reglerades till en stadsplan skulle kunna kopplas samman med Lödöses sockenstruktur, så som Anders Andrén visat i sin typologisering av de skandinaviska medeltida städerna. Med utgångspunkt i antalet sockenkyrkor med tillhörande landssocknar som fanns i en stad, har Andrén skapat en kronologisk indelning av den urbana utvecklingen. Städerna delas in i olika kategorier där *öppen pluralitet*, det vill säga en stad med flera kyrkor med tillhörande landssocknar, är den äldsta kategorin, och *sluten enhet*, det vill säga städer med en enda kyrka och där socknen endast inbegriper staden, är den yngsta kategorin. Stadstypen öppen pluralitet ska ha varit den vanligaste stadstypen i Sverige mellan 1070 och 1285 samt i Norge före 1100.²²³

Att en stad hade flera kyrkor med tillhörande landssocknar var inte ovanligt i det medeltida Skandinavien. Lund, som var en av de städerna med flest sådana kyrkor, hade 19 stycken.²²⁴ Lödöse hade två kyrkor – S:t Olov och S:t Peder – samt dominikanernas kyrka S:ta Maria, som tros ha byggts ovanpå en kyrka som tagits ur bruk. Skulle det stämma hade alltså Lödöse innan 1200-talets mitt tre församlingskyrkor inom stadsområdet. Troligen delades Lödöses medeltida stadsområde i två delar av sockengräns, där den ena socknen tillhörde S:t Olov och den andra S:t Peder. Hur denna gräns exakt har gått är inte känt.²²⁵

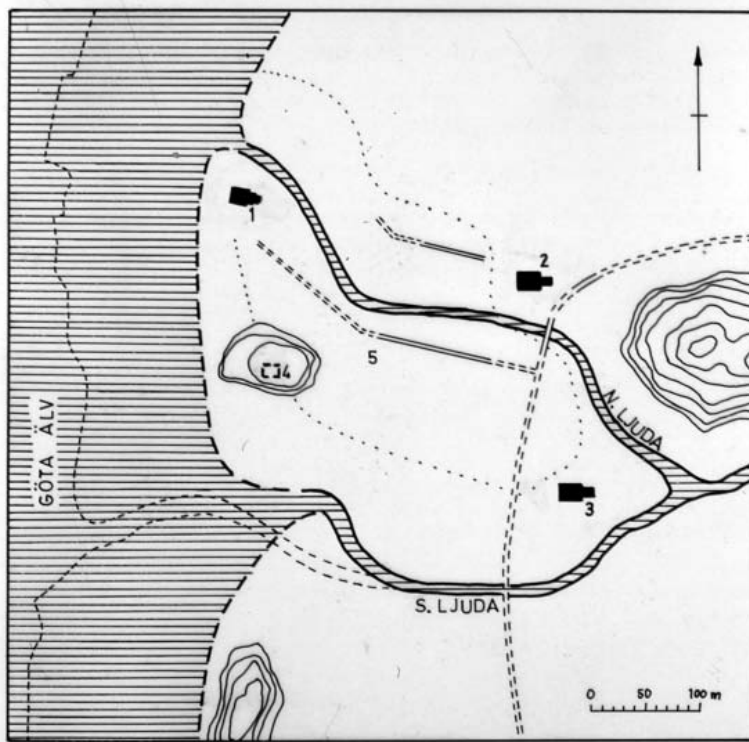
Frågan är emellertid om Andréns typologisering går att använda i förklarandet av en ords urbanisering. Ebbe Nyborg hävdar att antalet kyrkor med landssocknar i städer inte kan användas för att beskriva en viss stadstyp. Istället är förändringen från öppen pluralitet till sluten enhet ett uttryck för

222 Carlsson, K. & Ekre, 1980 s. 78, 80

223 Andrén, 1985 s. 21, 29–30, 41

224 Nyborg, 2004 s. 124

225 Carlsson, K. & Ekre, 1980 s. 15; Mellberg, 1995 s. 81 fotnot 20; Dahlberg, 2002 s. 54–55

1: S:t Olov. 2: Dominikanerkonventet/S:ta Maria. 3: S:t Peder. 4: Borgen.

Källa: Lödöse Museum

den medeltida sockenutvecklingen, som i samtliga skandinaviska kungadömen var en utdragen process. Den tidigaste sockenindelningen av det svenska kungadömet inleddes under 1100-talet i samband med införandet av tiondet, men avslutades inte förrän mot slutet av 1200-talet.²²⁶ Fram till dess att sockenindelningen var avslutad var det möjligt att uppföra kyrkor och ge dem status av sockenkyrkor med öppen pluralitet som följd. Efter sockenbildningsprocessens slut var detta inte längre möjligt. Uppfördes efter detta en kyrka i en stad blev resultatet av nödvändighet slutna enhet.²²⁷ Nyborgs påstående om slutna enhet motsägs emellertid av Gösta Mellberg, som påpekar att de svenska städerna avskiljdes som egna församlingar först 1620. Mellberg hävdar sålunda att utvecklingen mot städer som slutna enheter avslutades under senmedeltiden i Danmark men först under 1500-talet i Östergötland och under 1600-talet i övriga Sverige, inklusive Västergötland.²²⁸ Med utgångspunkt i att S:t Olofskyrkan lades ner någon gång efter 1473 och S:t Peder efter reforma-

²²⁶ Dahlberg, 2002 s. 36; Franzén, 2002 s. 19; Nyborg, 2004 s. 114–116, 117

²²⁷ Nyborg, 2004 s. 114–116

²²⁸ Mellberg, 1995 s. 148

tionen var den enda aktiva kyrkan i staden, borde Lödöse under 1500- och 1600-talen ha ingått i en kategori som skulle kunna kallas öppen enhet.

Det är härmed inte möjligt att finna någon koppling mellan Lödöses sockenindelning och den urbana utveckling, som kom till uttryck i stadsplaneregleringen mellan 1180 och 1200. Mer troligt är att stadsplaneregleringen kan kopplas till myntningen som under samma period inleddes inom det svenska monetära systemet. Införandet av den politiska funktionen myntning kan alltså hävdas bli återspeglad i stadsplanens utformning, då båda förändringarna skedde genom ingripandet från en politisk auktoritet som utövade makt på platsen.

Itinerarium: Sverre (r. 1177–1202)

Källmaterialet som finns att tillgå vad gäller Sverres resor och rörelsemönster består av kungasagan *Sverres saga*. Enligt *Sverres saga* reste Sverre från Färöarna till Norge 1176 för att ta kungsnamn. I december detta år dök han för första gången upp i Lödöse. Han anlände dit från Kungahälla och fortsatte in i Götaland för att den 22 december 1176 befinna sig hos jarlen Birger Brosa i Östergötland. Vad Sverre gjorde under tiden han var i Lödöse nämns inte i sagan; inte heller hur länge han var där. Det enda som sägs är: ”Fra Konghelle drog han til Ljodhus, og fikk mye slit og strev.”²²⁹ Vad detta ”slit og strev” innebar specificeras inte. Efter julfirandet i Östergötland drog Sverre vidare till Värmland där han borde ha varit någon gång i januari 1177.²³⁰ Under senvintern 1177 vände sig birkebeinarna, en av fraktionerna i den pågående kampen om makten i Norge, till Sverre och bad honom bli deras ledare. Sverre avböjde och hänvisade dem istället till Birger Brosa, som hade tre söner. När birkebeinarna uppsökte Birger Brosa blev beskedet att hans söner var för unga men att han kände till en lämplig ung man, som för tillfället uppehöll sig i Värmland, det vill säga Sverre. Resultatet blev att birkebeinarna närmade sig Sverre igen, nu med ett brev utfärdat av Birger Brosa och Knut Eriksson:

Nå kom disse mennene for annen gang til Sverre, med brev fra kong Knut och Birger jarl, som lød slik: 'Det er vår bønn at De går med på å hjelpe denne fattige flokken, om De ikke vanvører våre ord. Og like lite som vi før tok oss av Deres sak, skal vi støtte og styrke Deres makt alt vi kan.'²³¹

1178 var Sverre tillbaka i Värmland för att undgå att bli fångad av Erling jarl. Från Värmland drog Sverre och birkebeinarna söderut till Skredsvik, en mil väster om dagens Uddevalla. Där brände de gården tillhörande Simon i

²²⁹ Hødnebo & Magerøy, 1979b s. 28

²³⁰ Hødnebo & Magerøy, 1979b s. 28

²³¹ Hødnebo & Magerøy, 1979b s. 31–32.

Skredsvik. Simon var en mäktig man, som samlade ihop en här för att ge sig av efter Sverre. Under tiden hade Sverre och birkebeinarna tagit in för gästning i en bygd och i väntan på att hans män skulle samla sig inför striden mot Simon, gömde sig Sverre i Huvudnässkogen på Huvudnäset, i nuvarande centrala Vänersborg.²³² Efter att ha mött Simon i strid, fortsatte Sverre till Kungahälla och därifrån till Lödöse. Sagan berättar inte vad han gjorde i Lödöse, annat än att han stannade där några nätter.²³³ Sista gången som sagan placerar Sverre i Lödöse är 1179 då Sverre begav sig dit landvägen från Romerike i sydöstra Norge. När Sverre anlände till Lödöse fick han veta att Magnus Erlingsson var i Kungahälla och begav sig genast dit. Vilket ärende Sverre hade i Lödöse nämns inte heller denna gång. Enligt sagan möts Sverre och Magnus Erlingsson i strid, som slutar med att Magnus Erlingsson beger sig till Viken och Sverre lägger under sig de östligaste områdena av det norska kungadömet och tar ut skatt.²³⁴ När Sverre hädanefter befinner sig i området kring Göta älv, är han i Kungahälla.

Trots källmaterialets summariska karaktär går det alltså att belägga att Sverre besökte Lödöse vid tre tillfällen: 1176, 1178 och 1179. I rekonstruktionen av Sverres rörelsemönster i området kring Göta älv framkommer den lätthet med vilken Sverre rörde sig i området. Flera gånger korsade han det som av eftervärlden tolkats som en avdelande riksgräns. Detta bekräftar Hans Jacob Ornings påstående att det under slutet av 1100-talet, när det gäller kungars uppträdande i Viken och Värmland, är mer korrekt att tala om rörelser i centrum och i periferi än inrikes kontra utrikes på vardera sidan av en riksgräns.²³⁵ Att Sverre rör sig i en gränsregion berörs inte av sagan. Den rådande tolkningen av *Sverres saga* säger att de inkluderade uppgifterna finns med därför att de fyller en funktion. I analogi med detta borde alltså sagan ha nämnt om Göta älvs östra älvstrand tillhörde en annan maktsfär. Med detta i åtanke blir det också anmärkningsvärt att Lödöse nämns. Den moderna läsaren av *Sverres saga* står emellertid okunnig inför varför Lödöse omnämns, eftersom sagan inte berättar orsaken till Sverres besök. Men det faktum att Lödöse nämns vid namn indikerar att platsen hade någon sorts betydelse inom det norska politiska spelet under 1170-talet.

Ett intressant sammanträffande inträffar året efter att Sverre slutgiltigt besegrat Magnus Erlingsson och är ensam kung i Norge. 1185 gifte sig Sverre med Margareta, dotter till Erik den helige och syster till Knut Eriksson, som ju redan 1177 uttalat sitt stöd för Sverres sak. Bröllopet skulle därför kunna

232 Hødnebo & Magerøy, 1979b s. 51

233 Hødnebo & Magerøy, 1979b s. 52

234 Hødnebo & Magerøy, 1979b s. 60

235 Orning, 2003 s. 222

tolkas som befästandet av en allians mellan två kungar.²³⁶ Vad mera är visar detta bröllop på en direkt koppling mellan Sverre och Knut Eriksson under det decennium som den svenska myntningen introducerades i Lödöse och stadsplanen reglerades. Att Lödöse från samma decennium som bröllopet mellan Sverre och Margareta ägde rum, visade tecken på att en kungamakt är närvarande, skulle kunna indikera att riksbildningsprocessen nu gått så långt att även den svenska kungamakten kunde hävda sig i området kring Göta älv. Den förskjutning av indelningen av de norska och svenska intresseområdena som anses ha inletts i och med bildandet av Uppsala kyrkoprovins 1164 verkar nu ha antagit en politisk dimension. Detta påverkade Lödöses funktioner på så sätt att ytterligare exklusiva funktioner, så som myntning, kom till. På detta sätt befästes Lödöses position i det övre skiktet av det skandinaviska urbana systemet.

Delsammanfattning Lödöses politiska funktioner 1150–1190

Under perioden 1150–1190 framstår 1180-talet som det decennium då en förändring skedde i Lödöses politiska funktioner. Från att under 1160- och 1170-talen ha tillhört en östnorsk utmyntningsregion inleddes under 1180-talet och framåt en myntning hemmahörande inom det framväxande svenska monetära systemet. Under 1180-talet skedde dessutom en reglering av en stadsplan i Lödöse, vilket kan tolkas som ett direkt ingripande från en politisk auktoritet, det vill säga en kungamakt. Sammantaget pekar detta på en urbaniserad ort som under 1100-talets senare del inledde en successiv övergång från en stadsherre till en annan. Orsakerna till denna övergång är oklara men kan vara kopplade till den gränsförskjutning som tros ha skett från Risveden till Göta älv i samband med tillkomsten av Uppsala kyrkoprovins 1164 samt att den svenska riksbildningsprocessen nu fortskridit så pass att kungamakten kunde göra sig gällande även i området kring Göta älv.

För Lödöses del innebar detta att en ny exklusiv funktion kom till, nämligen myntningen. I kombination med den redan närvarande fjärrhandeln kan Lödöse inom ramen för teorin om det dynamiska urbana systemet vid slutet av 1100-talet därmed sägas utöva två exklusiva funktioner, som befäster Lödöses position inom det översta skiktet av det framväxande urbana systemet i Skandinavien. Detta urbana system är vid slutet av 1100-talet fortfarande i utveckling. I kombination med bristen på kunskap om de lokala och regionala förhållandena i området kring Lödöse, ger detta upphov till ett urbant system i

²³⁶ Det finns inga indikationer i det skriftliga källmaterialet att Knut Eriksson skulle ha befunnit sig i Lödöse under 1170-talet. Om Sverre hade varit i Lödöse för att träffa Knut Eriksson, borde sagan ha nämnt det vid något tillfälle. Knut Eriksson var den förste svenske kung att utfärda diplom i eget namn. Av dessa diplom har endast ett fåtal överlevt och inga av dem har angiven utfärdandeort. Inga av de diplom som har bevarats efter Knut Eriksson är utfärdade under 1180-talet. Se vidare SDhk: 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223 och 268.

obalans, vilket i sin tur visas i ett schema över det dynamiska urbana systemet där uppgifter saknas:

Lödöses funktioner 1150–1190 systemposition: hög/kärna

Omlandsnivå	Funktion	Position	Funktionell exklusivitet
Omvärlden	fjärrhandel (portalstad), myntning, politiska sammankomster	Hög/Kärna	Mycket exklusiv
Den omgivande regionen		Mellan/Semi- periferi	Semiexklusiv
Den bebyggda landsbygden/ Den närmaste omgivningen		Låg/Periferi	Mindre exklusiv

Lödöses politiska funktioner 1250–1290

Andra halvan av 1200-talet innebär ytterligare förändringar i Lödöses politiska funktioner. Tack vare en viss ökning av det bevarade skriftliga källmaterialet kan också fler personer beläggas ha besökt staden.

Även för denna period kombineras arkeologiska forskningsresultat med skriftligt material. Det skriftliga materialet består av diplom samt sagorna *Håkon Håkonssons saga* och *Magnus Lagabötes saga*.

Myntning

Under perioden 1250–1300 uppstod i Götalands myntcirkulation en dominans av inhemska mynt, det vill säga mynt präglade med det svenska kungadömets regent som myntherre. Trots denna ökning fortsatte norska mynt att cirkulera i Skara stift, särskilt i Värmland där norska mynt verkar ha varit i cirkulation fram till sekelskiftet 1300. I Västergötland synes de norska mynten ha försvunnit ur cirkulationen redan under det tidiga 1200-talet.²³⁷

Myntningen i Lödöse tros ha skett kontinuerligt, om än i varierande kvantitet och genomslag i det omgivande samhället, från det att den inleddes av Knut Eriksson på 1180-talet till dess att den upphörde under slutet av 1300-talet.²³⁸ Den myntning som skedde i Lödöse under 1200-talets andra hälft har kopplats till Birger jarl (jarl 1248–1266), Valdemar Birgersson (r. 1250–1275) samt Birger Magnusson (r. 1290–1318). Däremot råder det delade meningar om huruvida Magnus Ladulås myntade i Lödöse.²³⁹

²³⁷ Klackenborg, 1992 s. 181

²³⁸ Klackenborg, 1992 s. 182

²³⁹ Ekre, 1989–90b s. 46; Jonsson, 2002 s. 70–71

Det finns två anledningar till att Magnus Ladulås ifrågasätts som myntherre i Lödöse. Den ena anledningen är att det inte har grävts fram några mynttyper som kan koppla kungen till staden. Den andra anledningen är uppgifterna i Magnus Ladulås testamente.

I Magnus Ladulås testamente, utfärdat i Skara den 22 februari 1285, uppräknas ett antal mynthus (*monetæ*) som ska stå för de utbetalningar som testamentet beslutar om. Det är dessa namngivna mynthus som är grunden till diskussionen huruvida Magnus Ladulås myntade i Lödöse eller ej, eftersom de å ena sidan består av mynthus som inte är kända i något annat sammanhang och de å andra sidan utelämnar mynthus som är kända att ha existerat under perioden.²⁴⁰ Bland de mynthus som endast är kända genom testamentet återfinns Skara och bland de mynthus som kunde ha förväntats ha blivit inkluderade återfinns Lödöse.

Enligt af Ugglas tolkning av testamentet måste Magnus Ladulås ha flyttat Lödöses mynthus till Skara. af Ugglas hävdar att detta berodde på att ”konung Magnus’ myntpolitik tycktes gått ut på att efter utländska förebilder koncentrera landets myntutgivning till de lokala huvudorterna inom respektive landsändar med hänsyn till det aktuella behovet på de centrala marknadsplatserna [...]” samt därför att det skulle ha blivit ett mynthus för mycket om både Lödöse och Skara skulle ha myntat.²⁴¹ Att Skaras läge var mer centralt än Lödöses berodde enligt af Ugglas på två saker. Den ena orsaken var att Lödöse inte hade samma naturliga omland som Skara. Den andra orsaken var den politiska oron i det svenska kungadömet under 1270-talet då Lödöse med fögderi pantsattes till den danske kungen Erik Klipping (r. 1259–1286).²⁴²

Även Jonsson har tolkat Magnus Ladulås testamente som att myntningen fördes över från Lödöse till Skara. Detta är emellertid en slutsats som kan bli svår att försvara, medger Jonsson, eftersom Skara inte var ett förvaltningscentrum på samma sätt som Lödöse var i och med stadens borg. Enligt Jonsson var det nämligen borgarna och deras förvaltning som var den drivande faktorn bakom det medeltida samhällets monetarisering och inte handeln. En förklaring till varför Lödöses myntning upphörde skulle kunna vara att Lödöse med fögderi var bortpantat. Här åsyftas emellertid inte överenskomsten med Erik Klipping utan *Erikskrönikans* uppgift att Magnus Ladulås 1280 pantsatte borgen i Lödöse till Peder Porse. Denna uppgift återfinns dock inte någon annanstans och dess riktighet har ifrågasatts.²⁴³

Ekre däremot finner det osannolikt att Lödöse under en period av blomstring för ett par decennier skulle vara utan mynthus. Därför spekulerar Ekre

240 SDhk:1302

241 af Ugglas, 1931 s. 460

242 af Ugglas, 1931 s. 462, 462 fotnot 1

243 Pipping, 1926 s. 346; Kraft, 1932 s. 22–23; Jonsson, 1984 s. 123–125; Jansson, S.-B., 1985 s. 60, 202–203

om testamentets ord *monetæ* ska tolkas till att betyda något annat än mynthus i betydelsen av tillverkning av mynt. Istället erbjuder han tolkningen ”växelkontor”.²⁴⁴

Henrik Klackenbergs tolkar testamentet som att det innehåller faktiska mynthus men att bestämmelserna inte nämner samtliga mynthus som fanns i det svenska kungadömet under andra hälften av 1200-talet. Utifrån andra källor kan det nämligen antas att ”man vid sekelskiftet 1300 också bedrev myntning i Lödöse, Kalmar och Stockholm.”²⁴⁵

Det faktum att Magnus Ladulås testamente utelämnar Lödöse som myntningsort behöver alltså inte betyda att myntningen på platsen har upphört. Anledningen till att Magnus Ladulås exkluderar orter som genom andra källor är kända som myntorter kan vara att de mynt som myntades där under 1200-talets andra hälft behövdes på platsen. Myntorter som inte nämns i testamentet är Lödöse, Kalmar och Stockholm, det vill säga städer med fjärrhandel och kontakter med Hansan. Med detta i åtanke är det mer troligt att dessa städer inte nämns i testamentet därför att de mynt som slogs där inte skulle brukas till att betala för utgifterna i Magnus Ladulås testamente, utan till att hålla fjärrhandeln igång.

Borgen

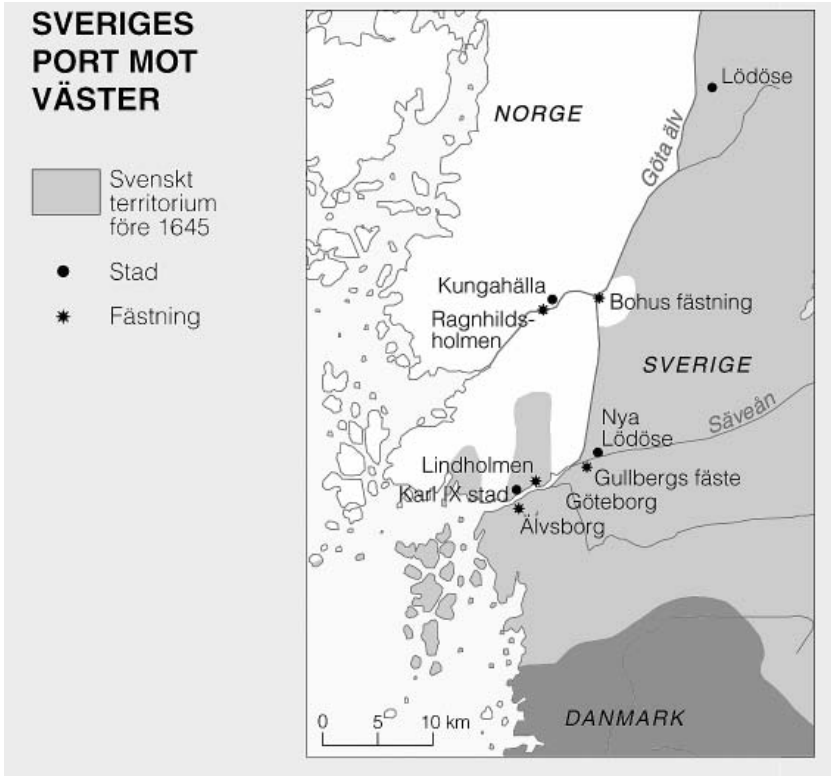
Under 1200-talet började borgar byggas i Skandinavien. Borgarna var uttryck för de skandinaviska kungadömenas statsbildningsprocess under detta sekel, då det blev viktigt att markera territoriell överhöghet även i kungens frånvaro. Borgarna utvecklades med tiden till att bli multifunktionella med politiska och militära funktioner samt att de, särskilt under 1300-talet i takt med den ökade literaciteten och utbyggnaden av arkivväsendet, utgjorde centra för den framväxande administrationen. Eftersom borgarna ofta byggdes i eller i anslutning till städerna fick detta till följd att kungamaktens närvarofrekvens i städerna ökade. Detta orsakades av att borgarna ofta fungerade som kungliga residens. Till varje borg knöts ett fögderi, från vilket skatteupptaget gjordes. Fögderierna bestod av borgarnas omgivande region. Under medeltiden blev kontrollen av borgarna en förutsättning för dem som ville styra riket och de maktkamper som utspelades stod ofta om borgarna. Detta ställdes på sin spets under 1430-talets Engelbrektsuppror då de flesta av borgarna i det svenska kungadömet förstördes.²⁴⁶

De första stenborgarna i det norska kungadömet byggdes redan av Sverre men det var Håkon Håkonsson som stod bakom de allra flesta borgbyggena. Den första norska befästningen vid Göta älv och Nordre älv var Sigurd

²⁴⁴ Ekre, 1989–90b s. 71

²⁴⁵ Klackenberg, 1992 s. 180

²⁴⁶ Fritz, 1972 s. 33–34; Lovén, 1999 s. 28–30; Lindkvist & Sjöberg, 2003 s. 202

Källa: Sveriges Nationalatlas

Jorsalafars (r. 1103–1130) trä- och torvborg på Kastalakullen intill Kungahällas medeltida stadsområde. Denna borg brändes 1135 och på 1170-talet övertogs platsen av augustinerorden.²⁴⁷ Nästa befästning att uppföras var Håkon Håkonssons stenborg på Ragnhildsholmen vid Nordre älv. Borgen nämns som residensborg för första gången 1257 då Håkon Unge, enligt uppgift i *Håkon Håkonssons saga*, övervintrade där. I början av 1300-talet uppfördes Bohus fästning, inte långt från Ragnhildsholmen. Bohus fästning byggdes på Baholmen där Göta älv och Nordre älv delar på sig och hade sålunda en mer strategisk placering än Ragnhildsholmen. Ragnhildsholmen försvinner ur källorna efter 1308 då Bohus antas ha stått färdigt.²⁴⁸

Borgen i Lödöse anses ha byggts under 1250- eller 1260-talen. Dock har inte borgen i sig grävts ut därför att borgkullen är bebyggd. Däremot har utgrävningar gjorts av borgens vallgravar och utifrån dessa resultat har borgen date-

247 Moseng et al, 1999 s. 323; Ekre, 2001 s. 93; Stibeus, 2001 s. 149

248 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 287; Moseng et al, 1999 s. 150, 177; Ekre, 2001 s. 93

rats. Resultaten av vallgravsutgrävningarna har bland annat visat att Lödöses borg var av ansevärd storlek.²⁴⁹

Totalt har tre vallgravar lokaliserats. Den innersta och den yttersta sträcker sig runt hela borgkullen medan den mittersta endast sträcker sig längs med borgkullens sydsida. Vallgravarna tros ha grävts vid två olika tillfällen där den innersta och den yttersta vallgraven grävdes samtidigt. Utgrävningarna av vallgravarna har även visat, att för att konstruera dem fick redan existerande stadsbebyggelse ge vika.²⁵⁰ Detta förfarande har en parallell i bland annat Paris där Ludvig IX (r. 1214–1220) inledde byggandet av palatset på Île de la Cité med att riva ner redan existerande stadsbebyggelse.²⁵¹ Vallgravarna i Lödöse tros ha varit i bruk i cirka 150 år. Detta skulle i så fall betyda att vallgravarna slutade att underhållas någon gång mellan 1350 och 1400.²⁵²

Ur försvarssynpunkt var lödöseborgens södra sida den viktigaste. Det är söder om borgen som vallgravssystemet var som mest utbyggt med Gårdaåns södra arm som en fjärde naturlig vallgrav. Söder om staden har även lokaliserats vad som tros vara en förborg på en plats idag kallad Tegelkullen. På Tegelkullen har det grävts fram lämningar efter en ”mindre borgbyggnad” med fyndmaterial som daterats till slutet av 1200-talet och början av 1300-talet. Bebyggelsen verkar ha varit av permanent karaktär och har sålunda inte tillkommit i samband med en belägring. Ekre drar här en parallell till Axvall utanför Skara, där en liknande konstruktion uppdagats ”men i övrigt torde denna typ av dubbelborg vara ytterst ovanlig.”²⁵³ Intressant att notera är Ekres uppgift i en senare artikel att en ”dubbelborg” av detta slag grävts fram även vid Ragnhildsholmen.²⁵⁴ Utan att dra någon parallell till vare sig Lödöse eller Axvall hävdar Ekre här att Ragnhildsholmens förborg ska ses som ett led i borgens förstärkta försvar iscensatt av hertigarna Erik och Valdemar efter att hertig Erik genom förläningar och riksdelning fått kontrollen över gränsområdesborgarna Ragnhildsholmen, Lödöse, Axvall, Hunehals och Varberg.²⁵⁵ Förutsatt att uppgifterna om förborgarna är korrekta blir det härmed möjligt att ställa Ragnhildsholmen, Lödöse och Axvall intill varandra och hävda att dessa tre hertigkontrollerade borgar under tidigt 1300-tal fick förborgar som en del av sitt förstärkta försvar. Förborgen i Lödöse kan därmed inte hävdas

249 Ekre, 1985 s. 22

250 Ekre, 1984 s. 67, 1985 s. 23, 1989–90 s. 62–63

251 Spufford, 2002 s. 68

252 Ekre, 1989–90 s. 62–63. Enligt uppgift hos Christian Lovén rustades borgen i Lödöse upp under 1360-talet i samband med att folkungarna tilldelades kontrollen över de västra delarna av det svenska kungadömet. Det finns dock inget i det skriftliga källmaterialet som styrker detta påstående medan det arkeologiska källmaterialet snarare pekar på det motsatta. Se vidare Lovén (1999, s. 60).

253 Ekre, 1989–90 s. 64

254 Ekre, 2001 s. 102–103

255 Ekre, 2001 s. 105–106

vara en avvikande företeelse utan verkar snarare vara ett uttryck för hertigarna Eriks och Valdemars befästade av politisk makt och territoriell kontroll inom ramen för en regional statsbildningsprocess, förorsakad av den inter-skandinaviska maktkampen under 1300-talets inledande decennier.

Trots dess funktion som överhöghetsmarkör och trots att den enligt arkeologiska fynd verkar ha varit en påkostad anläggning, förekommer Lödöses borg vid endast ett tillfälle i 1200-talets diplommaterial, nämligen i Magnus Ladulås pantbrev till Erik Klipping. Problemet med detta diplom är att det varken har datum eller utfärdandeort angivet.²⁵⁶ Frågan är alltså vilket år som Lödöses borg nämns i skrift för första gången.

Lödöses borg och fögderi pantsattes i en överenskommelse mellan Magnus Ladulås och Erik Klipping. Magnus Ladulås hade tillsammans med sin bror Erik slutit förbund med Erik Klipping för att kunna avsätta sin andra bror, kung Valdemar Birgersson, som Erik Klipping till en början hade varit allierad med. För en summa av 6000 mark silver bistod Erik Klipping de två bröderna Magnus Ladulås och Erik med 100 väpnade ryttare. Summan skulle betalas tillbaka genom att ett slott, utvalt av Erik Klipping, sattes i pant.²⁵⁷

I sin undersökning av Sveriges brev och register hävdar Herman Schück att Magnus Ladulås exemplar av överenskommelsen utfärdades 1279.²⁵⁸ *Diplomatarium Danicum* vill däremot datera det brev som anses vara Erik Klippings exemplar av överenskommelsen till ”innan den 15 mars 1278”, vilket är det datum då Erik Klipping utfärdade ett brev i tyska Lüneburg. Vad som är intressant med dateringen i *Diplomatarium Danicum* är att Magnus Ladulås pantbrev, som också återfinns där, även det har daterats till ”innan den 15 mars 1278”. Dessutom har utfärdandeorten supplerats till att vara Laholm. Laholm är nämligen utfärdandeorten som anges i brevet Erik Klipping utfärdade närmast innan resan till Lüneburg.²⁵⁹

I sin analys av de här två breven lutar sig Jerker Rosén mot uppgifter i *Erikskrönikan*, som omtalar ett krigståg av Erik Klipping i Sverige och att fred slöts mellan honom och Magnus Ladulås. Därefter återges i krönikan en kronologiskt förvirrad framställning, som utmynnar i ett uppror mot Magnus Ladulås. Detta uppror antas ha inträffat 1278. Därefter berättar krönikan om ett möte mellan Magnus Ladulås och Erik Klipping, som innehåller både festligheter och riddarspel. Detta möte återges även i *Chronica Regni Gothorum* där författaren Ericus Olai i anslutning till skildringen refererar till Magnus Ladulås pantbrev. Enligt Rosén har detta givit upphov till att forskare sammanfört Magnus Ladulås pantbrev med Erik Klippings brev från festligheterna och

256 SDhk:1071

257 Rosén, 1947 s. 202

258 Schück, H., 1976 s. 43

259 DD R.2 B.2 #322; DD R.2 B.2 #323

hävdat att de tillkommit vid samma tillfälle, det vill säga i Laholm ”innan den 15 mars 1278”.²⁶⁰ Enligt Lundaannalerna genomfördes Erik Klippings krigståg genom Sverige från januari till påsken, det vill säga mars, 1277. Jämförs så Lundaannalerna med *Erikskrönikan* står det, enligt Rosén, klart att Erik Klippings krigståg slutat med en fredsöverenskommelse med Magnus Ladulås, vilket i sin tur gav upphov till pantsättningen av Lödöses borg och fögderi som ersättning för dansk hjälp i striderna mot Valdemar. Vid en genomläsning av Erik Klippings brev från Laholm framkommer det dessutom att Erik Klippings brev och Magnus Ladulås brev inte handlar om samma sak. Erik Klippings brev är en överenskommelse mellan honom och Magnus Ladulås som bland annat innebär att de inte ska ge varandras fiender skydd medan Magnus Ladulås pantbrev pantsätter Lödöses borg och fögderi som betalning för 100 ryttare. De två breven kan därmed inte sägas ha med varandra att göra. Alltså nämns Lödöses borg och fögderi för första gången i skrift 1277.²⁶¹

Borgen i Lödöse byggdes någon gång under 1250- och 1260-talen och var i bruk senast 1277. Borgen som byggdes var en av många som kom till inom den statsbildningsprocess som pågick över hela Skandinavien, när administrationen förändrades och ledningen ersattes av skatter. Borgarna kom till för att manifestera överhöghet i kungens frånvaro och ledde till att kungarnas närvaro i städerna ökade, då flera av borgarna byggdes antingen i eller i anslutning till städerna och tilldelades en funktion som kungaresidens.

Den brända kastalen

Enligt Birgitta Fritz byggdes flera av borgarna i det svenska kungadömet på platser där det tidigare stått en kastal. Exempel på sådana platser, som framhålls av Fritz, är Jönköping, Stockholm, Åbo samt Lödöse.²⁶² Uppgiften om att det funnits en kastal i Lödöse kommer från *Håkon Håkonssons saga*. Håkon Håkonsson kom till makten i Norge 1217. Borgarkrigen var ännu inte över och en av dem som stod i opposition till Håkon Håkonsson var Sigurd Ribbung. När Sigurd Ribbung dog vände sig hans följe, *ribbungarna*, till en man vid namn Knut Kristinsson, son till den framlidne norske jarlen Håkon Galen och fru Kristin, nu omgift med Västergötlands lagman Eskil (Askjell), bror till Birger jarl. Knut Kristinsson accepterade ribbungarnas erbjudande och hylades som deras kung och Håkon Håkonssons motståndare.²⁶³ Anledningen

²⁶⁰ Rosén, 1947 s. 225

²⁶¹ Rosén, 1947 s. 225, 227; DD R.2 B.2 #322; DD R.2 B.2 #323

²⁶² Fritz, 1972 s. 33–34, 40–41. En *kastal* var ett kraftigt försvarstorn, som började byggas i Skandinavien under slutet av 1100-talet och början av 1200-talet. I motsats till kastalen hade borgarna murar, torn, tjänste- och bostadsutrymmen. Den formella benämningen på borgarnas byggnadstyp är *kastell*. Se Fritz (1972, s. 33, 36–38). Här används dock benämningen *borg* för byggnadstypen kastell och *kastal* för försvarstornen.

²⁶³ Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 132–133

till att Håkon Håkonsson på allvar tog upp striden mot Knut Kristinsson och ribbungarna var att den norske jarlen Skule jarl sände två sändebud till Valdemar II Sejr i Danmark. På deras resa tillbaka blev sändebuden överfallna av ribbungarna:

Da de for heim om vinteren, vart dei liggende i Marstrand for skuld is, Knut var da i Ljodhus, og da han spurde til dei, let han ribbungane fare på småskip imot dei og dei kom uvetande mot dei. Der låg mange kjøpmenn i hamna; men dei ville ikkje hjelpe sendemennene.²⁶⁴

Ribbungarna slog alltså ihjäl sändebuden i Marstrands hamn och återvände sedan till Lödöse. Håkon Håkonsson fick höra detta och sände skepp från Oslo för att hämnas. Händelserna i Marstrand utspelade sig under vintern 1227 och det var också då som Håkon Håkonssons anhängare birkebeinarna nådde fram till Lödöse. Knut Kristinsson tog till flykten och de män han lämnade efter sig kapitulerade och benådades. Sedan brände birkebeinarna kastalen som ribbungarna i och med detta övergav.²⁶⁵

Frågan om kastalen i Lödöse har diskuterats av af Ugglas, som hävdar att kastalen måste ha stått på platsen en ansevärd tid innan den brändes 1227. Detta påstående grundar sig på att Sigurd Jorsalafar i början av 1100-talet byggde den ovan nämnda trä- och torvborgen i Kungahälla. Detta skulle alltså indikera att kastalen i Lödöse tillkom samtidigt. af Ugglas hävdar även att kastalen i Lödöse var en föregångare till stadens borg, som byggdes omedelbart efter att kastalen brändes. Däremot tillskriver inte af Ugglas kastalen någon enskild person eller kung, även om han anser det vara en svensk byggnad.²⁶⁶

Den som i störst utsträckning har diskuterat relationen mellan Lödöses kastal och borg är Ekre. Ekre utgår från af Ugglas resonemang och hävdar att det är känt att borgen hade en föregångare. Denna föregångare har ”tolkats som en kastal” och ”det finns ingen anledning att räkna med någon annan plats för denna kastal än den kulle [...] där den större borganläggningen senare byggdes.”²⁶⁷ Ekre påpekar även att kastaler vanligen var försvarstorn byggda av sten och trä eller helt i trä. Kastalen i Lödöse var troligen byggd helt i trä och parallellt dras till ”de samtidigt existerande, troligen under Knut Erikssons tid [...] anlagda kastalerna i östra Sverige.”²⁶⁸

Även Carlsson sammankopplar Lödöses kastal med Knut Eriksson. Påståendet att Knut Eriksson var ansvarig för kastalen grundas här på en brakteat föreställande en borgport, som myntades i Lödöse under slutet av 1100-talet.

264 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 139–140

265 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 140

266 af Ugglas, 1931 s. 326–327

267 Ekre, 1985 s. 22

268 Ekre, 1989–90 s. 55

Kastalen i Lödöse ska, enligt Carlsson, tolkas som en tidig manifestation av den svenska kungamakten och var den enda byggnaden i sitt slag i det dåtida Västergötland.²⁶⁹

Att använda den så kallade borgportsbrakteaten som underlag i frågan om Lödöses kastal är emellertid problematiskt. För det första präglades brakteaten i fråga i slutet av 1100-talet medan kastalen brändes 1227. Det är möjligt att en kastal kan ha varit i bruk i mer än trettio år men att använda en brakteat som enda underlag för ett sådant påstående, är otillräckligt. För det andra kan inte myntbilder tolkas som avspeglingar av verkligheten. De stiliserade borgar, murar och portar som från och med 1100-talet användes som myntbilder var snarare symboliska uttryck för den urbana identitet som då växte fram. Till exempel hade Lund bilder av detta slag på de mynt som präglades där under 1100-talet och framåt. Lund hade vare sig stadsmur, stadspört eller en befästning.²⁷⁰ Detsamma gällde Lödöse där stadsområdet avgränsades av ett dike och borgen uppfördes i mitten av 1200-talet.

Hittills har det alltså framkommit att en kastal brändes ner i Lödöse vintern 1227. Denna kastal påstås ha haft Knut Eriksson som byggherre, ett påstående som inte har kunnat beläggas. Kastalen antas även ha legat på samma plats som den senare byggda borgen men inte heller detta har kunnat beläggas, eftersom borgkullen idag är bebyggd och inte har kunnat grävas ut. Härmed återstår alltså att reda ut vad för sorts byggnad kastalen var, vem som byggde den och varför samt var i Lödöse den stod.

I diskussionen gällande byggnadstypen är det främst det fornnorska ordet *virki* som har tilldragit sig uppmärksamhet. *Virki* förekommer i *Håkon Håkonssons saga*, som benämning på kastalen i Lödöse. Ekre hävdar att ordet i moderna utgåvor av sagan har översatts med ordet ”kastal”. Det skulle alltså vara från översättningen av sagan, som uppfattningen kommer att det var en kastal som brändes i Lödöse.²⁷¹

Undersöks emellertid den medeltida texten av *Håkon Håkonssons saga* framkommer ett par intressanta uppgifter. *Håkon Håkonssons saga* är uppbyggd av prosatext och kväden. Ordet *virki* förekommer i kvädet om kastalen i Lödöse (förf:s kursivering):

Sua kuað Olafir huita-skald:
Vitr let *uirki* bríota
valldr norrenar alldar [...] ²⁷²

269 Carlsson, K., 2007 s. 95, 171

270 Carelli, 2001 s. 128–129

271 Ekre, 1989–90 s. 54–55

272 Þorðarsson, 1977 s. 75

Läses sedan den prosatext, som kvädet tillhör, framkommer följande information (förf:s kursivering):

birkibeinar settvz
 vm *kastalann* ok uar
 hann skiott vpp giefinn
 þegar þeir fengv
 gríð er j satv. þar
 toku birikebeinar mikít
 herfang Ok brutv ok
 brendu *kastalan*.²⁷³

Diskussionen kring vad kastalen i Lödöse kan ha varit för byggnad och vad ordet *virki* egentligen betyder kan med andra ord hävdas vara överflödig, eftersom sagan själv benämner byggnaden ”kastal”.

Som konstaterades ovan är af Ugglas, Ekre och Carlsson av den åsikten att kastalen i Lödöse stod på den plats där borgen senare byggdes, det vill säga på toppen av borgkullen, strax sydväst om det medeltida stadsområdet. Säger sagan något om detta också?

Enligt *Håkon Håkonssons saga* sände Håkon Håkonsson skepp från Oslo till Lödöse för att hämnas mordet i Marstrand. När birkebeinarna anlände i Lödöse, berättas följande:

Da dei kom fram, var Knut og mest heile hæren borte. Berre få menn var att. Bjørn Bakke heitte høvdinga deira. Dei sat i kastellet nordafor byen. [Sa het biørn backí er fyrir þeim uar þeir satu j kastalum norðr fra benvm] Birkebeinane kringsette kastellet, og det var straks oppgjeve så snart dei fekk grid som sat der. Der tok birkebeinane stort hærfang, og braut ned og brende kastellet.²⁷⁴

En närmare läsning av *Håkon Håkonssons saga* pekar alltså på att kastalen som brändes i Lödöse vintern 1227 stod på en annan plats än där borgen senare byggdes. Kastalen stod nämligen norr om staden medan borgen kom att ligga i söder.

Den borg som uppfördes i Lödöse vid mitten av 1200-talet kan alltså hävdas ha varit utan föregångare. En trolig förklaring till händelserna 1227 är att ribbungarna byggde kastalen medan de använde stadens närområde som operationsbas mot Håkon Håkonsson, vilket framkommer genom omständigheterna kring mordet i Marstrand. Anledningen till att ribbungarna befann sig i Lödöse var att det norska inflytandet fortfarande gjorde sig gällande i så måtto att norska tronpretendenter och kungsämnen kunde röra sig fritt i området samt att Knut Kristinsson var styvson till Eskil lagman.

273 Porðarsson, 1977 s. 75

274 Porðarsson, 1977 s. 75; Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 140

Eskil lagman var lagman i Västergötland och är den förste svenske makt-havare som kan placeras i Lödöse enligt de skriftliga källorna. Detta ger upphov till flera intressanta reflektioner. Eskil lagman anses ligga bakom nedtecknandet av Äldre Västgötalagen under 1220-talet. Han residerade troligen på den västgötska gården Long, belägen öster om Risveden.²⁷⁵ Nästa svenske makt-havare att placeras i Lödöse i de skriftliga källorna är kung Erik Eriksson (r. 1222–1229, 1234–1250). Under sommaren 1248 skulle ett möte hållas i Lödöse mellan Håkon Håkonsson och Erik Eriksson. Mötet blev dock inte av därför att Håkon Håkonsson blev försenad och Erik Eriksson med följe hade med sig för lite mat för att kunna vänta på honom.²⁷⁶ Denna passage i sagan kan tolkas som att kungen och hans män inte hade någonstans att tas om hand i Lödöse, något som borde ha varit fallet om Lödöse vid den här tiden ingick i den svenska intressesfären. Denna incident visar också på att Lödöses borg som kungligt residens ännu inte fanns att använda sommaren 1248.

Sammanförs dessa uppgifter med Carlssons påstående att Västergötlands gränser fastställdes först under 1200-talet framträder ett scenario där ett landskap får sina gränser i samband med nedtecknandet av en lag samtidigt som den förste representanten för den svenska kungamakten, dessutom bosatt öster om Risveden, placeras i Lödöse enligt de skriftliga källorna. Detta indikerar att gränsförskjutningen från Risveden till Göta älv börjar etableras och Lödöse inkorporeras allt mer i den svenska kungamaktens intressesfär. Det norska inflytandet gör sig emellertid fortfarande gällande, vilket visas av att män med krav på den norska kronan fortfarande rör sig fritt i området. Att händelserna i Lödöse vintern 1227 var en intern norsk uppgörelse understryks av att Erik Eriksson inte verkar ha reagerat på att kastalen plundrades och brändes, vilket borde ha skett om kastalen varit hans. Särskilt med tanke på den reaktion Håkon Håkonssons agerande i Värmland framkallade hos samme kung.²⁷⁷

Itinerarium: Birger Magnusson, ä k Birger jarl (jarl ca 1248–1266)

Birger jarl var jarl till kung Erik Eriksson men blev aldrig kung själv. Däremot valdes hans son, Valdemar Birgersson, till kung 1250. Då Valdemar vid denna tidpunkt endast var tio år gammal, kom hans regering att domineras av Birger jarl fram till dennes död 1266.

Enligt *Håkon Håkonssons saga* befann sig Birger jarl i Lödöse sommaren 1248 där han ingick i Erik Erikssons följe som fick slut på mat i väntan på Håkon Håkonsson. Birger jarl placeras återigen i Lödöse våren 1249, även denna gång med anledning av ett möte med Håkon Håkonsson. Dessa två besök är de enda tillfällen då Birger jarl placeras i Lödöse av sagan. Däremot

²⁷⁵ Löfving, 2007 s. 107

²⁷⁶ Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 260

²⁷⁷ Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 104, 128

återvände han till trakten både 1253 och 1254 då sagan placerar honom vid Gullbergseid, nuvarande Gullbergshed i Göteborg. Anledningen till att Birger jarl befann sig vid Gullbergseid var vid båda tillfällena att han skulle medla i konflikten mellan Håkon Håkonsson och den danske kungen Kristoffer I (r. 1252–1259). Sommaren 1260 var Birger jarl ännu en gång i trakten kring Göta älv och bodde som gäst tillsammans med sina söner hos Håkon Håkonsson på en ej namngiven plats.²⁷⁸

Inga dokument finns utfärdade i Lödöse av Birger jarl. Överlag är de bevarade diplomerna som utfärdats av Birger jarl få. Från 1248 finns det ett diplom bevarat från Skänninge den 2 mars.²⁷⁹ Det finns även ett diplom från 1260 då Birger jarl den 23 februari befann sig i Örebro.²⁸⁰ Inga diplom finns bevarade från 1249, 1253 och 1254, då *Håkon Håkonssons saga* placerar Birger jarl i Lödöse och vid Gullbergseid. Birger jarl kan alltså beläggas ha befunnit sig i Skänninge och Lödöse 1248; Lödöse 1249; vid Gullbergseid 1253 och 1254 samt i Örebro och på okänd plats vid Göta älv 1260.

Itinerarium: Valdemar Birgersson (r. 1250–1275)

Valdemar Birgersson var tio år gammal då han valdes till kung i Sverige. Fram till 1266 dominerades hans regering av fadern, Birger jarl. I mitten av 1270-talet avsattes Valdemar av sin bror, Magnus Birgersson, även kallad Magnus Ladulås. Enligt Rosén möttes Valdemar och Magnus Ladulås efter den senares maktövertagande för ett förlikningsmöte. Valdemar tilldelades då Västergötland med Lödöse som sin del av riket. Efter mötet ska Valdemar ha begivit sig till Västergötland där han planerade att ta tillbaka makten från sin bror.²⁸¹

Med hjälp av *Håkon Håkonssons saga* och bevarade diplom är det möjligt att placera Valdemar i Lödöse vid två tillfällen. Det första tillfället inträffade våren 1257 då Valdemar mötte sin svåger, den norske tronarvingen Håkon Unge, som rest dit från Kungahälla. Från Lödöse red de sedan in i Västergötland och firade påsken tillsammans med Birger jarl. Enligt sagan anlände Håkon Unge till Kungahälla i Stilla veckan, som 1257 inföll mellan den 1 och den 7 april. Påsken inföll det året den 8 april, vilket innebär att Valdemar befann sig i Lödöse någon gång mellan den 1 och 8 april 1257.²⁸²

Valdemars andra kända besök i Lödöse inföll den 10 december 1275. Denna dag utfärdade Valdemar ett dokument där han med anledning av sin dotter

278 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 260, 276, 278, 304

279 SDhk:614

280 SDhk:791

281 Rosén, 1947 s. 222–223

282 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 287; www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/grotefend.htm. Håkon Unge var son till Håkon Håkonsson och gift med Valdemars syster, Rikissa Birgersdotter. Håkon Unge dog senare under året 1257. Den som ärvde Norges krona efter Håkon Håkonssons död blev därför Håkon Unges yngre bror, Magnus, även känd som Magnus Lagabøte.

Ingeborgs bröllop stadfäste privilegierna för Hamburgs borgare att handla i svenska städer. Privilegierna var ursprungligen utfärdade av Birger jarl.²⁸³ Det faktum att det i december firades bröllop indikerar, enligt Rosén, att Valdemar vistades flera månader i Lödöse, eftersom förberedelserna inför en bröllopsfest är såpass omfattande.²⁸⁴

Roséns påstående försvåras emellertid av uppgifterna om Valdemars vistelser under 1275, som återfinns i *Magnus Lagabøtes saga*. Enligt denna saga befann sig Valdemar efter midsommar 1275 i Borgarsyssell på grund av stridigheterna mellan honom själv och hans bröder Magnus Ladulås och Erik. Strax därefter for Valdemar till Sverige (”Svearike”) för att efter Magnus Ladulås maktövertagande ta skydd på Ragnhildsholmen. Nästa gång Valdemar dyker upp i sagan är nästan ett år senare, närmare bestämt den 21 juni 1276 då han återigen är på Ragnhildsholmen.²⁸⁵ Vad Valdemar företagit sig däremellan framgår inte av sagan, som sålunda inte nämner vistelsen i Lödöse.

I diplomerna är den enda kända uppehållsorten under 1275, förutom Lödöse, Fiholm i Södermanland där Valdemar befann sig den 5 februari.²⁸⁶ Efter vistelsen i Lödöse i december 1275 utfärdar Valdemar ett diplom i Gudhems kloster den 7 augusti 1276,²⁸⁷ det vill säga sex veckor efter att *Magnus Lagabøtes saga* placerar honom på Ragnhildsholmen.

Under de sex veckor som förflöt mellan vistelsen på Ragnhildsholmen och det utfärdade diplomerna på Gudhems kloster, placerar *Magnus Lagabøtes saga* Valdemar på olika platser kring Göta älv. Den 25 juni 1276 begav sig Valdemar tillsammans med Magnus Lagabøte (r. 1263–1289) från Ragnhildsholmen till Horsaberg, nuvarande Marberget i Ytterby i Kungälv kommun. Den 29 juni hölls ett förlikningsmöte mellan Valdemar och Magnus Ladulås på Hnydingaberg, nuvarande Nödinge i Ale kommun, beläget tvärsöver älven från Horsaberg. Medlare var Magnus Lagabøte.²⁸⁸ Enligt sagan erbjuds Valdemar vid detta möte de västra delarna av det svenska kungadömet som sina egna: ”[...] kong Valdemar skulle få ha Helsingland og Värmland og alt det som sveakongen eig vestafor Vänern og Stäkeborg [...]”.²⁸⁹ Dock blev det ingen överenskommelse mellan bröderna. Den 2 juli 1276 återvände Valdemar och Magnus Lagabøte till Ragnhildsholmen. Därifrån begav sig Valdemar till Danmark.²⁹⁰ Besöket i Gudhem den 7 augusti nämns alltså inte i *Magnus Lagabøtes saga*.

283 SDhk:988

284 Rosén, 1947 s. 222–223

285 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 360

286 SDhk:973

287 SDhk:1007

288 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 361, 363

289 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 364

290 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 365

Under sin regeringstid vistades Valdemar en del i Västergötland men besökte i huvudsak de olika kungsgårdarna. Ett besök är belagt i Skara, närmare bestämt på borgen Gälakvist, den 22 mars 1272.²⁹¹ Den ort som det finns flest uppgifter från är Stockholm där fyra besök kan beläggas mellan åren 1252 och 1273.²⁹²

Av de referensorter som valts ut med syftet att sätta in Lödöse i en regional itinerariekontext kan besök beläggas på Gälakvist och Ragnhildsholmen. Dessutom är det endast i samband med Valdemars andra besök i Lödöse som en itinerarierekonstruktion är möjlig att genomföra. Valdemar befann sig på Gälakvist i mars 1272; i Borg i Østfold i mars 1273; i Fiholm i Södermanland i februari 1275; på Ragnhildsholmen i juni 1275; i Borgarsyssel vid midsommar 1275; i Lödöse i december 1275; på Ragnhildsholmen, Horsaberg och Hnydingaberg i juni 1276; på Ragnhildsholmen i juli 1276; samt i Gudhem i augusti 1276. Därefter avreste Valdemar till Danmark.

Itinerarium: Magnus Birgersson, ä k Magnus Ladulås (r. 1275–1290)

Magnus Ladulås blev kung i Sverige efter att 1275 ha avsatt sin bror Valdemar. Magnus Ladulås kan beläggas ha varit i Lödöse vid ett tillfälle, närmare bestämt den 25 juni 1285. Där utfärdade han ett lejdebrev som gav åtta dagars lejd till åtta hanseatiska sändebud.²⁹³ Anledningen till att Magnus Ladulås befann sig i Lödöse var att han var på väg till Gullbergshed för att mäkla fred mellan Hansans sändebud och norske kungen Erik II Magnusson (r. 1280–1299). Mötet i Gullbergshed resulterade i två bevarade brev, utfärdade den 3 juli 1285.²⁹⁴ Besöken 1285 är de enda kända besöken av Magnus Ladulås i Lödöse och på Gullbergshed.

Det som är intressant med dessa diplom är att de utgör de första beläggen på att representanter för Hansan var närvarande i Lödöse. Valdemars brev utfärdat i Lödöse 1275 rörde visserligen också Hansan men då brevet ifråga var ett privilegiebrev visar det snarare på att den svenska kungamakten önskade få hanseatiska köpmän, i detta fall från Hamburg, att handla i svenska städer, inte att de redan befann sig där. Ytterligare något som Magnus Ladulås lejdebrev visar är att de hanseatiska representanterna kommunicerar med den svenska kungamakten i Lödöse. Detta indikerar ännu ett steg i inkorporeringen av Lödöse i den svenska intressesfären.

Besöken i Lödöse och på Gullbergshed är inte de enda kända besöken av Magnus Ladulås i trakten kring Göta älv. I samband med maktövertagan-

²⁹¹ SDhk:917

²⁹² SDhk:664, 891, 910, 932

²⁹³ SDhk:1307. Enligt uppgift hos Lovén utfärdades detta dokument på borgen i Lödöse. Detta påstående saknar dock referens hos Lovén och ingen sådan uppgift står att finna i det bevarade dokumentet. Se vidare Lovén (1999, s. 58).

²⁹⁴ SDhk:1308, 1309

det från Valdemar och det därpå följande förlikningsmötet placerar *Magnus Lagabøtes saga* Magnus Ladulås i området. Med hjälp av sagan går det att placera Magnus Ladulås vid Horsaberg, det vill säga nuvarande Marberget i Ytterby i Kungälv kommun, under dagarna runt den 25 juni 1276. Dagarna runt den 29 juni 1276 befann han sig på andra sidan älven, vid Hnydingaberg, nuvarande Nödinge i Ale kommun.²⁹⁵

Vad gäller de utvalda referensorterna kan besök endast beläggas i Skara, där Magnus Ladulås befann sig den 22 februari 1285.²⁹⁶ Skara blir därmed också den ort där Magnus Ladulås kan placeras närmast innan besöket i Lödöse. Totalt går det att belägga att Magnus Ladulås besökte Skara vid fyra tillfällen mellan 1281 och 1287.²⁹⁷ Liksom Valdemar vistades Magnus Ladulås en del i Västergötland men då i huvudsak på de olika kungsgårdarna.

Förutom Skara är de städer där Magnus Ladulås närvaro kan beläggas vid flera tillfällen samtliga belägna i den östra delen av det svenska kungadömet. Av städerna i öster är det Stockholm där flest besök kan beläggas; totalt åtta besök mellan åren 1278 och 1289.²⁹⁸ Detta mönster ligger i linje med den förskjutning av maktens centrum som sker under 1200-talet då Götaland tappar i betydelse till Mälardalen. Det är dessutom under denna period som Mälardalen börjar urbaniseras.

Delsammanfattning Lödöses politiska funktioner 1250–1290

Under perioden 1250–1290 sker ytterligare kvalitativa förändringar i Lödöses funktioner. Det är under denna period som borgen i Lödöse byggs. Denna borg är en ny funktion i staden då kastalen som stått i Lödöse och brändes 1227 har visats vara tillkommen inom ramen för den interna maktkampen i det norska kungadömet. Ännu en funktion som kan beläggas från denna period är den kungliga närvaron medan fjärrhandeln utvecklas genom att Hansan etablerar en närvaro i staden.

Två brytpunkter i Lödöses övergång från norskt intresseområde till svenskt kan härmed hävdas ha identifierats. Den första brytpunkten inträffade under 1180-talet då myntning enligt det svenska monetära systemet inleddes och stadsplanen reglerades. Den andra brytpunkten inträffade under 1250-talet då borgen började byggas, som en del i det svenska kungadömet fortsatta statsbildningsprocess. Borgens tillkomst innebär dessutom ett ytterligare bekräftande av gränsens justering från Risveden till Göta älv. Det är med andra ord under 1200-talets andra hälft som det blir möjligt att hävda att en stads

295 Hødnebo & Magerøy, 1979c s. 360–363

296 SDhk:1302

297 SDhk:1166, 1208, 1302, 1371

298 SDhk:1057, 1062, 1146, 1251, 1341, 1342, 1347, 1416, 1417, 1421, 1422, 1458

funktioner påverkas av närheten till en gräns, i detta fall en riksgräns som är på väg att utvecklas.

Perioden 1250–1290 innebär alltså att den fortsatta svenska riksbildnings- och statsbildningprocessen utökar antalet exklusiva funktioner i Lödöse. Fjärrhandeln, som i sig vidareutvecklas genom Hansans närvaro, och myntningen utökas nu med borgen och en kunglig närvaro. Tolkat inom ramen för teorin om det dynamiska urbana systemet befästs Lödöses position inom det urbana systemets översta skikt, allt eftersom de skandinaviska kungadömena växer fram och urbaniseringen av dem fortsätter, så som i Mälardalen. Denna utveckling återspeglas i schemat över det dynamiska urbana systemet, där den fortsatta statsbildningsprocessen och den därmed följande urbaniseringsprocessen leder till att Lödöses funktioner kan beläggas och påvisas på samtliga systemets nivåer.

Lödöses funktioner 1250–1290 systemposition: hög/kärna

Omlandsnivå	Funktion	Position	Funktionell exklusivitet
Omvärlden	fjärrhandel (portalstad), myntning, politiska sammankomster, mendikantorden	Hög/Kärna	Mycket exklusiv
Den omgivande regionen	regional handel (periodisk marknad), administration (fögderi, skrivare i kloster, borg)	Mellan/Semiperiferi	Semiexklusiv
Den bebyggda landsbygden/ Den närmaste omgivningen	lokalhandel (veckomarknad) kålgårdar, allmänning	Låg/Periferi	Mindre exklusiv

Lödöses politiska funktioner 1350–1400

1300-talet är det sekel då Lödöse befinner sig både i periferi och centrum. Detta kommer sig av att Lödöse är en stad placerad både på gränsen mellan två kungadömen och i centrum av det största väldet i Europa, det vill säga den politiska konstruktion som utgjordes av kungadömena Norge och Sverige i personalunionen under Magnus Eriksson.

Källmaterialet som används för denna del av undersökningen är övervägande skriftligt. Detta beror dels på att det skriftliga källmaterialet nu är tillräckligt omfattande för att en systematiserad analys ska kunna genomföras dels på att den arkeologiska forskningen inte publicerat resultat i samma omfattning gällande slutet av 1300-talet.

Myntning

Under 1300-talet flyttade myntningen i Lödöse från platsen vid borgkullen där den bedrivits sedan 1100-talet till området kring dominikanerkonventet.

Myntningen upphörde sedan under 1360-talet. Enligt den tidigare forskningen skedde detta på grund av Hansans anfall mot staden 1368, en händelse som antas ha gått hårt åt staden.²⁹⁹

I det skriftliga källmaterialet finns det ytterst få uppgifter om Lödöses myntning. Totalt har tre brev rörande myntningen i Lödöse bevarats. Samtliga dessa brev är från det tidiga 1300-talet. I det första brevet, som är utfärdat den 29 december 1307, nämns en myntmästare i Lödöse vid namn Öfrardus. Brevet gäller överlämnandet av 600 mark lödigt silver och 1100 mark lybska penningar av den norske kungen Håkon V Magnusson å de svenska hertigarna Eriks och Valdemars vägnar till fogden i Kungahälla, Sigge Halstensson.³⁰⁰ Det andra brevet är utfärdat den 12 september 1310 i Skänninge där Folke Jonsson ger ärkebiskop Nils i Uppsala och prior Israel i Sigtuna fullmakt att pantsätta Folke Jonssons gods i norra Sverige för en summa av 50 mark lödigt silver i lödösevikt.³⁰¹ Det tredje brevet är utfärdat den 16 november 1311 i Fässberg, i nuvarande Mölndals kommun, och är en kungörelse om att Arvid Gustafsson sålt gods till domprost B i Skara med utfärdarens samtycke. Köpesumman är 24 mark silver i lödösevikt.³⁰²

af Ugglas hävdar att omnämmandet av Öfrardus 1307 berodde på att hertigarna Erik och Valdemar i deras ambition att skapa ett västsvenskt rike med Lödöse som huvudstad, återupptog den myntning som Magnus Ladulås lade ner.³⁰³ Ovan framkom emellertid att Magnus Ladulås troligen inte lade ner myntningen i Lödöse samt att Magnus Ladulås son, Birger Magnusson, myntade i Lödöse. Detta innebär alltså att omnämmandet av Öfrardus inte kunde ha med en av hertigarna initierad myntning att göra. Ytterligare ett problem med af Ugglas påstående är att riksdelningen mellan hertigarna Erik och Valdemar å ena sidan och kung Birger Magnusson å den andra genomfördes först 1310. Därefter blev Västergötland hertig Eriks område i och med den riksbildning som hertigarna genomförde sinsemellan 1315.³⁰⁴ Det är alltså efter 1315 som hertig Eriks förläningar i området kring Göta älv blir sammanförda till en sammanhållen enhet med ett politiskt mål. Skulle af Ugglas resonemang kring omnämmandet av Öfrardus vara korrekt, skulle detta innebära att lödösemyntningen inte endast återupptogs med honom utan även lades ner med honom, eftersom ingen med yrket myntmästare i Lödöse har identifierats i diplomerna efter 1307. Öfrardus uppdykande i det skriftliga källmate-

299 Ekre, 1989-90b s. 47-48; Carlsson, K., 2007 s. 88

300 "[...] Öfrardo monetario Lotosiensi [...]". SDhk:2227. Regesten anger Sigge Halstensson som fogde i Kungälv. Den latinska brevtextern anger hans befattning som "Praefectus Kongellis", som här har tolkats till att betyda fogde i Kungahälla.

301 "[...] quinquaginta marcis puris argenti sub pondere lydhosiensi [...]", SDhk:2381

302 "[...] vendidit pro XXIII:or Marcis argenti ponderis lydosiensis [...]", SDhk:2452

303 af Ugglas, 1931 s. 462-463

304 SDhk:2375, 2376, 2698

rialet är sannolikt ett uttryck för diplomens sporadiska bevarande. Troligen var Öfrardus varken den första eller den sista myntmästaren i Lödöse under 1300-talet. Däremot är han den enda myntmästaren vars namn nämns i ett diplom.

I den tidigare forskningen har påståendet framförts att myntningen i Lödöse lades ner därför att Hansan brände staden 1368. Frågan som bör ställas är emellertid hur stor inverkan händelsen 1368 hade på staden, med tanke på att Lödöse brändes ner vid flera tillfällen, både före och efter 1368. Dessutom var inte Lödöse den enda platsen som detta år drabbades av Hansans härjningar och kan alltså inte hävdas ha varit särskilt utsatt.

Bakgrunden till Hansans anfall 1368 återfinns i två händelser. Den ena händelsen var giftermålet mellan Håkon VI Magnusson, son till Magnus Eriksson och kung av Norge, och Margareta Valdemarsdotter, dotter till Valdemar Atterdag (r. 1340–1375), kung av Danmark. Detta giftermål skapade en inter-skandinavisk allians som Hansan motsatte sig. 1367 ingick därför en grupp hansastäder i ett förbund, kallat Kölnförbundet, och förklarade krig mot Danmark och Norge.³⁰⁵ Den andra händelsen inträffade 1364 då Håkon VI och Magnus Eriksson avsattes som kungar i Sverige. En av anledningarna till att de avsattes var att den svenska aristokratin också motsatte sig äktenskapet mellan Håkon VI och Margareta.³⁰⁶ Efter det att de avsatts behöll Håkon VI och Magnus Eriksson kontrollen över Västergötland, Dalsland och Värmland samtidigt som de upprätthöll sina krav på den svenska kronan. Från 1364 och fram till Håkon VI:s död 1380 var det svenska kungadömet delat där den västra delen i allt högre grad kom att förvaltas från Norge.³⁰⁷

När Kölnförbundets hansastäder gick till anfall 1368 härjade och brände de i Agder och Bohuslän. I Bohuslän anfölls Marstrand, Tjörn, Kungahälla, Baholmen samt delar av Hisingen. Lödöse drogs alltså in i konflikten därför att staden och dess omland förvaltades från Norge. Authén Blom hävdar dessutom att de skövlade områdena drabbades endast på kort sikt. De flesta hansastäderna hade trots allt stått utanför Kölnförbundet och hade dessutom en relativt omfattande handelsverksamhet i sydöstra Norge och i Lödöse.³⁰⁸ För Lödöses del bekräftas detta av Wilhelm Koppe, som i sin undersökning av den hanseatiska verksamheten i Lödöse kring sekelskiftet 1400 har funnit att det fanns hanseater som omlokaliserade sin verksamhet under 1360- och 1370-talen, men att den hanseatiska närvaron trots detta fortsatt i staden.³⁰⁹

305 Authén Blom, 1992b s. 693–694

306 Opsahl, 1998 s. 24

307 Opsahl, 1998 s. 24, 2002 s. 26, 32–33

308 Authén Blom, 1992b s. 693–694

309 Koppe, 1934 s. 14

Orsaken till att myntningen i Lödöse upphörde under 1360-talet är troligen den riksdelning som skedde efter 1364 och inte Hansans anfall. Riksdelningen innebar att Lödöse förvaltades från Norge och då myntning är ett regale upphörde det svenska kungadömet, genom kung Albrekt av Mecklenburg (r. 1363–1389), att mynta i staden när den inte längre stod under svensk förvaltning. Riksdelningen anses ha bestått fram till 1389 då Margareta besegrade Albrekt av Mecklenburg vid slaget vid Åsle i Västergötland.³¹⁰

Att Lödöse skulle återfå myntningen efter att Västergötland återigen stod under svensk förvaltning var dock inte troligt. En av anledningarna till detta var den kris som det monetära systemet i Europa befann sig i vid slutet av 1300-talet. Denna monetära kris orsakades bland annat av den negativa handelsbalans som rått mellan Europa och Levanten sedan tidig medeltid och som under hög- och senmedeltid förstärktes genom korstågen, de ökande pilgrimsresorna samt de sinande silvertillgångarna på den europeiska kontinenten. Under perioderna 1325-1350 och 1450-1495 uppskattas ädelmetallreserverna i Europa ha halverats. Inte förrän mot slutet av 1400-talet upptäcktes nya silvertillgångar i Europa.³¹¹

Den monetära krisen kulminerade mellan 1395 och 1415 i vad John Day kallar en svält på pengar (*monetary famine*). Day betecknar denna svältperiod som ”the low-water mark of coinage in late medieval Europe when many leading mints were forced to shut down repeatedly for lack of metals.”³¹² Mynt- och ädelmetallsbristen i det europeiska handelsnätverket nådde Skandinavien vid sekelskiftet 1400. Myntningen påverkades i samtliga tre skandinaviska kungadömen. I Danmark hade myntningen upphört redan på 1340-talet, orsakat av den politiska turbulens som då rådde. Under 1300-talets gång stabiliserades Danmarks inre situation men på grund av den monetära krisen återupptogs myntningen först under det tidiga 1400-talet av Erik av Pommern (r. Norge 1389–1442, r. Danmark och Sverige 1396–1439/1440). I både Norge och Sverige lades myntningen ner mot slutet av 1300-talet men då myntningen kom igång igen i Sverige på 1410- och 1420-talen, liksom i Danmark på initiativ av Erik av Pommern, dröjde det till slutet av 1400-talet innan en inhemsk myntning återupptogs i Norge.³¹³

Hansans anfall mot Lödöse 1368 bör alltså tolkas som en enstaka händelse, vars konsekvenser för staden blev kortvariga. Den mer troliga orsaken till att Lödöse förlorade funktionen myntning är att staden med dess omland från

³¹⁰ Moseng et al, 1999 s. 317

³¹¹ Ytterligare en anledning till krisen var kollapsen av imperiet i Mali. Denna kollaps resulterade i att handelsvägarna i Sahara bröts upp och de ädelmetaller som transporterades och användes i Västafrika upphörde att nå Europa. Day, 1981 s. 15,18; Authén Blom, 1992b s. 475; Pounds, 1994 s. 348; Gullbekk, 2003 s. 209; Poulsen, 2004 s. 200–201

³¹² Day, 1981 s. 15

³¹³ Authén Blom, 1992b s. 467; Gullbekk, 2003 s. 203–204

Tolkning av Lödöses stadsområde, 1300-tal.

Foto: Ola Eriksson, Regionmuseum Västra Götaland.

1364 och framåt förvaltades från Norge och det svenska kungadömet tog sitt regale från platsen. När området där Lödöse ingick återigen låg under svensk förvaltning inträffade den europeiska monetära krisen och all myntning i Skandinavien upphörde. Myntningen återupptogs i Danmark och Sverige under det tidiga 1400-talet men vid den tidpunkten hade Kalmarunionens tillblivelse 1397 förändrat maktbalansen i Skandinavien på ett sådant sätt att den interna positionsordningen i det skandinaviska urbana systemet skiftat. Denna förändring av positioner ledde till att Lödöses betydelse minskade och när myntningen återupptogs hade denna utveckling gått så långt att Lödöse inte fick den exklusiva funktionen myntning tillbaka.

Borgen

Inom det rådande forskningsläget om Lödöse råder konsensus om att borgen i staden tappade betydelse under 1300-talet. Det som fortfarande diskuteras är när och varför detta skedde.

Ekre och Carlsson hävdar att Lödöses borg tappade i betydelse efter 1324 till förmån för Bohus, som blev en av Magnus Erikssons residensborgar. Under 1330-talet omlokalisades Lödöses fögderi till den nyligen uppförda borgen Lindholm, belägen på nuvarande Slottsberget i Göteborg. 1368 ska Lödöses

borg ha skadats i Hansans anfall mot staden, vilket antas ha utgjort en av anledningarna till att antalet besök av regenter och riksråd därefter minskade.³¹⁴

Fritz anser att Lödöses borg tappade i betydelse till förmån för Bohus redan 1319. På 1330-talet omtalas Lindholm som kungligt residens och utgör dessutom centrum i drottning Blankas morgongåva, som bland annat består av Lödöse stad och fögderi. Lindholms funktion som residens och fögderiborg kommer sig av att Göta älv fick ökad politisk betydelse i samband med Magnus Eriks- sons förvärvande av Skåne 1332. Vid denna tidpunkt tog dessutom Magnus Eriksson Bohus i vad Fritz kallar ”besittning”, därför att han därifrån lättast kunde vistas i båda sina riken, i enlighet med bestämmelsen från då perso- nalunionen skapades 1319. Som belägg för Bohus och Lindholms ökade bety- delse på bekostnad av borgen i Lödöse använder Fritz räkenskaperna efter den påvliga nuntien Petrus Gervasii, som besökte Magnus Eriksson på Bohus och Lindholm 1333.³¹⁵ 1366 omtalas dessutom för första gången Älvsborgs borgfög- deri med en borg uppförd i nuvarande Klippans industriområde i Göteborg. Enligt Fritz tillkom Älvsborgs borg och fögderi mot bakgrund av att Magnus Eriksson under 1360-talet förlorade både Halland och Skåne. Älvsborg var be- läget närmare älvmyningen än Lindholm, som under 1360-talet ”förefaller ha tappat sin betydelse långt tidigare.”³¹⁶

Det skriftliga källmaterialet om Lödöses borg under 1300-talet är magert. Vad gäller borgen som plats för utfärdande av dokument anges den vid endast två tillfällen. Det ena tillfället är i ett dokument från 1321 och det andra är i ett dokument från 1324.³¹⁷ Lödöses borg med fögderi nämns endast tre gånger i det skriftliga källmaterialet. Den första gången är Magnus Ladulås pant- brev från 1277. Andra gången är i ett brev utfärdat den 2 juli 1337 av Sven av Lödöse, kanik i Skara och fogde på Lindholm. I brevet lovar Sven av Lödöse att Lindholms slott och Lödöse stad och fögderi ska överlämnas till drottning Blanka i händelse av Magnus Erikssons död. Detta har tolkats som att för- valtningen av Lödöses fögderi senast 1337 hade flyttat till Lindholm.³¹⁸ Den tredje och sista gången som Lödöses fögderi nämns i skrift är den 18 november 1369. Dokumentet är ett stilleståndsfördrag mellan Håkon VI och Albrekt av Mecklenburg. I och med detta dokument blir området kring Lödöse erkänt av Albrekt av Mecklenburg, som varande under norsk förvaltning.³¹⁹ Fögderiet torde därmed ha försvunnit eftersom det upphörde att vara en administrativ enhet inom det svenska kungadömet.

314 Carlsson, K. & Ekre, 1980 s. 17

315 Fritz, 1972b s. 61

316 Fritz, 1972b s. 66–67

317 "[...] in Castro Lodosie [...]", SDhk:3099; "[...] in castro lydhosie [...]", SDhk:3268

318 SDhk:4351; Fritz, 1972 s. 66, 1972b s. 61–62

319 SDhk:9558

Itinerarium: Magnus Eriksson (r. Sverige 1319–1364, r. Norge 1319–1355/1374)

Vad gäller Lödöses funktion som residens för den ambulerande kungamakten bör diskussionen om Magnus Erikssons resande ha två utgångspunkter. Den första utgångspunkten är överenskommelsen mellan det norska och det svenska riksrådet, som ingicks vid Magnus Erikssons trontillträde 1319. Denna överenskommelse innebar att Magnus Eriksson förväntades tillbringa en lika stor del av året i respektive rike och att byte av rike att vistas i skulle ske vid Mickelsmäss, det vill säga den 29 september. Trots att det av tidigare forskare har påpekats att Magnus Eriksson som myndig kung inte levde upp till överenskommelsen, antas bytet ändå ha skett mellan Lödöse och Bohus.³²⁰ Den andra utgångspunkten är påståendet att Bohus och Lindholm tog över lödöseborgens residensfunktion från 1330-talet. Skulle det vara så att ett riksbyte trots allt skett mellan Lödöse och Bohus och skulle det vara så att Lödöse förlorade sin residensfunktion till Bohus och Lindholm torde båda dessa förhållanden framgå i en rekonstruktion av Magnus Erikssons itinerarium.

Magnus Eriksson är den regent som i absolut antal besök kan beläggas ha varit i Lödöse flest gånger. Sett i relation till hur ofta Magnus Eriksson kan beläggas ha besökt andra orter, är emellertid antalet besök i Lödöse inte exceptionellt högt. Fram till 1364 kan Magnus Eriksson beläggas ha besökt Lödöse 18 gånger:

Magnus Erikssons besök i Lödöse

År	Antal besök/år
1321	1
1335	1
1343	1
1345	1
1346	2
1347	2
1349	1
1351	1
1353	2
1357	1
1361	1
1362	2
1363	1
1364	1

Källa: SDhk:3099, 4174, 5160, 5261, 5262, 5307, 5308, 5439, 5440, 5459, 5844, 5847, 6275, 6276, 6277, 6278, 6296, 6301, 6582, 6665, 7127, 8028, 8114, 8142, 8338, 8622, 41212; Reg. Norv. V:665; DN VII:235, IX:145; DD R.3 b. 2 #230, #231; Meckl. UB band X #6780. Noteras bör att ett nittonde besök kan beläggas 1371 då Magnus Eriksson sigillerar ett dokument utfärdat av Håkon VI.

³²⁰ Fritz, 1972b s. 61; Authén Blom, 1992 s. 39

Antalet besök i Lödöse ska jämföras med 53 belagda besök i Stockholm, 23 besök i Helsingborg och 20 besök på Bohus.

Magnus Erikssons besök på Bohus

År	Antal besök/år
1320	1
1322	1
1326	1
1332	1
1333	1
1335	1
1336	1
1339	1
1345	1
1347/48	1
1349	1
1352	2
1353	2
1354	1
1357	1
1358	2
1361	1

Källa: SDhk:3028, 3142, 3406, 3907, 3912, 3913, 4004, 4257, 5171, 5531, 5546, 6429, 6545, 6554, 6555, 6556, 6558, 6565, 6763, 7160, 7365, 7421, 8029, 41166; DN II:139, III:199, IV:321, IV:370, V:111, VI:191, VI:192, VI:208

Därmed kan Lödöse sägas vara den fjärde mest besökta orten med nästan lika många belagda vistelser som Bohus. Totalt har mer än 100 olika utfärdandeorter identifierats i Magnus Erikssons itinerarium.

Magnus Erikssons besök i Lödöse kan beläggas första gången 1321, andra gången 1335 och sedan mer frekvent under perioden 1343–1364. Besöken på Bohus inträffade mellan 1320 och 1361. Under hela denna period kan Magnus Eriksson beläggas ha besökt Bohus inom intervaller om ungefär ett till sex år. Vid endast tre besök i Lödöse har ett besök på Bohus kunnat beläggas direkt innan eller direkt efter. Det första besöket i Lödöse med ett närastående besök på Bohus inträffade den 17 april 1345. Vistelsen på Bohus kan beläggas den 9 maj 1345.³²¹ Brevet är utfärdade med tre veckors mellanrum, vilket skulle kunna betyda att Magnus Eriksson under tiden befann sig på en tredje ort. Då inga indikationer på detta kommit till kännedom anses vistelserna i Lödöse och på Bohus ha avlöst varandra. Det andra besöket inträffade den 22 juni 1353. Detta besök föregicks av en längre vistelse på Bohus där dokument utfärdades i både mars och maj.³²² Den tredje och sista gången som de två platserna kan beläggas ha följts åt år 1361. Den 28 september utfärdade Magnus Eriksson ett brev i Lödöse. Detta brev följdes av ett brev utfärdat på Bohus dagen efter,

³²¹ SDhk:5160, 5171

³²² SDhk:6545, 6582, 6558

den 29 september 1361.³²³ Brevet utfärdade 1361 ger upphov till två intressanta observationer. För det första demonstrerar deras utfärdandedatum den korta restid och därmed det korta avstånd som är mellan Lödöse och Bohus. För det andra kan breven anses vara ett, om än något sent, uttryck för riksrådets bestämmelse från 1319 om ett riksbyte vid Mickelsmäss. Att det varit fråga om ett riksbyte är trots detta inte möjligt att hävda då Magnus Erikssons närmast belagda besök efter Bohus är Uppsala där ett brev utfärdades den 15 februari 1362.³²⁴ Hade vistelsen på Bohus varit uttryck för ett riksbyte borde den närmast följande utfärdandeorten ha varit belägen i det norska kungadömet.

Sammanfattningsvis finns det inga indikationer på att Lödöse förlorade sin residensfunktion till Bohus under 1330-talet samt att ett riksbyte vid Mickelsmäss via Lödöse och Bohus inte har kunnat beläggas. Under sin regeringstid besökte Magnus Eriksson Lödöse 18 gånger och Bohus 20 gånger. Endast vid tre av dessa besök har de två platserna följt på varandra. Magnus Eriksson besökte Bohus under hela perioden 1319-1361 medan han i huvudsak besökte Lödöse mellan 1343 och 1364. Det den rekonstruerade resrutten indikerar är att Lödöse från 1343 och framåt i själva verket fick ökad betydelse som residensort.

Den andra borgen som påstås ha tagit över Lödöses residensfunktion från och med 1330-talet är Lindholm. Magnus Eriksson kan beläggas ha besökt Lindholm vid tre tillfällen. Dessa tre tillfällen är den 23 juni 1333, den 24 maj 1334 samt den 26 och 29 juli 1335.³²⁵ Intressant att notera är att Magnus Erikssons sista belagda besök på Lindholm inträffar två dagar innan det första besöket av Magnus Eriksson i Lödöse som myndig kung, den 31 juli 1335.³²⁶ Något besök på Lindholm efter 1335 har inte kunnat beläggas. Utifrån detta resonemang blir det möjligt att hävda att Lödöse inte förlorade sin residensfunktion till Lindholm, utan att Lindholm snarare verkar ha förlorat sin funktion till Lödöse.

På sina resor till och från Lödöse reste Magnus Eriksson konstant via olika rutter. Det står därför inte att finna någon regelbundenhet eller systematik i orterna som besöktes i anslutning till vistelserna i Lödöse. Däremot finns det indikationer på en sådan systematik i samband med Magnus Erikssons besök i Skara.

Magnus Eriksson kan beläggas ha besökt Skara tio gånger. Dessa besök inföll mellan 1323 och 1362. Magnus Erikssons besök i Skara 1323 föregicks av en vistelse på Bohus och efterföljdes av en vistelse i Tønsberg. Detta skedde emellertid under förmyndarregeringens tid och vistelseorterna bör därför inte tolkas som ett uttryck för Magnus Erikssons eget resande. Dock upprepas detta västligt orienterade resande senare under Magnus Erikssons regering.

323 SDhk:8028, 8029

324 SDhk:8082

325 SDhk:3973, 4061, 4169, 4172

326 SDhk:4174

Från och med 1347 antar Magnus Erikssons resrutt en västlig orientering vad gäller besöken i Skara. I samband med besöken som kan beläggas i staden 1334, 1339 och 1344 reser Magnus Eriksson enligt en ostligt eller sydligt orienterad resrutt. Från 1347 blir resrutten alltså istället västligt orienterad och varje besök som kan beläggas i Skara fram till det sista belagda besöket 1362 inkluderar en resa till eller från en ort i östra Norge, närmare bestämt Bohus eller Oslo.³²⁷

Intressant att notera är att Lödöse inte finns med bland de orter som besöks närmast före eller närmast efter Skara. Detta kan tolkas på två sätt. Å ena sidan kan Magnus Eriksson ha rest mellan Skara och östra Norge via Lödöse utan att detta har lämnat några spår i källmaterialet. Å andra sidan kan resan mellan Skara och östra Norge ha gått via centrala Västergötland och ner till kusten. Dessutom sker denna omorientering av resrutten ungefär samtidigt som Lödöses funktion som residensort intensifieras.

Någon systematik i Magnus Erikssons resande till och från Lödöse går alltså inte att upptäcka när resrutterna studeras på detaljnivå. Studeras istället resrutterna på en mer övergripande nivå blir det emellertid möjligt att utläsa en tendens i resandet. Den tendens som då framträder är att besöken i Lödöse, utom de två första som inträffade 1321 och 1335, ägde rum efter 1343 då Håkon VI hyllades som kung i Norge och personalunionen upplöstes.³²⁸ Intressant att notera är att efter personalunionens upplösning ökar besöksfrekvensen inte bara i Lödöse utan även i Tønsberg samt att den ovan diskuterade omorienteringen av resrutten i samband med besök i Skara inträffar nu.³²⁹

Itinerarium: Håkon VI Magnusson (r. Norge 1343/1344–1380, r. Sverige 1362–1364) Håkon VI Magnusson kan beläggas ha besökt Lödöse fem gånger. Besöken inträffade mellan åren 1361 och 1371 och vid fyra av dessa besök var Magnus Eriksson närvarande.³³⁰ Håkon VI:s besök i Lödöse den 27 april 1362 var förlikningsmötet mellan honom och Magnus Eriksson.³³¹ Att detta möte ägde rum i Lödöse är intressant därför att ett möte i förlikningen mellan Magnus Eriksson och hans äldste son, Erik, också ägde rum i Lödöse, närmare bestämt den 14 januari 1357.³³² Sätts dessa två förlikningsmöten i relation till utfärdandet av Magnus Erikssons och drottning Blankas svenska och norska testamenten i

327 SDhk:5519, 5531, 5582, 6488, 6545, 6555, 6556, 6558, 6565, 7160, 7157; DN I:310, IV:321, VI:208

328 SDhk:3099, 4174, 5160, 5261, 5262, 5307, 5308, 5439, 5440, 41212, 5459, 5844, 5847, 6275, 6276, 6277, 6278, 6296, 6301, 6582, 6665, 7127, 8028, 8114, 8142, 8338, 8622; DN VII:235, IX:145; Reg Norv V:665; DD R.3 b.2 #230, #231; Meckl UB band X #6780

329 SDhk:5262, 5451, 5459; DN I:161, I:173, I:374, II:355, II:372, IX:145; XIII:21; Reg Norv V:665; DD R.3 b.2 #230, #231; Meckl UB band X #6780

330 SDhk:8026, 8028, 8114, 8338, 8340, 9943, 9945, 10020

331 SDhk:8114

332 SDhk:7127

Lödöse den 1 maj 1346 respektive den 15 juli 1347,³³³ framträder en tendens hos Magnus Eriksson att förlägga vissa möten, involverande medlemmar i hans egen familj, till Lödöse. Den bakomliggande orsaken till att dessa möten ägde rum just i Lödöse har inte kunnat fastställas.

Under 1371 besökte Håkon VI Lödöse vid två tillfällen. Det första besöket kan beläggas med hjälp av dokument utfärdade den 16 och 17 maj och är till synes det enda tillfället då Håkon VI besökt Lödöse utan Magnus Eriksson.³³⁴ Vid detta besök stod Håkon VI i spetsen för ett krigståg mot mecklenburgarna på väg till Stockholm för att förhandla om frigivningen av Magnus Eriksson, som suttit fångslad sedan slaget vid Gata 1365.³³⁵ Håkon VI:s andra besök i Lödöse 1371 inträffade den 27 september, då han är på väg tillbaka från Stockholm med den nu frigivne Magnus Eriksson.³³⁶

Brevet utfärdat av Håkon VI den 17 maj 1371 är intressant därför att utfärdandeorten i brevet är angiven till ”vår stad Lödöse”.³³⁷ Sett mot bakgrunden att Lödöse med Västergötland i samband med Magnus Erikssons frihetsberövning 1365 inte återlämnades till mecklenburgarna utan kvarstod under norsk förvaltning, kan formuleringen i Håkon VI:s brev tolkas som en programförklaring. Men programförklaringen är inte riktad mot Albrekt av Mecklenburg, som är den Håkon VI och Magnus Eriksson står i opposition till angående rätten till den svenska kronan, utan till Lübecks borgmästare och råd som är brevets adressater. Genom angivandet av Lödöse som hans stad kan Håkon VI sägas sända två budskap. Det ena budskapet är att Lödöse står under Håkon VI:s kontroll och att han därmed besitter ett brohuvud in i det svenska kungadömet. Det andra budskapet är att Håkon VI kontrollerar en av de städer som Hansan handlar med och att de hanseatiska städerna därför bör stödja honom mot mecklenburgarna. Brevet i sig är en begäran till adressaterna att de ska ha tilltro till kungens utsände, biskop Gottskalk i Linköping. Noteras bör också att detta brev är utfärdat tre år efter att Kölnförbundets hansastäder anföll Lödöse. Brevet understryker därför påståendena om att anfallet mot Lödöse 1368 inte kunde ha haft någon långvarigt negativ effekt på vare sig Lödöses kontakter med Hansan eller dess roll som fjärrhandelsstad.

Håkon VI:s resrutt uppvisar ingen systematik vad gäller vistelserna i Lödöse. Inte heller kan någon relation etableras mellan Lödöse och någon annan ort. En reservation ska emellertid göras vad gäller analysresultatet av Håkon VI:s rekonstruerade itinerarium. Samtliga besök i Lödöse skedde tillsammans med Magnus Eriksson utom ett. Detta enda besök orsakades dock indirekt

333 SDhk:5307, 5459

334 SDhk:9943, 9945

335 Authén Blom, 1992b s. 674; Opsahl, 2002 s. 27

336 SDhk:10020

337 ”Scriptum in villa nostra Ludosiemi [...]”, SDhk:9945

av Magnus Eriksson. Förhållandet mellan Håkon VI och Magnus Eriksson kan därför innebära att Håkon VI:s vistelser i Lödöse egentligen är uttryck för Magnus Erikssons itinerarium och politiska agenda snarare än ett uttryck för Håkon VI:s egen verksamhet. Vid en jämförelse av Håkon VI:s och Magnus Erikssons rekonstruerade itinerarier, framkommer följande resultat:

<i>Håkon VI itinerarium</i> <i>Lödöse 1361/62</i>		<i>Magnus Eriksson itinerarium</i> <i>Lödöse 1361/62</i>	
13610623/0618	Bergen	Stockholm	15 aug 1361
22 sept 1361	Lödöse		
28 sept 1361	Lödöse	Lödöse	28 sept 1361
29 sept 1361	Bohus	Bohus	29 sept 1361
7 nov 1361	Vimmerby		
8 dec 1361	Uppsala		
30 dec 1361	Skänninge		
15 feb 1362	Uppsala	Uppsala	15 feb 1362
25 feb 1362	Västerås		
1 mars 1362	Örebro		
13 mars 1362	Stockholm	Stockholm	13 mars 1362
		Stockholm	27 mars 1362
		Tønsberg	20 april 1362
27 april 1362	Lödöse	Lödöse	27 april 1362
7 maj 1362	Skänninge		
14 maj 1362	"Suthretorp"		
17 maj 1362	"Suthretorp"		
		Varberg	29 maj 1362
		Varberg	4 juni 1362
		Varnhem	22 juni 1362
		Lödöse	29 juni 1362
		Malma	2 sept 1362
4 sept 1362	Bergen		
		Söderköping	28 sept 1362
		Söderköping	2 okt 1362
25 okt 1362	Stockholm		
28 okt 1362	Stockholm	Stockholm	28 okt 1362
7 nov 1362	Stockholm	Stockholm	7 nov 1362

Källa: SDhk:8006, 8007, 8026, 8028, 8029, 8039, 8043, 8051, 8082, 8086, 8090, 8096, 8097, 8101, 8114, 8118, 8122, 8124, 8129, 8130, 8136, 8137, 8142, 8168, 8178, 8183, 8192, 8195, 8198; DN I:376, I:420, IV:422, XII:102

Itinerariejämförelsen pekar på att Håkon VI inte besökte Lödöse utan Magnus Eriksson men att Magnus Eriksson vistades där utan Håkon VI. Detta skulle kunna betyda att Håkon VI:s närvaro i Lödöse var ett resultat av Magnus Erikssons politiska aktivitet. Besöket i Lödöse i september 1371 är Håkon VI:s sista belagda besök i staden.

Itinerarium: Margareta Valdemarsdotter, ä k drottning Margareta

(r. Danmark 1387–1396/1412, r. Norge 1387–1389/1412, r. Sverige 1389–1396/1412)

Drottning Margareta kan beläggas ha besökt Lödöse vid fyra tillfällen mellan åren 1388 och 1398. Samtliga besök utom ett skedde innan Kalmarunionens bildande. Drottning Margaretas första besök i Lödöse kan beläggas den 23 april 1388 då hon utfärdade ett brev till invånarna i Tjust, Kind och Östergötland där det kungörs att ett antal rådsherrar bett henne återställa lag och rätt i Sverige, det vill säga de har givit henne uppdrag att avsätta Albrekt av Mecklenburg.³³⁸ Drottning Margaretas andra besök i Lödöse inträffade den 11 december 1390 medan det tredje besöket inträffade den 9 december 1396, det senare i samband med genomförandet av Nyköpings recess.³³⁹ Det fjärde och sista besöket ska ha ägt rum den 8 september 1398.³⁴⁰

Inte heller vad gäller drottning Margaretas resande framkommer någon systematik eller regelbundenhet i samband med besöken i Lödöse. Resrutterna där Lödöse ingår ger intryck av korta stopp vid Göta älv i ett annars sydligt orienterat resande:

Margareta Valdemarsdotters itinerarium Lödöse 1

År	Ort	År	Ort	År	Ort
1388	Roskilde	1390	Nyköping	1398	Köpenhamn
	Oslo		Ödeshögs kyrka		Lödöse
	Lödöse		Lödöse		Stockholm
	Ringsted		Älvsborg		
			Laholm		
			Kalundborg		

Källa 1388: SDhk:13411; DN II:508, I:511, VI:327; DD R. 4 b. 3 #331, 342, 357, 434

Källa 1390: SDhk:13718, 13719, 13756, 13772, 13823, 13830; DN I:528; DD R.4 b. 4 #380

Källa 1398: Lerdam, 2001 s. 281

Ett visst undantag till denna tendens är resrutten i samband med besöket i Lödöse 1396 men detta berodde på genomförandet av Nyköpings recess. Räfstetingen i Västergötland var de enda räfsteting som ska ha skett i drottning

³³⁸ SDhk:13411

³³⁹ SDhk:13823, 14467

³⁴⁰ Lerdam, 2001 s. 281

Margaretas närvaro.³⁴¹ Men till syvende og sidst är även denna resrutt tydligt orienterad:

Margareta Valdemarsdotters itinerarium Lödöse 2

År	Ort
1396	Nyköping
	Lödöse
	Skara
	Älvsborg
	Kalmar
	Køge

Källa 1396: SDhk:14667, 14641, 14738, 14742, 14743, 14819; DD R.4 b.6 #418

Drottning Margaretas resrutter som inkluderade Lödöse visar på en begynnande tyngdpunktsförskjutning söderut i området kring Kattegatt och Skagerrak. Denna förskjutning skulle komma att få större betydelse allt eftersom Danmark blev en starkare aktör på den skandinaviska politiska arenan under 1400-talet. Enligt Lerdam vistades drottning Margareta på Själland varje år och det var dit hon flyttade från Akershus när hennes son Olav blev kung av Danmark. Det var på Själland som drottning Margareta hade sina viktigaste politiska allierade. Enligt Lerdam valde drottning Margareta uppehållsort efter det politiska läget. Därför tillbringade hon i början av sin regering mycket tid i den del av Danmark som låg närmast Sverige och Östersjön medan hon mot slutet vistades mycket på Sønderjylland.³⁴²

Drottning Margareta kan beläggas ha besökt Axvall vid två tillfällen och Skara vid två tillfällen. Det första besöket på Axvall kan beläggas i mars 1393 medan det andra inträffade i februari 1397, vilket dessutom sammanträffade med de två besöken i Skara och ett besök på Gudhem.³⁴³ Två besök på Bohus går att belägga nämligen den 14 mars 1389 och den 21 maj 1409.³⁴⁴ Ett antal vistelser i Oslo är kända, bland annat orsakat av att drottning Margareta residerade på Akershus i början av sitt äktenskap med Håkon VI. Efter att Olav blev kung i Danmark och drottning Margareta flyttade dit, kan hon beläggas ha återvänt till Oslo 1381, 1385, 1392, 1401 och 1409.³⁴⁵ Det finns inga belägg för att drottning Margareta besökte Tønsberg.

Det rekonstruerade itinerariet gällande drottning Margaretas besök i Lödöse uppvisar en tendens av en begynnande tyngdpunktsförskjutning söderut på den skandinaviska politiska arenan under slutet av 1300-talet. Lödöse tappar i betydelse när Norge hamnar i en personalunion med Danmark där maktutö-

341 Rosén, 1950 s. 198–199

342 Lerdam, 2001 s. 55–56

343 SDhk: 14167, 14738, 14742, 14743; Lerdam, 2001 s. 281

344 SDhk:13509; DN I:620

345 SDhk:17192, 17193; DN V:320, II:488, III:477, II:508, III:478, I:511, VI:327, VI:338, II:567; DD R. 4 b. 3 #340

vandet i huvudsak sker i det senare av de två rikena. Det är med andra ord inte längre lika nödvändigt som förut för de ambulerande hoven att befinna sig i eller i närheten av sydöstra Norge. Lödöse hamnar än mer i skymundan när Kalmarunionens politiska intressen skiftar från Öresund till Sønderjylland.

Det som drottning Margaretas rekonstruerade itinerarium indikerar är en begynnande rekonfigurering av det skandinaviska urbana systemet där städer som tidigare befunnit sig nära centrum börjar förflyttas mot periferin. Ännu har denna förflyttning inte resulterat i minskad hierarkisk betydelse, vilket alltså innebär att även om en justering av systemets interna relationer har inletts, har denna justering ännu inte orsakat att städer byter nivåplacering i systemet.

Delsammanfattning Lödöses politiska funktioner 1350–1400

Fortsatt under 1300-talet kom Norge att spela roll för Lödöses politiska funktioner då staden befann sig både i periferin och i centrum. Under Magnus Erikssons regering som kung över både Norge och Sverige befann sig nämligen Lödöse i centrum av ett stort välde men fortsatt beläget vid riksgränsen. Dock var det först efter att personalunionen upplösts och riksgränsen åter fått viss betydelse som Lödöses residensfunktion blev viktigare. Efter att Magnus Eriksson avsatts som kung av Sverige ingick Lödöse i det underhållslän som tilldelades honom. Detta innebar att Lödöse fram till 1380 förvaltades från Norge, med följderna att två politiska funktioner försvann från staden – myntningen och det kungliga residenset – när den norska kungamakten inte ersatte de funktioner som i och med detta försvann.

Den politiska situationen i Skandinavien under 1300-talets andra hälft påverkade alltså Lödöses funktioner i så måtto att residensfunktionen förstärktes när riksgränsen fick betydelse efter personalunionens upplösning samt att funktioner försvann från staden när riksgränsens administrativa aspekt försköts från Göta älv till att inbegripa Västergötland.

Det är under denna period som den politiska balansen i Skandinavien börjar skifta. Från att ha varit en sammanfallande stat rekonsolideras nu Danmark med förändrade maktrelationer som följd. Detta resulterade i sin tur i en begynnande positionsförändring för städerna i det skandinaviska urbana systemet när regenternas rekonstruerade itinerarier antar en mer sydlig orientering. För Lödöses del innebar detta, i kombination med de förlorade politiska funktionerna, att staden var en av dem som ingick i den påbörjade positionsförändringen. Ännu kan det dock inte hävdas att Lödöses position skiftat till en lägre nivå i systemet därför att fjärrhandeln fortfarande fanns kvar som exklusiv ekonomisk funktion, även om denna funktion påverkades av Hansans anfall mot Göta älv dalen 1368, dock inte i den utsträckning som tidigare hävdats. I uppställningen av det dynamiska urbana systemet tar detta

sig uttryck i att Lödöses systemposition fortsatt är hög men med en glidning bort från systemets kärna och mot systemets semiperiferi.

Lödöses funktioner 1350–1400 systemposition: hög/semiperiferi

Omlandsnivå	Funktion	Position	Funktionell exklusivitet
Omvärlden	fjärrhandel (portalstad), mendikantorden	Hög/Kärna	Mycket exklusiv
Den omgivande regionen	regional handel (periodisk marknad), administration (skrivare i kloster, rådstuga)	Mellan/Semi-periferi	Semiexklusiv
Den bebyggda landsbygden/ Den närmaste omgivningen	lokalhandel (veckomarknad) kålgårdar, allmänning	Låg/Periferi	Mindre exklusiv

Lödöses politiska funktioner 1440–1473

Vid mitten av 1400-talet hade Lödöse förlorat flera av de politiska funktioner som under tidigare sekel givit staden dess ställning. Borgen hade tappat i betydelse, myntningen hade upphört, liksom i stort sett även de kungliga besöken. Men trots detta fanns Lödöse kvar i det urbana systemets övre skikt, eftersom staden fortfarande var en fjärrhandlande portalstad med kontakter med Hansan.

Källmaterialet som används i denna del av undersökningen består uteslutande av skriftligt material, i huvudsak diplom och *Karlskrönikan*. Någon arkeologisk forskning rörande 1400-talet har inte publicerats.

Itinerarium: Kristofer av Bayern

(*r. Danmark 1440–1448, r. Sverige 1441–1448, r. Norge 1442–1448*)

Den första regenten som har kunnat placeras i Lödöse efter drottning Margaretas besök 1398, är Kristofer av Bayern sommaren 1442. Kristofer av Bayern var systerson till Kalmarunionens första kung, Erik av Pommern, och lanse- rades i Danmark som kandidat till tronen när Erik av Pommern avsattes.³⁴⁶

Två besök av Kristofer av Bayern har belagts i Lödöse. Det första besöket resulterade i diplom utfärdade den 8 juni, 11 juni, 12 juni och 13 juni 1442.³⁴⁷ Därefter kan Kristofer av Bayern beläggas ha befunnit sig i Oslo där diplom utfärdades mellan den 5 juli och den 10 juli 1442.³⁴⁸ Sedan besökte Kristofer av Bayern Kungsbacka den 30 juli för att den 25 augusti vara tillbaka i Lödöse. Efter Lödöse återfinns Kristofer av Bayern i Köpenhamn där han befann sig den 13 oktober samma år.³⁴⁹

³⁴⁶ Moseng et al, 1999 s. 338–339

³⁴⁷ SDhk:24146; 24153; 24155; 24157; RDHD S.2 T.1 #5357, 5358

³⁴⁸ RDHD S.2 T.1 #5364, 5365, 5366, 5367; RDHD S.1 T.1 #3700

³⁴⁹ RDHD S.2 T.1 #5369; RDHD S.1 T.1 #3703, 3705

Kristofers av Bayern besök i Lödöse orsakades av hans val till kung av Norge inom Kalmarunionen. Valet till kung av Danmark och Sverige skedde 1440 respektive 1441. I Norge var Erik av Pommern fortfarande erkänd som kung. Dock avsattes han även där när konflikten med Hansan hotade Norges livsmedelsförsörjning. Därför blev Kristofer av Bayern kung av Norge först 1442.³⁵⁰

Kungavalet ägde alltså rum i Lödöse medan kröningen skedde i Oslo strax därefter.³⁵¹ Frågan som härmed behöver besvaras är varför Lödöse utsågs till att bli en av dessa platser. Tyvärr har inte källmaterialet tillhandahållit några svar eller ledtrådar och frågan måste därför lämnas obesvarad. Det som ändå går att framhålla är att Lödöse för en kort period återfick sin politiska funktion som kungaresidens och plats för politiska möten. Så vitt det kan ses i källmaterialet kom detta inte att upprepas.

Borgen

Under slutet av 1360-talet förlorade Lödöse sitt fögderi då det svenska kungadömet delades mellan Albrekt av Mecklenburg å ena sidan och Håkon VI och Magnus Eriksson å den andra. Under slutet av 1300-talet slogs dessutom Ale härad, där Lödöse är beläget, samman med Barne och Kullings härader till en gemensam förvaltningsenhet. Denna förvaltningsenhet lades under det tidiga 1400-talet under borgen Stynaborg, som dock försvinner ur källmaterialet redan efter 1423.³⁵² Trots de förlorade politiska och administrativa funktionerna fortsatte borgen i Lödöse att ha en militär funktion, vilket tros vara anledningen till att Kristian I (r. Danmark 1448–1481, r. Norge 1450–1481, r. Sverige 1457–1464) befann sig i staden i samband med stridigheterna inom Kalmarunionen under 1450-talet.³⁵³

Kristofer av Bayern avled 1448 och konflikt bröt ut kring vem som skulle efterträda honom. Under Kristofers av Bayern regering hade unionen varit politiskt svag och endast fungerat genom kungens person, något som Jens E Olesen har valt att kalla ”an imperfect league”. Den destabiliserande faktorn var Sverige, som hade givits stora eftergifter av Kristofer av Bayern.³⁵⁴ I den tidigare forskningen har den turbulenta situationen inom unionen tolkats som att Kalmarunionens upplösning orsakades av Sveriges utträde. Enligt Gustafsson har detta emellertid inget stöd i källmaterialet. De konflikter som uppstod inom Kalmarunionen ska nämligen inte tolkas som krig mellan de två staterna Danmark och Sverige utan snarare som inbördes strider inom en union.

350 Moseng et al, 1999 s. 339–340

351 Moseng et al, 1999 s. 339–340

352 Fritz, 1972 s. 71

353 Lovén, 1999 s. 60

354 Moseng et al, 1999 s. 355; Olesen, 2003 s. 741

Konflikterna mellan de tre skandinaviska kungadömena rörde i själva verket vilka villkor som den gemensamma kungen skulle hyllas.³⁵⁵

Resultatet av osämjan inom unionen blev att danskarna valde Kristian från furstendömet Oldenburg till kung medan svenskarna valde riksföreståndaren Karl Knutsson Bonde (r. Sverige 1448–1457, 1464–1465, 1467–1470). Norge var splittrat mellan de två kandidaterna. 1449 valde dock det norska riksrådet Kristian I till kung. Trots detta fortsatte delar av riksrådet att stödja Karl Knutsson Bonde, som senare under 1449 föll in i Norge med en här och tog sig till Nidaros där han kröntes till kung.³⁵⁶ Efter att Karl Knutsson Bonde blivit krönt berättar *Karlskrönikan* att han begav sig till Stockholm för att fira jul. Därefter återvände han till Oslo via Värmland för att vid fastetiden 1450 befinna sig i Lödöse. Vilket ärende Karl Knutsson Bonde hade i Lödöse, eller det exakta datumet för hans vistelse, framgår inte av krönikan.³⁵⁷

Slutligen beslutades det att Kristian I var kung i Norge. I och med detta beslut blev Kristian I:s huvudsakliga mål att återupprätta treriksunionen genom att även bli kung i Sverige. För att nå detta mål landsattes trupper i västra Sverige och Lödöse hamnade på så sätt i centrum av händelseförloppet. Enligt *Karlskrönikan* intog Kristian I Lödöse 1452 och skepp anlöpte där med proviant och förnödenheter. Krönikan berättar även att Kristian I i Lödöse lät genomföra byggnadsarbeten.³⁵⁸ Anledningen till att Kristian I befann sig i Lödöse har antagits vara borgen och krönikans uppgifter om byggnadsarbeten har tagits som indikationer på detta. Byggnadsarbetena har nämligen tolkats som att Kristian I lät förstärka borgens försvarsverk.³⁵⁹ Uppgifterna om byggnadsarbetena behöver dock inte ha med borgen att göra. De kan även tolkas som att ett nytt härläger uppfördes eller att nya diken och vallgravar kom till.

Efter flera stridigheter lämnade de danska trupperna Lödöse. Dock finns det från den 20 juni 1455 ett dokument bevarat där Kristian I:s ombud, däribland det norska riksrådet Kolbjørn Gest, brandskattar Lödöse för 400 lybska mark.³⁶⁰

Nya Lödöse, riksgränsen och tullen vid Bohus

Senmedeltiden i Europa var en period av urban stagnation, som följde på högmedeltidens urbana expansion. Jämförelsevis få nya städer anlades och de städer som redan fanns upplevde en ökad konkurrens sinsemellan. En del

355 Gustafsson, Ha., 2000 s. 55, 62

356 Moseng et al, 1999 s. 344–347

357 Klemming, 1866 s. 279

358 ”ther loth han plancka oc grafwa, som ville ther läger haffua”; Klemming, 1866 s. 307; Moseng et al, 1999 s. 349

359 Lovén, 1999 s. 60

360 Klemming, 1866 s. 308, 321–322; Herlitz, 1927 #140

regioner gick emellertid emot denna trend. I Danmark upplevde de städer som låg i närheten av Skanör-Falsterbo ett uppsving när Skånemarknaderna upplöstes. I Sverige grundades nya städer främst i Västergötland medan Stockholm och Åbo upplevde en ekonomisk uppgång.³⁶¹

De flesta av de senmedeltida städerna i Västergötland var små och svaga. Enligt Andersson berodde detta på att den svenska politiska makten under 1400-talet hade svårigheter att hävda sig i rikets periferi.³⁶² En mer trolig förklaring till den senmedeltida urbaniseringens utveckling i Västergötland tillhandahålls av Nya Lödöses privilegiebrev från 1473, som berättar att planer på en ny stad funnits tidigare men att beslutet fått skjutas upp på grund av krig och oroligheter.³⁶³ De oroligheter som åsyftas här är den ovan redogjorda konflikten rörande vem som skulle efterträda Kristofer av Bayern. I kombination med vad som är känt om 1400-talets oroligheter kring Göta älv visar Nya Lödöses privilegiebrev på en politisk makt med resurser att hävda sig i rikets periferi men att resurserna användes till krigsföring istället för att grunda städer eller hålla städer vid liv. Detsamma gällde för Norge och Danmark, där särskilt gränsområdesurbaniseringen i Halland påminner om urbaniseringen i Västergötland. För det är som Carter hävdar:

[...] it can be envisaged that over a long period of time an area subjected to repeated phases of urban genesis and subsequent development based on a series of quite different stimuli, that is with contrasted functional bases, might well be characterized by a disorder or random arrangement as regards the sizes and locations of its cities.³⁶⁴

Carters beskrivning av ett urbant system i kaos är tillämpbar på urbaniseringen i gränsområdet kring Göta älv under senmedeltiden. Beskrivningen visar nämligen på konsekvenserna av att ett gemensamt urbant system långsamt bryts upp i flera utan att de tillgängliga samhällsresurserna räcker till för att upprätthålla både en riksbildningsprocess och en urbaniseringsprocess, vilket var vad som inträffade mot slutet av Kalmarunionen i området där de tre skandinaviska kungadömena möttes.

Under 1400-talet var Lödöse fortfarande en fjärrhandelsstad med kontakter kring Nordsjön och Östersjön. Detta demonstreras bland annat av den italienske köpmannen Piero Querinis reseberättelse, som innehåller uppgifter om

361 Andersson, H., 1985 s. 42; Poulsen, 2004 s. 197, 224, 226–227; Clark, 2009 s. 34–35, 36–37

362 Andersson, H., 1985 s. 42

363 Herlitz, 1927 #174

364 Carter, 1983 s. 100

skeppsfart mellan Lödöse och sydöstra England samt norra Tyskland sommaren 1432.³⁶⁵

Det antas även att Lödöse under det tidiga 1400-talet upplevde ett ekonomiskt uppsving, liknande det som skedde i Stockholm och Åbo. Ett tecken på detta skulle vara S:t Olovskyrkans ombyggnation från en absidkyrka i sten till en gotisk kyrka i tegel. Denna ombyggnad tros ha skett cirka 1435. Dock har Bjørn Poulsen påvisat att ombyggnationerna av städernas kyrkor till gotiska tegelkyrkor, som även ägde rum i Danmark under 1400-talet, snarare är ett uttryck för landsbygdens välstånd än för stadens. I S:t Olovskyrkans fall stöds Poulsens påstående av att kyrkan under tidigt 1400-tal fick ett Birgittakapell. Sådana kapell drog ofta till sig donationer.³⁶⁶ Det finns alltså inget konkret underlag för att hävda att Lödöse under 1400-talet upplevde en ekonomisk expansion. De ökade resurserna som S:t Olovskyrkans ombyggnation är ett tecken på, verkar ha tillfallit endast kyrkan ifråga.

Lödöse förlorade funktionen som fjärrhandelsstad när det svenska riksrådet under Sten Sture den äldre beslutade att anlägga en ny stad närmare Göta älvs mynning. Den 17 augusti 1473 utfärdades privilegier för staden Götaholm, som 1474 bytte namn till Nya Lödöse. Enligt formuleringarna i stadsprivilegierna anlades Nya Lödöse på grund av att Lödöse vid flera tillfällen bränts till grunden under pågående krig samt på grund av den oskäligen tullen vid Bohus.³⁶⁷

Bohustullens betydelse för anläggandet av Nya Lödöse kan emellertid ifrågasättas. Enligt Linge spelade troligen fler faktorer än denna in i det fattade beslutet. Linge framför tre orsaker till att Nya Lödöse anlades. För det första spelade gränshandeln roll. Genom att anlägga en stad närmare Göta älvs mynning kunde den svenska handeln, som annars hade hamnat i Kungälv eller Varberg, fångas upp och det svenska kungadömet öka sina intäkter. För det andra var Nya Lödöses läge bättre lämpat för handel med centrala Västergötland, det vill säga slättområdet kring Vara och Skara. För det tredje spelade de intensifierade handelskontakterna med Nederländerna roll. Den nya staden antogs ha större dragningskraft på de nederländska köpmännen än den gamla staden, då den nya låg närmare kusten. Bohustullen torde alltså inte ha spelat någon större roll i anläggandet av Nya Lödöse, särskilt som varutillförseln på älven som kom norrifrån också behövde erlägga tull.³⁶⁸

365 Wold, 2004 s. 188-189. Piero Querini led skeppsbrott i Nordsjön och tillsammans med sin besättning tvingades han att övervintra i norra Norge. När våren kom begav de sig söderut och i augusti 1432 kom de till Lödöse via Vadstena. Där delade sällskapet på sig: Querini och några av besättningsmännen seglade till engelska King's Lynn, en ort som Lödöse sedan länge stått i kontakt med (DN XIX:436), medan den övriga besättningen begav sig till Rostock, för att därifrån ta sig vidare till Rom.

366 Ekre, 1979-80 s. 95; Poulsen, 2004 s. 197, 220

367 Herlitz, 1927 #174, 179

368 Linge, 1969 s. 39, 40, 40 fotnot 10

Det är inte klargjort när tull började tas ut på älvtrafiken förbi Bohus fästning. Att tull togs ut på trafiken på större vattendrag var inget ovanligt under medeltiden, eftersom floder och älvar var viktiga transportleder. Därför hade i stort sett samtliga segelbara floder i Europa tullstationer.³⁶⁹ Tullen vid Bohus var med andra ord inget unikt, även om den samtida svenska politiska retoriken ville få den att framstå som sådan. På grund av denna retorik har Bohustullen fått en nationalistisk tolkning av eftervärlden, där den framställs som ett norskt tilltag mot Sverige.

Bohustullen kom till inom Kalmarunionen, vilket innebär att den troligen infördes av de tre skandinaviska rikenas gemensamma regent. Det går alltså inte att hävda att Norge, i rollen som Sveriges antagonist, införde en tull för att försvåra de svenska möjligheterna till fjärrhandel. Snarare bör Bohustullen ses i det sammanhang där Öresundstullen hör hemma. Öresundstullen infördes 1429 av Erik av Pommern som ett sätt att beskatta Hansans skeppsfart genom sundet.³⁷⁰

Att det svenska och det norska kungadömet inte utvecklats till två antagonister på varsin sida av en gräns, visar fem brev utfärdade i Lödöse mellan åren 1410 och 1447. Samtliga dessa brev berör transaktioner av jordägor. Det som är intressant är att ägorna ifråga är belägna i Västerlanda socken i Inland-Torps härad, som ligger på västra sidan av Göta älv, strax intill Torskabacka. Dessa brev blir ytterligare mera intressanta när det dessutom visar sig att bland de inblandade parterna återfinns borgare och borgmästare i Lödöse samt S:t Olovskyrkans Birgittakapell.³⁷¹ Den 1 februari 1447 donerar till exempel lödöseborgaren Gericke Wikard halva Övrabäck i Västerlanda socken tillsammans med ett gods i Tunge socken i Ale härad och ett gods längre in i Västergötland till S:t Olovskyrkans Birgittakapell.³⁷² Den 3 juli 1447 tillskiftas borgmästaren i Lödöse, Sven Jonsson, en äng i Övrabäck från Gericke Wikard. Enligt uppgift hos af Ugglas ägde Sven Jonsson marken intill Gericke Wikards ägor i Västerlanda.³⁷³

Dessa brev pekar alltså på att riksgränsen ännu vid 1400-talets mitt inte hade fått betydelsen av en markerad politisk linje mellan två definierade kungadömen. Snarare kvarstår den öppna gränsen med fortsatta horisontella kontakter inom Glomma-Risveden-regionen. Dessa brev visar även att Lödöses omland ännu på 1400-talet inbegrep både delar av Västergötland och Bohuslän. Detta förstärker de tidigare framförda påståendena att Lödöse var integrerat med kommunikationsnätet som nådde Västergötland västerifrån samt att Lödöse stad ingick i ägostrukturen i det medeltida norska kungadömet.

369 Pounds, 1994 s. 391, 392, 393

370 Lindkvist & Sjöberg, 2003 s. 198

371 SDhk:17437, 25074, 25175; DN XVI:92, XVI:107

372 SDhk:25074

373 SDhk:25175; af Ugglas, 1931 s. 124

Lödöses fjärrhandelsfunktion övertogs alltså av Nya Lödöse. Men när Nya Lödöse grundades 1473 hette staden Götaholm. Först året efter antog staden det namn som den är känd under. I ett dokument utfärdat i Kalmar den 5 augusti 1474 kungör det svenska riksrådet att Olav Svensson och Håkan Skrivare, båda borgmästare i Lödöse, har lagt fram en önskan om att Götaholm ska få ta namnet Nya Lödöse. De två borgmästarna är av den åsikten att den nya staden på så sätt kan dra nytta av den gamla stadens kontakter med Hansan. Dokumentet låter göra känt att begäran har bifallits.³⁷⁴

Enligt af Ugglas var de som begärde att den nya staden skulle byta namn borgmästare i Nya Lödöse. Detta påstående håller emellertid inte för närmare granskning. I och med att staden fram till den 5 augusti 1474 hetat Götaholm och de två männen omtalas som borgmästare i Lödöse, torde de ha framträtt inför riksrådet som representanter för den gamla staden. Skulle situationen ha varit så som af Ugglas tolkar den borde de två männen istället ha omnämnts som borgmästare i Götaholm alternativt Nya Lödöse. Dessutom innehåller riksrådets dokument formuleringen ”effter thet ath thet gamble Lösze ska tiith fflyttiasz”, vilket indikerar att någon storskalig flytt mellan städerna ännu inte ägt rum.³⁷⁵

Det som verkar ha skett är alltså att representanter från Lödöse har talat inför riksrådet å Götaholms vägnar för att stärka den nya staden på den gamlas bekostnad. Orsaken till detta agerande var troligen att Lödöses handel med Hansan fortfarande under 1470-talet var av sådan betydelse att det var viktigt för de borgare som avsåg att flytta, att hansahandeln säkerställdes. I samband med detta bör det hållas i åtanke att relativt sett uppnådde den hanseatiska handeln med Lödöse inte några större volymer: den genomsnittliga årsomsättningen kring sekelskiftet 1400 på traden Lödöse-Lübeck höll sig under 2000 lybska mark medan motsvarande siffra för Stockholm-Lübeck låg på 22-25 000 lybska mark. Dock är det så att även om betydelsen av lödösetraden ur Lübecks perspektiv var liten, var den ur Lödöses perspektiv desto viktigare.³⁷⁶

Lödöse som fjärrhandelsstad var ett faktum även efter att de politiska funktionerna försvunnit. Men i och med att den politiska makten i Sverige blev alltmer involverad i den ekonomiska utvecklingen förändrades städernas ekonomiska funktioner lika väl som deras politiska. Det passade den politiska maktens syften bättre att under 1400-talets slut anlägga en fjärrhandlande portalstad vid Göta älvs mynning än att investera i den som redan fanns. Den positionsförskjutning bort från det urbana systemets centrum som under

374 Herlitz, 1927 #179. Olav Svensson var borgmästare i Lödöse 1470 och 1474 medan Håkan Skrivare var stadens skrivare i Lödöse 1466. Troligen var dock Håkan Skrivare borgmästare i Lödöse 1474, eftersom dokumentet från augusti det året omnämner honom som det. Se vidare af Ugglas (1931, s. 59, 105–106, 151, 151 fotnot 4, 156, 156 fotnot 4).

375 Strömbom, 1924 s. 14; Herlitz, 1927 #179; af Ugglas, 1931 s. 59

376 Koppe, 1934 s. 7, 41

slutet av 1300-talet inleddes för Lödöses del, hade vid 1400-talets slut resulterat i förlusten av tillräckligt många exklusiva funktioner för att Lödöse skulle förflyttas nedåt i systemets hierarki, från den översta nivån till den mellersta.

Delsammanfattning Lödöses politiska funktioner 1440–1473

Under 1400-talet hade Lödöse förlorat de exklusiva politiska funktioner som hade placerat staden i det skandinaviska urbana systemets övre skikt. Kvar fanns den exklusiva ekonomiska funktionen fjärrhandeln, vilket också innebar att Lödöse fortsatt innehade rollen som portalstad. Sommaren 1442 återfick dessutom staden för en kort period den politiska funktionen som kungaresidens i samband med att Kristofer av Bayern där valdes till kung av Norge i Kalmarunionen.

Även under 1400-talet spelade alltså närheten till Norge roll för Lödöses funktioner, liksom gjorde den ännu porösa riksgränsen. Det senare illustreras av Lödöses borgares och borgmästares ägor i Västerlanda socken intill Torska-backa. Dessa ägor visar även att Lödöse ännu under senmedeltiden ingick i ägostrukturen i det norska kungadömet samt att den horisontella kommunikationen inom Glomma-Risveden-regionen fortfarande pågick.

Anledningen till att Nya Lödöse kom till och tog över Lödöses fjärrhandelsfunktion och roll som portalstad står att finna i den ökade inblandningen av det svenska riksrådet i rikets ekonomi och handel. Det passade riksrådets syften bättre att anlägga en ny stad än att investera i den som redan fanns.

Fjärrhandels försvinnande innebar att Lödöse förlorade den sista betydelsebärande exklusiva funktionen. Den positionsförskjutning inom det urbana systemet som för Lödöses del inleddes under slutet av 1300-talet hade ett sekel senare nått dithän att staden nu lämnade det dynamiska urbana systemets översta skikt för att ta plats i det mellersta. Lödöses nya systemposition kan därför beskrivas som mellan/semiperiferi.

Lödöses funktioner 1440–1473 systemposition: mellan/semiperiferi

Omlandsnivå	Funktion	Position	Funktionell exklusivitet
Omvärlden	mendikantorden	Hög/Kärna	Mycket exklusiv
Den omgivande regionen	regional handel (periodisk marknad), administration (skrivare i kloster, rådstuga)	Mellan/Semiperiferi	Semiexklusiv
Den bebyggda landsbygden/ Den närmaste omgivningen	lokalhandel (veckomarknad) kålgårdar, allmänning	Låg/Periferi	Mindre exklusiv

Kapitelsammanfattning

Genom att undersöka de politiska funktionerna myntning, borgen och kunglig närvaro har det blivit möjligt att följa Lödöses resa genom det urbana systemet, från att ha varit en ortsbildning tillkommen inom urbaniseringen av Viken till en fjärrhandelsstad med kontakter med Hansan belägen i det urbana systemets översta skikt till att under senmedeltiden ha förlorat samtliga exklusiva funktioner och därmed påbörjat en resa utåt och nedåt i det skandinaviska urbana systemet.

Det genomgående draget i utvecklingen av Lödöses funktioner har varit den påverkan den skandinaviska riksbildningsprocessen och den därmed framväxande riksgränsen haft. Under den första underperioden 1150–1190 framkom det att den tidigaste myntningen egentligen var hemmahörande inom det norska monetära systemet men att denna hemvist skiftade till det svenska monetära systemet när ett sådant uppstod under 1180-talet. Detta skifte möjliggjordes troligen av tillkomsten av Uppsala kyrkoprovins 1164, som försköt gränsområdet mellan den norska och den svenska intressesfären från Risveden till Göta älv, samt den fortsatta riksbildningsprocessen inom det svenska kungadömet, som ledde till att även den svenska kungamakten vid slutet av 1100-talet kunde hävda sig politiskt i området kring älven.

Under perioden 1250–1290 befastes den svenska närvaron i Lödöse ytterligare, även om den norska fortfarande gjorde sig gällande. Riksbildningsprocessen och den där ingående statsbildningsprocessen ledde till att Lödöse fick nya funktioner. I synnerhet gällde detta borgen, som tillkom som en markering av territoriell överhöghet av den svenska kungamakten och befäste på så sätt gränsförskjutningen från Risveden till Göta älv, som inleddes under det föregående seklets slut. Kungamaktens närvaro i Lödöse sammanföll med att Hansan kan påvisas ha etablerat sig i staden, vilket innebär en utveckling av Lödöses fjärrhandelsfunktion.

Under perioden 1350–1400 förlorade Lödöse funktioner istället för att som tidigare tilldelas dem. Efter att den kungliga residensfunktionen intensifierats sedan upplösningen av personalunionen mellan Sverige och Norge, försvann den helt och hållet efter sekelskiftet 1400. Myntningen upphörde i samband med att Lödöse för en tid förvaltades från Norge och borgen förlorade i betydelse.

Perioden 1440–1473 innebar att Lödöse förlorade sin sista exklusiva funktion, fjärrhandeln, till den nyanlagda staden Nya Lödöse. Samtidigt finns indikationer på att Lödöse fortfarande ingick i ägostrukturerna i det nuvarande Bohuslän samt att de horisontella kommunikationerna, som funnits inom Glomma-Risveden-regionen, fortfarande upprätthölls. Orsaken till Nya Lödöses tillkomst står därmed inte att finna i en framväxande riksgräns med Norge som den givna antagonisten, utan snarare i det svenska riksrådets öka-

de inblandning i rikets ekonomi, vilket ledde till att det urbana systemet omarrangerades i enlighet med riksrådets syften.

Den politiska utvecklingen i Skandinavien under 1100- och 1200-talen samt 1300-talets första hälft gjorde Lödöses läge gynnsamt så länge Norge var det kungadöme som dominerade den politiska scenen. Under 1300-talets andra hälft skiftade emellertid den politiska tyngdpunkten söderut till Danmarks fördel, en förändring som kan skönjas i drottning Margaretas rekonstruerade itinerarium för 1380- och 1390-talen. Denna förskjutning innebar för Lödöses del att förlorade funktioner inte ersattes och nya funktioner inte kom till. Tolkat inom ramen för teorin om det dynamiska urbana systemet innebär detta att Lödöses förlorade politiska funktioner resulterade i en horisontell förflyttning inom systemets översta skikt, bort från systemets centrum och mot dess periferi. Men i och med att fjärrhandeln ännu fanns kvar i staden och därmed också Lödöses roll som portalstad, var den vertikala förflyttningen ännu marginell. Lödöses betydelse minskade men inte tillräckligt för att staden skulle lämna det översta skiktet. Den vertikala förflyttningen nedåt i systemet blev ett faktum först när Nya Lödöse kom till och tog över fjärrhandeln och rollen som portalstad. Lödöse flyttades då horisontellt ytterligare närmare systemets periferi och vertikalt placerade sig nu staden i det urbana systemets mellersta skikt, som en stad med i huvudsak regionalt baserade funktioner.

Kapitel 4

Epilog

DETTA KAPITEL HANDLAR om Gamla Lödöses sista tid som stad under perioden 1473–1646. Efter att Nya Lödöses tillkomst resulterade i att fjärrhandeln flyttade, inledde Gamla Lödöse på allvar sin resa nedåt i det urbana systemet. 1646 lades staden slutligen ner då samtliga funktioner försvunnit och staden därmed förlorat sitt existensberättigande.

Diskussionen om Gamla Lödöses sista tid tar sin utgångspunkt i två händelser. Den ena händelsen är framväxten av nationella urbana system, som ersättning för det gemensamma skandinaviska, och städernas strävan att passa in i de nya systemen. Den andra händelsen är Gamla Lödöses nedläggning under en av den svenska kronans urbaniseringskampanjer. För att dessa två händelser ska kunna förklaras och kontextualiseras måste även den övergripande skandinaviska samhällsutvecklingen och dess urbanisering diskuteras.

Skandinaviens tidigmoderna urbanisering

Den tidigmoderna urbaniseringen i Skandinavien hade flera likheter med den urbanisering som skedde samtidigt i det övriga Europa. I internationell forskning kategoriseras Skandinavien som ett område med samtliga drag av periferi: glesbefolkat, kulturellt beroende och svag ekonomisk utveckling. Denna kategorisering är i sig inte felaktig. Problemet ligger snarare i att städerna och deras roll i det skandinaviska samhället jämförs med städerna i de tätt urbaniserade områdena kring Engelska kanalen och i Norditalien, samt att den komparativa analysen genomförs på en alltför detaljerad nivå. Genomförs den komparativa analysen däremot på en högre aggregerad nivå framträder istället likheter mellan den skandinaviska och den europeiska utvecklingen.³⁷⁷

³⁷⁷ Eliassen, 1995 s. 23, 24; Lilja, 2000 s. 346

Jan de Vries tolkar den europeiska tidigmoderna urbaniseringen som en period då en äldre struktur övergavs för en ny. En viktig del i denna process var att de städer som ledde framväxten av den nya strukturen var desamma, som hade varit ledande i den gamla. Förändringarna under perioden 1500–1800 innebar att redan etablerade städer sökte efter att passa in i den nya strukturen. Anledningen till detta var att den nya urbana strukturen formades av en kommersiell ekonomi, dominerad av konkurrerande merkantila centra, även om drag av det gamla ekonomiska systemet fortsatte att göra sig gällande.³⁷⁸

Denna strukturuomvandling var bland annat sammankopplad med den regionala tyngdpunktförskjutning som skedde i Europa under 1500- och 1600-talen och som resulterade i att nordvästra Europa steg fram som den drivande regionen i den ekonomiska och politiska utvecklingen. Området kring Engelska kanalen hade varit av betydelse redan under medeltiden, i synnerhet Flandern med Brügge som den ledande fjärrhandlande portalstaden. Under 1500- och 1600-talen fick detta område ökad betydelse i takt med att ekonomin expanderade i form av befolkningsökning, prishöjningar på livsmedel, ökad agrar produktion, ökad internationell handel samt en ökad regional specialisering. Denna utveckling ledde till att det område som ledde utvecklingen inom jordbruksproduktionen även ledde utvecklingen inom fjärrhandeln. Detta område utgjordes av kusterna kring Engelska kanalen, i synnerhet England och Nederländerna.³⁷⁹

Skandinavien befann sig i utkanten av det expanderande området kring Engelska kanalen samt mitt emellan det starkt urbaniserade västra Europa och det agrara östra Europa. Sven Lilja beskriver situationen: ”Sverige och Norden låg nära den europeiska expansionszonen, men inte i den. Norden låg i ett slags ingenmansland mellan östlig och västlig samhällsstruktur.”³⁸⁰ Detta resulterade i att städerna i det tidigmoderna Skandinavien blev lika beroende av de politiska konjunkturerna som de ekonomiska.

Under 1600-talet omarrangerades Europas medeltida urbana system och städernas tillväxt blev selektiv: de redan stora städerna växte ytterligare medan de mindre stagnerade.³⁸¹ Den avgörande perioden i denna utveckling var 1600-talets första hälft. Det var då det medeltida polynukleära urbana systemet, bestående av flera subsystem så som Flandern, Norditalien och Hansan, inledde omvandlingen till ett mononukleärt urbant system med London som den ledande staden.³⁸²

378 de Vries, 1984 s. 254

379 de Vries, 1984 s. 167; Hohenberg & Lees, 1995 s. 107, 119; Lilja, 2000 s. 325; Lindkvist & Sjöberg, 2003 s. 292

380 Lilja, 2000 s. 325

381 de Vries, 1984 s. 98

382 de Vries, 1984 s. 95, 96–98, 107, 167

Den selektiva stadstillväxten och den därmed följande systemförändringen skedde även i Skandinavien, liksom att huvudstäderna växte fram som dominerande. Den selektiva tillväxten resulterade nämligen i att de europeiska huvudstäderna expanderade på bekostnad av utvecklingen på de lägre nivåerna i det urbana system som huvudstaden kom att dominera. Genom att statsmakten centraliserade resurser till en enskild stad utvecklades denna stad till en *primatstad*. Detta skedde i Skandinavien genom att Köpenhamn och Stockholm utvecklades till primatstäder på bekostnad av utvecklingen i övriga städer inom de framväxande dansk-norska och svenska urbana systemen.³⁸³

Enligt Lilja fanns det två sätt för staten att dirigera resurser till städerna, i synnerhet till primatstäderna. Det ena sättet var genom investeringar, vilket innebar en direkt placering av kapital och arbetskraft på vissa orter. Det andra sättet var genom styrning, vilket innebar en omdirigering av resurser med hjälp av lagstiftning och politiska instrument. Denna omdirigering skedde antingen från ett område till ett annat eller från en social grupp till en annan. Staten var alltså en kollektiv aktör med möjlighet att omforma samhället. Det statliga ingripandet i städerna skedde för att skapa ett stadssystem som tjänade de statliga behoven.³⁸⁴ Inledningen till denna utveckling kan skönjas redan under 1400-talets slut, bland annat genom Nya Lödöses tillkomst.

Det som skiljde Skandinavien från övriga Europa var att den tidigmoderna perioden här var en period av urban expansion, i så måtto att urbaniseringsgraden och antalet städer ökade. Dock ska det framhållas att, liksom under urbaniseringsintensifieringen 1000-1300, fanns det under perioden 1500-1800 regionala skillnader i den skandinaviska urbaniseringen. Den tidigmoderna urbaniseringen i Sverige såg senmedeltidens stagnation bytas ut mot en begynnande återhämtning under 1500-talets slut, följt av en kraftig expansion under 1600-talet, som sedan mattades av under 1700-talet.³⁸⁵ Den norska stadsutvecklingen befann sig i kris till efter mitten av 1500-talet, med Bergen som enda undantag. Därefter upplevde de norska städerna en expansion under både 1600- och 1700-talen då nya städer grundades och redan existerande urbana samhällen tilldelades privilegier. Under den här perioden ingick Norge i statsbildningen Danmark-Norge och den urbana utveckling som skedde i Norge var därför i huvudsak resultatet av dansk stadspolitik. Även i det egentliga Danmark skedde en ökad urbanisering med nygrundade städer som följd, bland annat i Skåne, Blekinge och Halland.³⁸⁶

Det svenska samhällets urbanisering och urbaniseringsgrad påverkades under 1600-talet av tre förändringar med rötter i stormaktspolitik och

383 Eliassen, 1995 s. 23, 24; Hohenberg & Lees, 1995 s. 108, 109, 117; Lilja, 2000 s. 335, 342, 346, 373, 377

384 Eliassen, 1995 s. 34; Hohenberg & Lees, 1995 s. 109, 117; Lilja, 2000 s. 342, 373, 374, 377

385 Lilja, 2000 s. 329

386 Eliassen, 1995 s. 25, 30; Helle et al, 2006 s. 158

samtidens strukturella omvandlingar. Dessa förändringar var för det första tillkomsten av nya städer genom stadsgrundningar; för det andra tillkomsten av nya städer genom territoriell expansion; och för det tredje Stockholms framväxt som primatstad. De viktigaste bakomliggande faktorerna för dessa förändringar var bergshantering och järnexporten, livsmedellexporten samt den nya statliga förvaltningen.³⁸⁷

Den svenska tidigmoderna urbaniseringen kan delas in i en expansiv A-fas och en stagnerande B-fas. A-fasen anses ha varat från 1570-talet till 1690-talet medan B-fasen anses ha varat från 1690-talet till 1830-talet.³⁸⁸ B-fasen kommer emellertid inte att inkluderas i denna diskussion, då den faller utanför avhandlingens undersökningsperiod.

Även den expansiva A-fasen kan delas in i perioder. Fasens initialskede varade från 1570-talet till 1610-talet. Under detta initialskede grundades nya städer längs med Norrlandskusten samt områdena kring Vänern, i synnerhet i Bergslagen och Västergötland.³⁸⁹ Därefter följde ett accelerationskede som varade från 1610- till 1650-talet. Detta accelerationskede innehöll tre stadsgrundningskampanjer.³⁹⁰ Lilja kallar detta skede för ”en radikal omstrukturering av det urbana systemet.” Under A-fasens mest intensiva period skedde den mesta urbana tillväxten kring Östersjön. Det enda undantaget utgjordes av grundandet av Göteborg.³⁹¹

Den politiska tendensen var överlag centralistisk. Dels skedde en nationell centralisering till Stockholm och dels skedde en regional centralisering till städer som Göteborg, Norrköping och Åbo.³⁹² Denna centralisering kan tolkas som institutionaliseringen av en urban hierarki i samband med framväxten av en mer markerad statsmakt.

Noteras bör att Gamla Lödöse alltså lades ner under A-fasens accelerationskede, då flera nya städer anlades och det framväxande svenska urbana systemet förändrades från grunden.

Nytt för den tidigmoderna perioden är dessutom att den svenska kronan kan sägas ha haft en stadspolitik. Dock går meningarna isär om huruvida denna stadspolitik kan tolkas som en aktiv politisk strategi eller inte. Å ena

387 Lilja, 2000 s. 71, 159

388 Lilja, 2000 s. 123–127

389 Lilja, 1994 s. 19, 2000 s. 123–127, 151; Ahlberg, 2005 s. 64. Städerna som grundades längs med Norrlandskusten var Härnösand (1584), Hudiksvall (1582) och Umeå (1588). Städerna kring Vänern var Bro (1582; nuvarande Kristinehamn), Mariestad (1583), Karlstad (1584) samt Brätte (1580-talet).

390 Lilja, 2000 s. 99–100, 124. Stadsgrundningskampanjerna inföll 1619–1624, 1639–1643 och 1649–1653. Intressant att notera är att dessa kampanjer inte inträffade under Sveriges mest aktiva deltagande i Trettioåriga kriget under 1620- och 1630-talen. Samtidigt under just dessa decennier ökade urbaniseringsaktiviteten i Danmark-Norge. Se vidare Helle et al (2006, s. 154).

391 Lilja, 2000 s. 123–127, 166–167

392 Lilja, 2000 s. 166–167

sidan hävdar Lilja att det inte finns grund för att påstå att det bedrivits en aktiv stadspolitik medan Nils Ahlberg å andra sidan hävdar det motsatta.

Enligt Lilja framträder vid närmare granskning en stadspolitik baserad på tillfälligheter och ad hoc-lösningar. Den svenska statsorganisationen och dess byråkrati ska ha varit för utvecklade för att kunna genomdriva en sammanfattad politik på denna nivå. Städerna konkurrerade med andra intressen i samhället och hur stadspolitiken bedrevs berodde på regentens eller riksrådets rådande intressen. Det är på grund av detta som stadsgrundningarna skedde i kampanjer.³⁹³

Ahlberg hävdar att det visst är möjligt att uttyda en linje i stadspolitiken. Denna linje var att använda sig av städerna för att utveckla rikets perifera delar liksom de näringar som var viktiga för riket, så som bergsnäringen, den internationella handeln via Västerhavet samt försvaret av gränstäderna. Det övergripande målet med stadspolitiken var att öka statens skatteintäkter, vilket i sin tur tog sig uttryck i de nyanlagda städernas placering.³⁹⁴

Två slutsatser står alltså mot varandra, där den ena påvisar en ad hoc-präglad politik och den andra en långsiktig politisk strategi. Båda slutsatserna innehåller tänkvärda punkter men att hävda en situationspräglad politik utan strategi är svårt att få täckning för, liksom att stadspolitiken skulle ha haft en konsekvent genomförd linje. Det ena påståendet fokuserar för mycket på den detaljerade samtida händelsekedjan medan den andra tar fasta på slutresultatet och tolkar det som något givet. Det bör också lyftas fram att det under perioden 1570-1646 var fem regenter med åtminstone lika många rådskonstellationer som bedrev stadspolitik. Att ingen av dessa bedrev en sammanhållen politik är inte troligt, lika lite som att samtliga konstellationer utgick från en och samma strategi. Snarare kan det ha varit så att det funnits en ambition att bedriva en stadspolitik där det ultimata målet var att stärka statens kontroll och ekonomi. Denna politik var endast möjlig att genomdriva när omständigheterna tillät, samt att då den bedrevs, skedde detta i enlighet med regentens och riksrådets engagemangsnivå, liksom att när politiken låg nere, behölls ändå fokus på vad målet för den avbrutna politiken var. Vid ett enskilt nedslag i historien kan det därför synas som om ingen samlad politik fanns samtidigt som en övergripande tillbakablick på historien kan ge intryck av en sammanhållen strategi över en längre period. Anledningen till denna situation kan vara att det inte gick någon rak linje från det politiska beslutet till det faktiska sociala och ekonomiska resultatet. Detta berodde bland annat på att det finns en tröghet i att få ett beslut implementerat på lokal nivå, i och med

393 Lilja, 2000 s. 124

394 Ahlberg, 2005 s. 64-65, 314

att vägen mellan det centralt fattade beslutet och den lokala implementeringen försvårades av bristande offentliga strukturer.³⁹⁵

Den tidigmoderna periodens urbana utveckling präglades alltså av motstridigheter. Urbaniseringsgraden i Europa ökade samtidigt som urbaniserings-takten minskade. De stora städerna fortsatte att bli större medan de mindre städerna stagnerade. De centraliserade stater som tog form under denna tid grep aktivt in i den urbana utvecklingen och formade de urbana systemen till att passa statens intressen. Dessa realiserades genom att resurser styrdes till vissa städer, i synnerhet huvudstäderna som utvecklades till primatstäder. Denna utveckling skedde även i Skandinavien.

Det som skiljde Skandinavien från övriga Europa var att det här även skedde en relativt intensiv urbanisering, som igångsattes och kontrollerades av staten. Denna intensiva urbanisering genomfördes i Sverige i stadsgrundningskampanjer, som kulminerade under perioden 1610-1650. Beslutet att lägga ner Gamla Lödöse fattades alltså under den svenska urbaniseringens mest intensiva period och gick därmed till synes emot den allmänna politiska inriktningen. Frågan som därför behöver besvaras är om Gamla Lödöses nedläggning var ett isolerat fall eller om stadsgrundningskampanjerna även innebar en systematisk nedläggning av städer.

Städer som flyttas och läggs ner

Förutom grundande av nya städer innebar den svenska kronans stadspolitik att även redan existerande städer flyttades eller lades ner. Samtliga dessa tre politiska åtgärder – stadsgrundningar, stadsflyttningar, stadsnedläggningar – var en del i omstruktureringen av det framväxande svenska urbana systemet under 1600-talet.

En stadsflytt betyder att en redan existerande stad på ett organiserat sätt flyttas till en ny obebyggd plats. Staden som flyttar ska ha existerat innan, både fysiskt och formellt, det vill säga genom privilegier eller annat juridiskt beslut. Under tidigmodern tid har totalt 25 stadsflyttningar identifierats, varav de flesta skedde i det egentliga Sverige.³⁹⁶

Stadsflyttningar var emellertid inget nytt fenomen; ett par städer hade flyttats redan under senmedeltiden, nämligen Östhammar (1491) och Västervik

³⁹⁵ Lilja, 2000 s. 383

³⁹⁶ Ahlberg, 2005 s. 70. Stadsflyttningar användes även i Danmark-Norge där det, den urbana expansionen till trots, är svårt att hävda att något omfattande stadsgrundande pågick, särskilt inte i Norge. De köpstäder som ofta kallas nya ansågs i själva verket av samtiden som flyttade. De privilegier som dessa städer använde sig av var de privilegier som den ursprungliga staden hade haft. De flyttade städerna var Fredrikstad (1567; före detta Sarpsborg), (Ny)Kongelv (1612) samt Christiania (1624; före detta Oslo). Se vidare Helle et al (2006, s. 154).

(1430 och 1517). Nya Lödöses tillkomst diskuteras inte i detta sammanhang.³⁹⁷ Anledningen till detta är att Nya Lödöses tillkomst inte kan sägas ha varit en stadsflytt, eftersom den ursprungliga staden fortsatte att existera. Möjligen var avsikten med grundandet av Nya Lödöse att den gamla staden skulle flyttas, då Nya Lödöses stadsprivilegier antyder detta,³⁹⁸ men resultatet blev istället ett uttryck för funktioners lokala diskontinuitet och regionala kontinuitet, då funktionerna flyttade från en lokalitet till en annan.

En stadsnedläggning innebar att en stads privilegier drogs in och invånarna uppmanades att flytta därifrån. Fram till 1695 drogs privilegierna in för totalt 35 städer i Sverige och Finland. Anledningen till att städer lades ner var att det främst under 1600-talets andra hälft saknades förutsättningar för att upprätthålla en expansiv stadsgrundningspolitik. Privilegier kunde även dras in för en nygrundad stad. I dessa fall var den bakomliggande orsaken att regionen där staden anlades inte hade resurserna till att upprätthålla en urbaniserad ort.³⁹⁹ För att en urbaniseringsprocess skulle bli varaktig krävdes att det omgivande samhället producerade tillräckligt med överskott för att kunna försörja en bosättning vars huvudsakliga uppgift inte var att producera sin egen föda, samt ett befolkningsöverskott så att bosättningen kunde befolkas. När en region inte uppfyllde dessa villkor kunde urbanisering inte äga rum.

Vad gäller stadsnedläggningar har Lilja identifierat tre geografiska områden där detta skedde. Undantag till detta går att identifiera, men i stort sett återfinns de nedlagda städerna i Bergslagen, Finlands inland samt nordöstra Skåne och Blekinge.⁴⁰⁰ Bland de nedlagda städer som Lilja nämner återfinns Gamla Lödöse, som därmed utgör ett av undantagen till de geografiska huvudområdena. Lilja delar även in stadsnedläggningarna i perioder: 1600–1626, 1654–1680 samt 1683–1695. Även här har Gamla Lödöse inkluderats. Problemet med dessa periodiseringar är att Gamla Lödöse tilldelats det inkorrekt nedläggningsåret 1626 och har därför kommit att ingå i den första nedläggningsperioden.⁴⁰¹ Detta innebär alltså att även om stadsnedläggningar inträffade under 1600-talet och Gamla Lödöses nedläggning därmed inte var ett isolerat fall, avviker Gamla Lödöse ändå från den övergripande utvecklingen då staden faller utanför både de regioner och tidsperioder som de flesta stadsnedläggningarna kan placeras inom. Frågan som detta resultat ger upphov till är varför detta sker.

397 Ahlberg, 2005 s. 71

398 Herlitz, 1927 # 174

399 Lilja, 2000 s. 101

400 Lilja, 1994 s. 282, 2000 s. 184

401 Lilja, 2000 s. 185

Krig, gränshandelspolitik och konkurrens

Efter en tids sönderfall kan Kalmarunionen sägas ha upphört i samband med Brömsebrofördraget 1541 då Danmark-Norge och Sverige, i egenskap av två fristående furstestater, ingick ett avtal på femtio år om försvar och samarbete.⁴⁰² Den period som följde på detta präglades av nästintill konstant konflikt mellan Danmark-Norge och Sverige där de två staterna konkurrerade om territorier och gränser. Det är alltså från mitten av 1500-talet och framåt, som Göta älv kan sägas få politisk och symbolisk betydelse som en riksgrens mellan två stater.

De interskandinaviska krig som påverkade på Gamla Lödöse var Nordiska sjuårskriget (1563–1570), Kalmarkriget (1611–1613) samt den så kallade Hannibalsfejden (1644–1645). Under Nordiska sjuårskriget brändes Lödöse av danska trupper därför att orten utgjorde operationsbas för de svenska trupperna. Under Kalmarkriget intogs Älvsborgs fästning och Gamla Lödöse blev en av de städer som ingick i Älvsborgs andra lösen.⁴⁰³

Den konflikt som fick störst konsekvenser för Gamla Lödöse var Hannibalsfejden. Under kriget mellan Danmark-Norge och Sverige 1643–1645 satte ståthållaren i Norge, Hannibal Sehested, samman en här bestående av 10 000 bönder och en del knektar. Sehesteds mål var en permanent ockupation av Sverige i det pågående kriget om Skåne, Blekinge och Halland. Detta misslyckades och istället genomfördes räder längs med Göta älv, på Dal och i Värmland. Både Vänersborg och Gamla Lödöse brändes och den senares invånare skingrades, vilket brevväxling mellan Gamla Lödöses borgare och Kungl Maj:t vittnar om.⁴⁰⁴ Det magra resultatet för Sehesteds här berodde på att den var otränad men också på att bönderna i hären var ointresserade av att slåss mot sina grannar. Särskilt stark ska denna uppfattning ha varit bland bönderna från Østfold, vilket indikerar att den horisontella kommunikationen i Glomma-Risveden-regionen ännu pågick under 1640-talet.⁴⁰⁵

Trots att krig kunde vara förödande för den enskilda staden, var det inte på grund av väpnade konflikter som städer flyttade eller försvann. Som påvisades ovan skedde detta på grund av beslut fattade centralt av regent och riksråd. Det som påverkade städernas existens var med andra ord politiska och ekonomiska förändringar.⁴⁰⁶ En sådan politisk och ekonomisk förändring, som hade betydelse för Gamla Lödöses fortsatta existens, var den svenska gränshandelspolitiken.

402 Gustafsson, Ha., 2000 s. 249–255, 270

403 af Ugglas, 1931 s. 69, 72; Linge, 1969 s. 144; Moseng et al, 2003 s. 181, 189

404 Moseng et al, 2003 s. 196; Ständernas enskilda besvär Ständernas enskilda skrivelser och besvär R5258; RR 1646 vol 123 10/16 00542; RR 1645 vol 229 15/10 E0045

405 Moseng et al, 2003 s. 197

406 Schofield & Steuer, 2007 s. 151

Begreppet *gränshandel* används här, i enlighet med Lars Linges definition, som benämning för handelsutbytet över landgränsen mellan Danmark-Norge och Sverige.⁴⁰⁷ Att beteckna handeln i Glomma-Risveden-regionen som gränshandel blir aktuellt först från mitten av 1500-talet då Kalmarunionens upplösning och den fortsatta centraliseringen av statsmakten ledde till att riksgränsen i Göta älv började anta en politisk och symbolisk betydelse som en avdelare mellan två alltmer definierade stater.

Den svenska gränshandelspolitiken var kopplad till det rådande ekonomiska och politiska läget. Tre samband bör därför framförhållas. För det första var gränshandelspolitiken och stadspolitiken sammankopplade. Utifrån en hävdad omsorg om de svenska städerna bedrevs en politik negativ till gränshandel, i huvudsak för att staten via städerna skulle kunna tillgodogöra sig skatteintäkter. För det andra var gränshandelspolitiken och försvarspolitiken sammankopplade. Implementeringen av gränshandelspolitiken var beroende av förhållandet med Danmark-Norge. Noteras bör att de flesta inskränkningarna mot gränshandeln skedde när förhållandet till Danmark-Norge var relativt lugnt. För det tredje var gränshandelspolitiken och utrikespolitiken sammankopplade. Det faktum att en negativt orienterad gränshandelspolitik växte fram kom sig av det ökade motsatsförhållandet mellan Danmark-Norge och Sverige.⁴⁰⁸

Från att till en början ha utgjorts av exportförbud på vissa varor, utvecklades den svenska gränshandelspolitiken till ett förbud mot all aktiv gränshandel. Detta befästes i handelsordinantierna av år 1614, 1617 och 1636 där de två första delade in svenska städer i uppstäder och stapelstäder och den sista förbjöd alla uppstäder att bedriva utrikeshandel.⁴⁰⁹ Som ett led i den regionala centraliseringspolitiken var det endast Göteborg bland de västsvenska städerna som fick stapelstadsrättigheter. Gamla Lödöse blev alltså en uppstad och förlorade rätten att bedriva utrikeshandel.⁴¹⁰ Detta påverkade Gamla Lödöse negativt då en del av stadens omland fortsatt låg på andra sidan Göta älv. I kombination med den inskräpta riksgränsen innebar förbudet mot utrikeshandel att en del av Gamla Lödöses omlandskontakter klassificerades som olagliga.

Danmark-Norge verkar däremot ha varit mer öppet inför gränshandelns potential. Ett exempel på hur gränshandeln utnyttjades var flytten av mark-

407 Linge, 1969 s. 19

408 Linge, 1969 s. 403–404

409 Bergh, 1906 s. 306; Linge, 1969 s. 195, 323; Lilja, 2000 s. 266; Lindkvist & Sjöberg, 2003 s. 317; Ahlberg, 2005 s. 317. Gustav II Adolfs brev till Gamla Lödöse 30 juni 1621 och 3 april 1625 i Kansliets utredning rörande städernas privilegier 1636:3 Avskrifter verkställda i kansliet; RR Allm verk skr till Kgl Maj:t vol 234 Tullinspektörer

410 Bergh, 1906 s. 306; Linge, 1969 s. 195, 323; Lilja, 2000 s. 266; Lindkvist & Sjöberg, 2003 s. 317; Ahlberg, 2005 s. 317. Gustav II Adolfs brev till Gamla Lödöse 30 juni 1621 och 3 april 1625 i Kansliets utredning rörande städernas privilegier 1636:3 Avskrifter verkställda i kansliet; RR Allm verk skr till Kgl Maj:t vol 234 Tullinspektörer

naden i Tjuvkil till Dösebacka 1601. Flytten skedde på begäran av borgarna i Marstrand, som var i behov av nya inkomster sedan både sillfisket och sillhandeln gått tillbaka.⁴¹¹ Den svenska reaktionen på detta blev att förbjuda svenska bönder att handla i Dösebacka. Istället instiftades marknader att hållas på samma datum i Brätte och i Gamla Lödöse.⁴¹²

Marknaden i Dösebacka och motmarknaderna i Brätte och Gamla Lödöse är exempel på deras ökade politiska betydelse. En parallell till situationen i området kring Göta älv 1601 återfinns i Frankrike och Schweiz där Ludvig XI (r. 1461–1483) 1463 instiftade marknaden Lyon, samtidigt som bönderna i Lyons omland förbjöds att resa till marknaden i Genève.⁴¹³ Marknaderna i Dösebacka, Brätte och Gamla Lödöse kan också tolkas som politiskt motiverade, där marknaderna i Brätte och Gamla Lödöse var en del av den svenska kronans försök att stävja den gränshandel som marknaden i Dösebacka avsåg att locka till sig.

Vid den här tiden var det emellertid inte enbart den politiska och militära situationen som skärptes längs med Göta älv; även konkurrensen mellan städerna skärptes, både inom de olika kungadömena och mellan dem. Konkurrenssituationen kom sig av att centralmakten använde sig av städerna för att maximera inkomsterna både utanför och inuti det egna riket samt för att skydda den egna gränsen.⁴¹⁴ Ett exempel på det förra är Göteborg, som anlades för att konkurrera direkt med städerna i södra Bohuslän samt indirekt med de övriga städerna i Danmark-Norge då Göteborgs privilegier även innehöll rättigheter att handla på Nordkalotten, som var ytterligare ett omtvistat gränsområde.⁴¹⁵ Ett exempel på det senare är Brätte, som 1642 flyttades och blev Vänersborg. Avsikten bakom flytten var att en militär stödjepunkt behövdes gentemot Norge, liksom ett skydd av vattenvägen som ledde till Göteborg.⁴¹⁶

Under 1500-talet och 1600-talets första decennier utgjordes Gamla Lödöses främsta konkurrent av Nya Lödöse. Skrivelser finns bevarade där de båda städerna anklagar varandra för att försvåra deras försörjning genom uppmuntaran till landsköp och gränshandel bland bönderna. Anledningen till att de två

411 Tjuvkil är beläget på fastlandet vid Marstrand medan Dösebacka är beläget vid Göta älv, cirka en halv mil norr om Kungälv. Linge, 1969 s. 40, 41, 266; Helle et al, 2006 s. 152, 156.

412 I källmaterialet hos Riksarkivet anges en marknad i Gamla Lödöse medan Linge endast nämner marknaden i Brätte. Beslutet om marknaden i Gamla Lödöse är daterat till den 5 april 1625 medan Linge anger datumet för beslutet om marknaden i Brätte till den 25 augusti 1604. Det finns därmed anledning att tro att de mot Dösebacka riktade marknaderna inte existerade samtidigt alternativt att Brättes marknad inte hade tillräckligt stor dragningskraft på bönderna i Brättes omland och därför behövde förstärkas med ytterligare en marknad. Lindberg & Sleman, 1946 #126; Linge, 1969 s. 318; Ständernas enskilda besvär Städernas skrivelser och besvär R5258

413 Pounds, 1994 s. 361–364

414 Eliassen, 1995 s. 30, 34; Ahlberg, 2005 s. 73

415 Linge, 1969 s. 370–371, 373–374; Helle et al, 2006 s. 157

416 Ahlberg, 2005 s. 587

städerna konkurrerade med varandra var att Gamla Lödöse genom Nya Lödöses tillkomst inte bara förlorade flera av sina funktioner utan även delar av sitt omland.⁴¹⁷

Längre fram mot 1600-talets mitt blev Gamla Lödöses främsta konkurrenter Göteborg och Vänersborg, istället för Nya Lödöse som hade upphört att existera när Göteborg anlades. I ett brev till drottning Kristina (r. 1644–1654) påtalade borgarna i Gamla Lödöse sin utsatthet då deras stad var belägen mellan de två fristäderna Göteborg och Vänersborg. Lockade av tullfriheten i de två nya städerna undvek bönderna att handla i Gamla Lödöse,⁴¹⁸ som alltså fick se sitt omland, som redan decimerats av Nya Lödöses tillkomst och förbudet för uppstäder att bedriva utrikeshandel, interagera med andra städer. Att inte alla bönder i regionen kring Gamla Lödöse handlade med de två nya städerna visar en diskussion som riksrådet höll den 5 februari 1646. Frågan som diskuterades var hur allmogen skulle förhindras att resa till Christiania och Uddevalla och istället bege sig till Göteborg och Vänersborg.⁴¹⁹

För att sammanfatta kan det alltså sägas att det är från mitten av 1500-talet som Göta älv utvecklar en politisk och symbolisk betydelse som riksgrens. Denna riksgrens markerar en avgränsning mellan de två furstestaterna Danmark-Norge och Sverige. Gamla Lödöse, som fortsatt under 1500- och 1600-talen interagerade med omlandet på den västra sidan av älven, påverkades av denna utveckling när den resulterade i förbud mot gränshandel som sedan följdes av ett förbud för uppstäder att bedriva utrikeshandel. Konsekvensen för Gamla Lödöse blev att en del av stadens omlandskommunikationer blev olagliga. Samtidigt konkurrerade Gamla Lödöse med de nygrundade städerna Göteborg och Vänersborg och förlorade därmed allt mer av sitt västgötska omland till dem.

Gamla Lödöses sista tid

Under 1500- och 1600-talen var Gamla Lödöse, även i jämförelse med andra skandinaviska städer, en liten stad. Enligt Lilja hade Gamla Lödöse vid mitten av 1500-talet cirka 45 hushåll och hamnar därmed i kategorin *mikrostäder*, som används för att beskriva de småstäder som uppkom inom den tidigmoderna europeiska urbaniseringens periferi. En mikrostad hade högst 50 hushåll eller i genomsnitt ett par hundra invånare.⁴²⁰ Gamla Lödöses låga invånarantal berodde bland annat på att orten mellan 1526 och 1590 var utan stadsprivilegier.

417 Lindberg & Sleman, 1946 #5, 73; Linge, 1969 s. 39, 248–249, 250; Ständernas enskilda besvär Städernas skrivelser och besvär R5258

418 Ständernas enskilda besvär Städernas skrivelser och besvär R5258

419 Bergh, 1906 s. 302–307

420 Lilja, 2000 s. 82–83; Clark, 2009 s. 118

De förlorade stadsprivilegierna resulterade i att orten minskade i dragningskraft, en situation som förstärktes ytterligare under Nordiska sjuårskriget.⁴²¹ Gamla Lödöse fick tillbaka sina privilegier 1590, efter att ha varit en del av grevskapet tillhörande Per Brahe den äldre (l. 1520–1590). I grevskapets donationsbrev fastställdes att greve Brahe hade tillåtelse att bygga en köpstad på Visingsö. Detta tolkade greve Brahe som att han kunde bygga en köpstad där det passade och valde då Gamla Lödöse för att dra nytta av gränshandeln.⁴²²

Mellan 1569 och 1590 var alltså Gamla Lödöse en av ytterst få godsägarstäder (*landlord town*) i Sverige. En godsägarstad är en ort där stadsområdet ägs av en eller flera privatpersoner. Ägarna tjänade pengar på orten genom att dra in markhyra, utveckla stadens handel och produktion. Ägarna var de som utövade makten i staden, vilket uttrycktes bland annat genom förändringar i stadsplanen.⁴²³ Godsägarstäder var vanliga i Irland och Skottland men ovanliga i Sverige, där städerna nästan uteslutande kom till på initiativ av kronan.⁴²⁴ De godsägarstäder som trots allt uppkom fanns i det svenska rikets absoluta periferi, det vill säga de mest avlägsna delarna av Finland samt Livland och Estland. Godsägarstädernas förekomst i dessa områden passar in i det generella europeiska mönstret för godsägarstädernas uppkomst, nämligen i områden där en stark centralmakt var frånvarande. Dessa städer ska emellertid tolkas som de undantag de var.⁴²⁵

Gamla Lödöse passar dock inte helt och hållet in i mönstret för godsägarstäder. För det första var Gamla Lödöse beläget i ett område där en stark centralmakt gjorde sig gällande. För det andra anlades inte staden på greve Brahes initiativ. Snarare använde sig greve Brahe av Gamla Lödöse just därför att han inte önskade skapa något från grunden. Hade han velat det, skulle han ha följt donationsbrevets bestämmelse och grundat en köpstad på Visingsö. Att Gamla Lödöse trots detta kan kallas för en godsägarstad visar ett brev utfärdat av Johan III (r. 1569–1592) där kungen beordrar att greve Brahes gård Borgvallen i Gamla Lödöse ska förstöras då Gamla Lödöses samtliga ägor har lagts under gården, vilket har utarmat staden.⁴²⁶

Greve Brahes tid som herre över Gamla Lödöse har överlag tolkats positivt av af Ugglas, främst baserat på att mantalet ökade.⁴²⁷ Ytterligare en positiv åtgärd, enligt af Ugglas, var greve Brahes skrivelse från 1579 i frågan om gränshandeln vid Göta älv. I skrivelsen pläderas för att Gamla Lödöse bör få tillbaka

421 af Ugglas, 1931 s. 60

422 Linge, 1969 s. 193 fotnot 2

423 Eliassen, 1999 s. 338

424 Eliassen, 1999 s. 329–330

425 Eliassen, 1999 s. 337–338, 346

426 Johan III:s brev den 25 maj 1591 i Kansliets utredning rörande städernas privilegier 1636:3 Avskrifter verkställda i kansliet

427 af Ugglas, 1931 s. 65

sina stadsprivilegier. Skulle detta ske menade greve Brahe att Gamla Lödöse skulle fungera hämmande på gränshandeln mellan Kungälv, Marstrand och de västgötska gränshäraderna. Dessutom skulle Gamla Lödöse, tillsammans med Brätte, fånga upp handeln mellan Tønsberg och Uddevalla å ena sidan och Väne härad, Åse härad, Dal och Värmland å den andra. af Ugglas tolkar greve Brahes inlaga som en del av den ”besinningspolitik” som bedrevs efter Nordiska sjuårskrigets slut. Besinningen skulle ha bestått av att kronan insett betydelsen av ett återuppbyggt gränsområde. Linge däremot tolkar skrivelsen som en reaktion på att Johan III insett städernas värde som skatteobjekt och därför börjat dra in förläningar som inbegrep orter.⁴²⁸

När exakt Gamla Lödöse återfick sin status som stad har inte kunnat fastställas. Det enda dokument som påträffats, och som har direkt med frågan att göra, är Johan III:s brev från den 2 november 1590 där kungen meddelar att Gamla Lödöse ska få tillbaka sina stadsprivilegier efter att förhandlingar förts med Nya Lödöse. Detta för att undvika att de två städernas privilegier inkräktade på varandra.⁴²⁹

Johan III:s brev finns bevarat som en avskrift i en av volymerna tillhörande *Kansliets utredning rörande städernas privilegier*, som genomfördes 1636. Inför denna utredning uppmanades samtliga städers borgmästare och råd att bege sig till Stockholm med sina stadsprivilegier för avskrift i kansliet. För Gamla Lödöses del finns det totalt sju dokument avskrivna, utfärdade mellan 1590 och 1628 av Johan III, Karl IX och Gustav II Adolf. Av dessa dokument är det tre som nämner stadsprivilegier: Johan III:s ovan återopade brev från den 2 november 1590; Karl IX:s brev från den 22 mars 1603; Gustav II Adolfs brev från den 7 januari 1621. Det som är intressant med dessa tre brev framkommer i Gustav II Adolfs brev där han stadfäster Gamla Lödöses privilegier genom att hänvisa till tidigare beslut av Johan III och Karl IX. Johan III:s brev innehöll, som framkom ovan, ett löfte om nya stadsprivilegier efter genomförd utredning medan brevet av Karl IX innehåller följande formulering: ”[...] in till deß wÿ dem medh bättre frÿhet och privilegier kunna benåda [...]”⁴³⁰

Utifrån den information som tillhandahålls av Gamla Lödöses inlämnade och avskrivna handlingar verkar alltså inte något formellt privilegiebrev ha utfärdats efter Johan III:s beslut om utredning. Trots detta tycks Gamla Lödöse ändå ha betraktats som en privilegierad stad. Dock visar Karl IX:s formulering att så sent som 1603 var innebörden av stadens privilegier och friheter ännu inte avgjord.

428 af Ugglas, 1931 s. 65-66; Linge, 1969 s. 192, 193 fotnot 2

429 Johan III:s brev till Gamla Lödöse den 2 november 1590 i Kansliets utredning rörande städernas privilegier 1636:3 Avskrifter verkställda i kansliet

430 Johan III:s brev till Gamla Lödöse 2 november 1590, 25 maj 1591; Karl IX:s brev till Gamla Lödöse 22 mars 1603; Gustav Adolfs brev till Gamla Lödöse den 7 januari 1621, 30 juni 1621, 20 april 1625, 8 januari 1628. Samtliga i Kansliets utredning av städernas privilegier 1636:3 Avskrifter verkställda i kansliet

Gamla Lödöses upphörande

Fram till 1600-talets första hälft hade samtliga svenska städer haft rätt till utrikeshandel. Detta ändrades när den svenska kronan grep in i det urbana systemet och delade in städerna i stapelstäder och uppstäder. Stapelstäderna fick rätt till export och utrikeshandel medan uppstäderna tilldelades rätten till inrikeshandel. Den ursprungliga ambitionen med indelningen var att skapa en arbetsdelning mellan städerna men resultatet blev istället en resurscentralisering till vissa städer. Det ska dock påpekas att det redan på medeltiden fanns indikationer på en arbetsdelning mellan städer. Under 1500-talet förstärktes denna tendens för att under 1600-talet genomföras fullt ut när statsmakten förfogade över tillräckliga politiska och ekonomiska resurser för att kunna förändra ett urbant system i grunden.⁴³¹

Indelningen av städer i stapelstäder och uppstäder ledde till att flera städer fick ändrade funktioner; fram till 1800-talets början beräknas cirka 30 % av Sveriges städer ha genomgått någon sorts funktionsförändring. Detta förstärker påståendet att förändringarna inom den tidigmoderna urbaniseringen innebar att redan existerande städer tvingades att försöka passa in i en ny urban struktur. Förlorare inom denna förändring blev de städer som genom stapelstadsvånget förlorade en del av sin försörjning när de fråntogs möjligheten till utrikeshandel. Vinnare blev de städer som drog nytta av statsmaktens reformer och vann funktioner som gjorde dem till residensstäder, garnisonsstäder eller biskopsstäder.⁴³²

De städer som i samband med införandet av stapelstadsvånget förlorade funktioner, var alla mikrostäder eller småstäder. Städernas förlust av exportfunktioner inföll under 1600-talets första hälft medan städernas vinst av funktioner inom den statliga administrationen inföll under 1600-talets andra hälft. Denna kronologiska indelning sammanfaller med stormaktstidens politiska reformarbete och ska tolkas som en del av den tidigmoderna statsbildningsprocessen.⁴³³ Lokalt i västra Sverige är det möjligt att identifiera Göteborg och Vänersborg som två av vinnarna: Göteborg blev den enda stapelstaden medan Vänersborg blev residensstad i Älvsborgs län.⁴³⁴ Gamla Lödöse tillhörde förlorarna då rätten till utrikeshandel gick förlorad och inga nya funktioner kom till.

Enligt af Ugglas berodde Gamla Lödöses upphörande på andra orsaker, nämligen de föregående årens krig, tullinspektör Henrik Sinclairs rapport till riksrådet samt detta riksråds allmänna illvilja gentemot staden.⁴³⁵

431 Lilja, 2000 s. 266, 267

432 de Vries, 1984 s. 254; Lilja, 2000 s. 300; Clark, 2009 s. 118

433 Lilja, 2000 s. 304

434 Lindkvist & Sjöberg, 2003 s. 317; Ahlberg, 2005 s. 587

435 af Ugglas, 1931 s. 68–74; RR 1645 vol 229 15/10 E 0045

Krigen, främst Hannibalsfejden, ledde till att Gamla Lödöse plundrades, brändes och invånarna blev hemlösa. På grund av detta tog riksrådet frågan om Gamla Lödöses fortsatta existens under begrundan, vilket demonstreras av ett brev till landshövding Nils Assarsson från 1645. I brevet meddelades att de förskingrade invånarna i Gamla Lödöse inte ska få tillåtelse att bygga upp sina hus sedan staden bränts. Anledningen till detta beslut var att det ännu inte var bestämt hurvida Gamla Lödöse skulle finnas kvar som stad. I väntan på ett avgörande i frågan var det alltså bäst om ingenting byggdes.⁴³⁶ af Ugglas hävdar att det faktum att beslut om nedläggning slutligen fattades var ett tecken på riksrådets illvilja, som i sin tur var en fortsättning på illviljan som hystes mot staden av drottning Kristinas förmyndarregering.⁴³⁷

af Ugglas når fram till detta konstaterande genom en tendentiös framställning av historiska fakta, baserad på af Ugglas uppfattning om hur olika aktörer behandlade Gamla Lödöse. Utifrån denna uppfattning omskrivs Gustav Vasa, drottning Kristinas förmyndarregering, riksrådet och Henrik Sinclair i negativa ordalag medan Per Brahe, Johan III, Karl IX och Gustav II Adolf omskrivs i positiva ordalag.⁴³⁸ Denna inställning framkommer bland annat i af Ugglas beskrivning av förmyndarregeringens maktillträde efter Gustav II Adolfs död 1632: ”Dock, de nya maktägarna, som man [borgarna i Gamla Lödöse] på detta sätt försökte stämma sig milda, voro av annat slag än de, man förut haft att göra med. [--] Sakta drog sig en bestämd och ödesdiger opposition samman, mer radikal till sina avsikter än någonsin.”⁴³⁹

Ännu ett uttryck för af Ugglas tendentiösa tolkning av källmaterialet utgörs av redovisningen av tullinspektör Henrik Sinclairs rapport till riksrådet. Enligt af Ugglas skulle Sinclairs rapport från 1641 ha givit riksrådets avoga inställning gentemot Gamla Lödöse ytterligare bränsle.⁴⁴⁰ af Ugglas kallar Sinclairs skrivelse för ett ”oförblommerat j'accuse” och hävdar att rapportstäl-larens ”våldsamma filippik” måste ha haft en negativ inverkan på mottagaren, det vill säga riksrådet.⁴⁴¹ För att understryka sina påståenden citerar af Ugglas ur Sinclairs rapport men han citerar selektivt (det av af Ugglas utelämnade återges här kursiverat):

436 af Ugglas, 1931 s. 68–74; RR 1645 vol 229 15/10 E 0045

437 af Ugglas, 1931 s. 68–74; RR 1645 vol 229 15/10 E 0045

438 af Ugglas, 1931 s. 60–74

439 af Ugglas, 1931 s. 70

440 Dateringen av Sinclairs rapport är något oklar. Dokumentet i sig är en odaterad kopia som af Ugglas daterar till att vara ”inlefrerad” den 13 april 1641. Se af Ugglas (1931, s. 70). Det omslagsblad i RA:s arkivmapp på vilket det är antecknat om en ”inlefrerad” skrivelse den 13 april 1641 är emellertid tomt. Däremot finns det en modern blyertsanteckning på baksidan av själva rapporten som lyder: ”Jmf Registr. f. 1104 år 1642.”

441 af Ugglas, 1931 s. 70, 71

”Hwad skadelighit Näste gamblelösa Stadh är, kan jag icke tillfyllest skrifwa. *De som der gåå av wäghen giöre hwadh dhe wela, och emot ordinantien sýnda, kan Jagh intet straff fåå opå.* Ja de der i Stadhen, som borde gåå andra före medh godha exempel, äre sielfwe de wärste och slemmare än de andre, ty de styrckia de andra af Borgerskapet i deras onska och opreeta dem emoot min Vnderhafwande, som är förordnadh Tullen der sammastädz opböra. *Honom förfölia de på dedh högsta, föregifwandes at han är en främmande, och migh böör ingen främmande der at tillsättia, eller brukar wthi någhot sådhant officioth hafwa jämnwål de Personer sådana ordh fält, som iagh nu icke wil wthi detta scripto specificera.*⁴⁴²

Sinclairs rapport är med andra ord en försvarsinlaga mot gjorda anklagelser, främst från borgerskapet i Gamla Lödöse. I rapporten framkommer även att den illegala handeln i omfång var större i området kring Brätte men att det var i Gamla Lödöse som hans ingripande mot densamma resulterade i hot och misshandel av honom själv och hans underordnade. De som gick i spetsen för hoten och misshandeln var, enligt Sinclair, Gamla Lödöses borgmästare och råd.⁴⁴³ Att Sinclair slätar över sin egen roll i situationen är sannolikt men det borttar inte det faktum att af Ugglas överdriver i sin tolkning av rapporten. Sinclairs avslutning tolkar af Ugglas som nästintill en dödsdom men även här citerar han selektivt (det av af Ugglas utelämnade återges här kursiverat):

”[...] men kontentan blir det förkrossande: ’De 4 Gräntze Städerne, så som denne Gamblelösa, Brätte, Boorås och Götheborg är Roten til alt ded Vndersleef, som på Gräntzen drifwes, *hwilket der wthaff är at sluta, nämligen hafwa deres Stapelstädher wthi Danmark och Norie, och hielpa till, dem at oppbyggia; men gemena allmogen brukar på sina sidha sine Ränkier på gränzten, wthi wth och införande, mehr än Jagh skrifwa eller säga kan.*’⁴⁴⁴

af Ugglas påstående att Sinclairs rapport skulle ha fått genomslag i högsta instans kan också ifrågasättas. Detta motsägs nämligen av ännu en skrivelse av Sinclair till riksrådet där det framgår att tullinspektören fortfarande befinner sig i Stockholm och väntar på svar på rapporten han just lämnat in. Sinclair ber om bekräftelse så att han vet vad han ska säga när han återvänder till området kring Göta älv för Larsmässomarknaden.⁴⁴⁵ Denna skrivelse visar att om Sinclairs rapport haft någon inverkan på riksrådets beslut är inte detta något som meddelats tullinspektören själv.

442 af Ugglas, 1931 s. 71; RR Allm verks skr till Kgl Maj:t vol 234 Tullinspektörer

443 RR Allm verks skr till Kgl Maj:t vol 234 Tullinspektörer

444 af Ugglas, 1931 s. 71; RR Allm verks skr till Kgl Maj:t vol 234 Tullinspektörer

445 RR Allm verks skr till Kgl Maj:t vol 234 Tullinspektörer

Sinclairns rapport tillhandahåller en intressant inblick i situationen längs med Göta älv strax innan mitten av 1600-talet. Det som framgår av rapporten är att Gamla Lödöse med flera städer fortfarande bedrev gränshandel i Danmark-Norge trots att det var förbjudet. När detta påtalades, grep de till våld. Sinclairns rapport indikerar att det finns fog för Linges påstående att Danmark-Norge var mer positivt inställt till gränshandeln och visste att utnyttja den. Aktiviteten var nämligen livlig över gränsen hela vägen från Brätte till Göteborg. På den dansk-norska sidan av älven fanns kvarnar, krogar och värdshus dit lokalbefolkningen begav sig, både dag och natt. Lokalbefolkningen i och omkring Gamla Lödöse for över älven med fulla båtar och återvände med halvfulla. De malde sitt mjöl på andra sidan älven och när de återvände, vägrade de att lägga till vid Gamla Lödöses tullplats och sökte sig till andra ställen där de gick i land. För att komma till rätta med detta föreslog Sinclair riksrådet en rad åtgärder, såsom att det på den svenska sidan av älven uppfördes kvarnar så att de som skulle mala inte for över älven; att Gamla Lödöses tullplats fick en brygga för att underlätta för båtarna att lägga till; samt att krogar och gästgiverier byggdes, särskilt vid Brätte och Lilla Edet där det var mycket folk i rörelse. Genom dessa åtgärder skulle de resande och handlande fångas upp på den svenska sidan, eftersom de inte behövde bege sig över älven för att uträtta sina ärenden.⁴⁴⁶ Vad detta indikerar är att det för människorna i området kring Gamla Lödöse inte var avståndet man förflyttade sig som var av betydelse utan kostnaden. Därför torde det finnas anledning att tro att även om kvarnar byggdes på den svenska sidan, skulle införandet av kvarntullen ändå ha drivit bönderna till andra sidan älven, där någon sådan avgift inte behövde erläggas.⁴⁴⁷

Sinclairns rapport visar på ett Danmark-Norge som investerade i ett gränsområde för att dra nytta av handeln som pågick där, men också på ett Sverige som förväntade sig att gränsen skulle bevakas och handeln förtullas utan att ge sina tjänstemän tillräckliga resurser för att genomföra arbetet till fullo. Rapporten visar också på att Gamla Lödöses funktion som överfartsplats över älven kvarstod. Dock hade de två staternas olika inställning till gränshandel gjort att trafikflödets huvudsakliga orientering nu blivit omvänt och uppvisade en öst-västlig orientering istället för en väst-östlig.

1646 fattades så det slutliga beslutet att Gamla Lödöse skulle läggas ner och dess invånare flytta till Göteborg eller Vänersborg.⁴⁴⁸ I korrespondensen som

446 RR Allm verks skr till Kgl Maj:t vol 234 Tullinspektörer

447 Linge, 1969 s. 25, 50, 318; Lindkvist & Sjöberg, 2003 s. 318

448 Intressant att notera är de olika formuleringarna som Kungl Maj:t använder sig av i verkställandet av detta beslut. I brevet till Gamla Lödöse informeras borgarna om att staden ska upphöra och de beordras flytta, antingen till Göteborg eller till Vänersborg. (RR 1646 vol 123 10/16 E00542). I Kungl Maj:t:s brev till magistraten i Göteborg beordras staden att ta hand om de borgare från Gamla Lödöse som önskat att flytta till staden. (RR 1646 vol 233 12/6 E00544)

följde på beslutet anges flera olika anledningar till att staden skulle upphöra, så som att stadens försvinnande skulle vara riket till större nytta; att staden inkräktade på Göteborg; samt att staden bränts av danskarna i det senaste kriget, det vill säga Hannibalsfejden.⁴⁴⁹ Dessa orsaker spelade naturligtvis roll för det slutliga beslutet men bakom formuleringarna döljer sig ett mer komplicerat förlopp.

1645 kan Gamla Lödöse sägas ha spelat ut sin roll. Genom de förändringar som det svenska urbana systemet genomgick som ett resultat av den centraliserade statsmaktens ökade förmåga att gripa in i samhällsutvecklingen, blev Gamla Lödöse en av de städer som kämpade med att finna en plats i den nya ordningen och misslyckades. Detta misslyckande kom sig av att Gamla Lödöse hade funnits kvar längre än det fanns behov för staden.

Gamla Lödöses situation under 1600-talet kan alltså tolkas som en stad med svårigheter att finna en plats i ett urbant system i förändring. Framväxten och den ökade betydelsen av riksgränsen innebar att det gemensamma skandinaviska urbana systemet, där Lödöse haft en plats sedan stadens uppkomst i mitten av 1000-talet, började brytas upp i två nationella system – ett dansk-norskt och ett svenskt, där Gamla Lödöse riskerade att inte finna en plats i någondera systemet. Tolkat inom ramen för teorin om det dynamiska systemet innebär detta att Gamla Lödöse fortsatte att förlora funktioner och nu även delar av sitt omland. Från att under slutet av 1400-talet ha förflyttats till systemets mellnersta nivå, var nu Gamla Lödöse på väg att förflyttas till den lägsta nivån allt eftersom funktionerna försvann från staden. Förändringen av systemposition under perioden 1590–1620, som förstärktes av förbudet mot gränshandel och grundläggandet av nya städer i Gamla Lödöses närhet, skedde från mellan/semiperiferi till mellan/periferi.

Lödöses funktioner 1590–1620 systemposition: mellan/periferi

Omlandsnivå	Funktion	Position	Funktionell exklusivitet
Omvärlden		Hög/Kärna	Mycket exklusiv
Den omgivande regionen	regional handel (periodisk marknad) administration (skrivare i rådstuga)	Mellan/Semi-Periferi	Semiexklusiv
Den bebyggda landsbygden/ Den närmaste omgivningen	lokalhandel (veckomarknad) kålgårdar, allmänning	Låg/Periferi	Mindre exklusiv

449 RR 1646 vol 123 10/16 E00542; RR 1646 vol 233 12/6 E00544; RR 1645 vol 229 15/10 E0045

Denna nya position försköts sedan ytterligare i samband med stapelstadsreformen under perioden 1620–1636 till låg/periferi.

Lödöses funktioner 1620–1636 systemposition: låg/periferi

Omlandsnivå	Funktion	Position	Funktionell exklusivitet
Omvärlden		Hög/Kärna	Mycket exklusiv
Den omgivande regionen	administration (skrivare i rådstuga)	Mellan/Semi-periferi	Semiexklusiv
Den bebyggda landsbygden/ Den närmaste omgivningen	lokalhandel (veckomarknad) kålgårdar, allmänning	Låg/Periferi	Mindre exklusiv

Under 1640-talet hade utvecklingen gått så pass långt att Gamla Lödöse var en stad utan omland och utan funktioner. Omlandet hade antingen förlorats genom stapelstadstvånget eller övergått till att befinna sig under inflytande från Göteborg och Vänersborg. Uppbrytningen av det skandinaviska urbana systemet och framväxten av ett svenskt urbant system hade resulterat i att Gamla Lödöse blivit utan position i något system. Det urbana system där Gamla Lödöse haft en position allt sedan begynnelsen fanns nu inte längre och det system som kommit i dess ställe hade vuxit fram och formats på ett sådant sätt att Gamla Lödöse inte hade någon position att inta.

När Gamla Lödöse brändes ner 1645 innebar detta att staden hade upphört att existera ekonomiskt, juridiskt, administrativt och fysiskt. Nedläggningsbeslutet 1646 skulle därför kunna tolkas som verkställandet av ett redan fullbordat faktum. I det dynamiska urbana systemets illustreras detta av ett schema tomt på funktioner och en systemposition angiven som ingen.

Lödöses funktioner 1636–1646 systemposition: ingen

Omlandsnivå	Funktion	Position	Funktionell exklusivitet
Omvärlden		Hög/Kärna	Mycket exklusiv
Den omgivande regionen		Mellan/Semi-periferi	Semiexklusiv
Den bebyggda landsbygden/ Den närmaste omgivningen	kålgårdar, allmänning	Låg/Periferi	Mindre exklusiv

Kapitelsammanfattning

1500- och 1600-talen var en period av motstridigheter inom den europeiska urbana utvecklingen. Å ena sidan ökade de stora städerna i storlek medan de små städerna stagnerade. Å andra sidan ökade urbaniseringsgraden samtidigt

som urbaniseringstakten minskade. Detta skedde även i Skandinavien där Kalmarunionens upplösning ledde till att det gemensamma skandinaviska urbana systemet började brytas upp i ett dansk-norskt urbant system och ett svenskt urbant system. Båda dessa system kom att domineras av sina huvudstäder, Köpenhamn och Stockholm, på bekostnad av övriga städer i respektive framväxande system, när centralstaternas centraliseringspolitik fick dessa två städer att utvecklas till primatstäder. Detta möjliggjordes av den dansk-norska och den svenska statens ökade centralisering, vilket i sin tur ökade möjligheterna för ett aktivt ingripande i det urbana systemets inre organisation.

Det skandinaviska urbana systemets uppbrott innebar att Göta älv fick ökad politisk och symbolisk betydelse som riksgräns mellan två stater. För Gamla Lödöses del innebar detta att kontakterna med omlandet på andra sidan älven försvårades, särskilt efter införandet av stapelstadstvånget då Gamla Lödöse blev en uppstad och därmed förbjuden att bedriva utrikeshandel. Kommunikationerna med den delen av omlandet blev därmed olagliga.

I samband med tillblivelsen av Göteborg och Vänersborg blev Gamla Lödöse dessutom utkonkurrerad från sitt västgötska omland. 1646 hade Gamla Lödöse sålunda inget omland och staden hade förlorat även sina sista ekonomiska funktioner, närmare bestämt den regionala och den lokala handeln, som hade ersatts av smuggling. När beslutet om nedläggning fattades var det i själva verket en formalisering av ett redan fullbordat faktum då Gamla Lödöse inte längre kunde klassificeras som en stad.

Från 1473 till 1646 hade Gamla Lödöses position i det skandinaviska urbana systemet förändrats från att ha haft en hög och central position i systemets övre skikt, till följd av antalet exklusiva funktioner, till att förflyttas till systemets mellannivå, innehavande en semiperifer position, orsakat av att stadens funktioner nu var mindre exklusiva och regionalt baserade. Under 1600-talets första hälft föll staden till systemets lägsta nivå med en mycket perifer position, orsakat av att de funktioner som staden hade var vanligt förekommande och lokalt baserade. Denna förflyttning i systemet skedde i takt med att det skandinaviska urbana systemet, där Gamla Lödöse innehaft en position ända sedan stadens tillkomst vid mitten av 1000-talet, bröts upp och ersattes av nationellt inriktade urbana system. I det svenska urbana systemet, som istället tog form fanns det ingen position för Gamla Lödöse att inta och staden hamnade därmed utanför det urbana systemet med nedläggning som följd.

Kapitel 5

Sammanfattning

GENOM ATT UNDERSÖKA Lödöses politiska funktioner under en period av sexhundra år har det blivit möjligt att följa och kontextualisera en stads livscykel allt eftersom den utvecklar sig. I stället för att koncentrera undersökningen enbart på den enskilda staden, har Lödöse fått agera fallstudie för hur och varför en stad uppkommer, utvecklas och avvecklas i det medeltida och tidigmoderna Skandinavien i relation till de pågående riksbildningsprocesserna och urbaniseringsprocesserna i de framväxande kungadömena Danmark, Norge och Sverige. Utvecklingen i Lödöse har studerats utifrån det geografiska område som utgörs av Vestfold och Østfold i dagens Norge samt Bohuslän, Dalsland och Västergötland i dagens Sverige. Inom detta område har den så kallade Glomma-Risveden-regionen givits särskild uppmärksamhet, då den i tidigare forskning har konstaterats utgöra en sammanhängande ekonomisk och kulturell enhet, som är möjlig att spåra tillbaka till den yngre järnåldern. Denna region utvecklades med tiden till en omstridd gränsregion mellan Danmark, Norge och Sverige och det var här som Lödöse uppstod kring mitten av 1000-talet.

Med utgångspunkt i Glomma-Risveden-regionen har det påvisats att Lödöse troligen var en ort grundad inom den norska kungamaktens urbanisering av Viken under 1000-talet, snarare än en maktmanifestation av den svenska kungamakten, som tidigare antagits. Genom urbaniseringen av Viken uppstod Lödöse alltså och tog plats som en portalstad i det framväxande skandinaviska urbana systemet, troligen med fjärrhandeln som stadens huvudsakliga funktion redan från början.

De funktioner som legat till grund för avhandlingens empiriska undersökning om Lödöses förändrade positioner inom det skandinaviska urbana systemet, har främst varit stadens politiska funktioner här representerade av myntning, borgen och den kungliga närvaron. Detta trots att Lödöses främ-

sta aktivitet var den ekonomiska funktionen fjärrhandeln. Orsaken till att de politiska funktionerna valdes ut som undersökningens parametrar är dels därför att källmaterialet, både det historiska och det arkeologiska, i detta fall är mer omfattningsrikt och dels därför att de ekonomiska funktionerna förblir i stort sett oförändrade fram till slutet av 1400-talet. Avhandlingens empiriska undersökning utgår därför från Lödöses politiska funktioner med de ekonomiska funktionerna som bakgrund.

Det är i sin tur funktionerna som utgör den mätbara parametern i den teori som tillämpas i avhandlingen. Teorin kallas för teorin om det dynamiska urbana systemet och är en sammanslagning av de tre redan etablerade teorierna centralortsteorin, den urbana nätverksteorin samt teorin om urbana system.

Syftet med det dynamiska urbana systemet är att föra samman dessa tre teorier för att skapa en multidimensionell teoretisk modell, som innehåller fler än två dimensioner och ett aktionsflöde som går i mer än en riktning. I det dynamiska urbana systemet återfinns vertikal interaktion (mellan centralorter), horisontell interaktion (mellan nätverksnoder), centripetalt flöde (från omland till centrum), centrifugalt flöde (från nätverkskärna till periferi) i en och samma analytiska enhet: staden. Den vertikala interaktionen sker mellan städer i deras kapacitet som centralorter ordnade i urbana hierarkier. Den horisontella interaktionen sker mellan samma städer fast i deras kapacitet som noder ordnade i urbana nätverk. Städer som kommunicerar intensivt med varandra utgör ett urbant system. Urbana system är slutna med en definierad periferi men står i kontakt med andra system genom systemens portalstäder. Portalstäder är fjärrhandlande städer, som agerar som portar mellan systemets inre och omvärlden. Det är genom portalstäderna som utifrån kommande impulser når systemets inre och kan där orsaka förändringar, som i sin tur kan leda till att de städer som ingår i ett system skiftar position i relation till varandra.

En stads position inom det dynamiska urbana systemet bestäms av vilka funktioner staden ifråga har samt hur exklusiva dessa funktioner är i jämförelse med övriga städer som ingår i systemet. Till exempel hade Lödöse redan från uppkomsten vid 1000-talets mitt, i egenskap av en fjärrhandlande portalstad, tillräckligt exklusiva funktioner för att befinna sig i det framväxande skandinaviska urbana systemets översta skikt.

Inom ramen för teorin om det dynamiska urbana systemet utgår den empiriska undersökningen i avhandlingen från följande schema. De angivna funktionerna utgörs av några av Lödöses ekonomiska, politiska och administrativa funktioner och är inte nödvändigtvis användbara skulle teorin appliceras på utvecklingen i någon annan stad.

Det dynamiska urbana systemet

Omlandsnivå	Funktion	Position	Funktionell exklusivitet
Omvärlden	fjärrhandel (portalstad), myntning, politiska samman- komster, mendikantorden	Hög/Kärna	Mycket exklusiv
Den omgivande regionen	regional handel (periodisk marknad), administration (fögderi, skrivare i kloster, borg och rådstuga)	Mellan/Semi- periferi	Semiexklusiv
Den bebyggda landsbygden/ Den närmaste omgivningen	lokalhandel (veckomarknad) kålgårdar, allmänning	Låg/Periferi	Mindre exklusiv

Denna schematiska uppställning möjliggör att en stads rörelser i systemet kan följas. På detta sätt kan dels en enskild stads relation till andra städer definieras och dels påvisas hur funktionerna är kopplade till den enskilda stadens systemposition. Utifrån detta teoretiska schema samt en undersökning av Lödöses politiska funktioner har det blivit möjligt att följa Lödöses resa genom systemet.

Det genomgående draget i utvecklingen av Lödöses funktioner har varit den påverkan den skandinaviska riksbildningsprocessen och den därmed framväxande riksgränsen i Göta älv har haft på staden. För att nå detta resultat har det varit av yttersta vikt att frångå den tolkningsram som tillhandahålls av de skandinaviska nationalstaternas gränser och som har tillåtits dominera både historievetenskapen och den arkeologiska forskningen till sådan grad att det i Lödöses fall resulterat i att stadens utveckling kommit att tolkas i enlighet med hur den borde ha varit, snarare än utifrån hur den faktiskt artade sig. Här har den empiriska undersökningen av Lödöses politiska funktioner istället haft sin utgångspunkt i det regionala perspektivet, i synnerhet Glomma-Risveden-regionen.

I undersökningen av Lödöses politiska funktioner identifierades ett antal tidsperioder då förändringar i Lödöses funktioner sammanföll med förändringar i riksbildningsprocessen samt i Göta älvs status som riksgrens. Dessa perioder utgjorde grunden för undersökningens resultat och är som följer: 1150–1190; 1250–1290; 1350–1400; 1440–1473.

Under perioden 1150–1190 visade det sig att det norska inflytandet gjorde sig gällande i Lödöse, vilket innebär att Lödöse fortfarande ingick i den norska kungamaktens urbanisering av Viken samt att staden var kopplad till ägostrukturen i nuvarande Bohuslän, snarare än i nuvarande Västergötland. Den tidigaste myntningen i Lödöse har daterats till 1160- och 1170-talen och ingick i det norska monetära systemet. Denna hemvist skiftade när ett svenskt

monetärt system uppstod på 1180-talet, vilket också är det decennium då Lödöses stadsplan stramades upp. Båda dessa förändringar är tecken på ett aktivt ingripande av en politisk makt och möjliggjordes troligen av två händelser. Den ena händelsen var tillkomsten av Uppsala kyrkoprovins 1164, som försköt gränsområdet mellan den norska och den svenska intressesfären från Risveden till Göta älv. Den andra händelsen var den fortsatta riksbildningsprocessen inom det svenska kungadömet, som ledde till att även den svenska kungamakten vid slutet av 1100-talet kunde hävda sig politiskt i området kring Göta älv.

Under perioden 1250–1290 ledde den fortsatta svenska riksbildningsprocessen och den där ingående statsbildningsprocessen till att Lödöses inkorporerades ytterligare i den svenska intressesfären. Detta ledde till att staden fick nya exklusiva funktioner, i synnerhet borgen, som tillkom som en markering av territoriell överhöghet av den svenska kungamakten. På detta sätt befästes den gränsförskjutning från Risveden till Göta älv, som inleddes under föregående undersökningsperiod. Samtidigt som den svenska kungamakten närvaro markerades, etablerade sig Hansan i Lödöse, vilket ledde till en vidareutveckling av fjärrhandelsfunktionen.

Perioden 1350–1400 markerade ännu ett brott i Lödöses utveckling. Under denna period började nämligen Lödöse förlora exklusiva funktioner, istället för att tilldelas dem. Efter att den kungliga närvaron ökat efter upplösningen av personalunionen mellan Norge och Sverige, försvann residensfunktionen helt och hållet efter sekelskiftet 1400. Myntningen upphörde och borgen tappade i betydelse i samband med att Lödöse för en tid förvaltades från Norge. Undersökningen av drottning Margaretas itinerarium indikerade en begynnande positionsförändring i det skandinaviska urbana systemet då den politiska tyngdpunkten skiftade från Norge till Danmark. Detta påverkade Lödöse negativt, då stadens en gång gynnsamma läge mitt emellan det svenska och det norska kungadömet tappade sin strategiska betydelse.

Under perioden 1440–1473 hade Lödöse förlorat de exklusiva funktioner – myntning, borgen och kungabesöken – som tidigare hade placerat staden i det skandinaviska urbana systemets översta skikt. Mot slutet av denna period anlades Nya Lödöse och tog över Lödöses sista exklusiva funktion, fjärrhandeln. Detta innebar en positionsförändring för Lödöse då staden förflyttades bort från systemets kärna samt placerade sig i systemets mellersta skikt, istället för det översta. Samtidigt fanns det fortsatt indikationer på att Lödöse ingick i ägostrukturen i Bohuslän samt att den horisontella kommunikationen i Glomma-Risveden-regionen upprätthölls. Dessa indikationer pekar på att Nya Lödöses tillkomst står att finna i det svenska riksrådets ökade inblandning i rikets ekonomi, vilket ledde till att den svenska delen av det skandinaviska urbana systemet omarrangerades enligt riksrådets syften. Nya Lödöse

kan alltså inte hävdas ha tillkommit som ett svar på antagonisten Norges tilltag mot svensk skeppsfart på Göta älv, uttryckt genom tullen som togs ut vid Bohus fästning. Denna tull kom till inom Kalmarunionen då de norska och de svenska kungadömena regerades av samma kung. Tullen vid Bohus kan dels tolkas som ett uttryck för de vanligt förekommande tullarna på större europeiska vattendrag dels som ett sätt att tullbelägga hanseatiska skepp, så som fallet var med instiftandet av Öresundstullen 1429.

Vid mitten av 1500-talet hade Kalmarunionen upphört att existera och Skandinavien bestod av två furstestater – Danmark-Norge och Sverige. Detta ledde till att Göta älv fick ökad politisk och symbolisk betydelse som riksgrens och det gemensamma skandinaviska urbana systemet började brytas upp och ersättas med ett dansk-norskt respektive svenskt urbant system.

För Gamla Lödöses del innebar detta att kontakterna med omlandet på andra sidan älven försvårades, särskilt efter att de svenska städerna delades in i stapelstäder och uppstäder. Uppstäder framtogs rätten till utrikeshandel och i rollen som uppstad förändrades Gamla Lödöses kontakt med sitt omland på andra sidan älven, då interaktionen i och med detta blev olaglig. Från att ha utgjorts av utbyte mellan stad och omland blev nu relationen mellan Gamla Lödöse och västra älvstranden präglad av smuggling. I samband med tillblivelsen av Göteborg och Vänersborg blev Gamla Lödöse dessutom utkonkurrerad från sitt västgötska omland. När Gamla Lödöse lades ner 1646 hade staden sålunda inget omland och därmed inte heller några regionala eller lokala ekonomiska funktioner. Beslutet om nedläggning kan med andra ord tolkas som formaliseringen av ett redan fullbordat faktum.

Från 1473 till 1646 hade Lödöses position i det skandinaviska urbana systemet förändrats från en position i systemets övre skikt, orsakat av antalet exklusiva funktioner; till systemets mellannivå med en semiperifer position till följd av att stadens funktioner nu var mindre exklusiva och dessutom regionalt baserade; till att under 1600-talets första hälft förflyttas till systemets lägsta nivå med en mycket perifer position, orsakat av att stadens funktioner var vanligt förekommande och lokalt baserade. Denna förflyttning i systemet skedde allt eftersom det skandinaviska urbana systemet, där Lödöse innehått en position sedan stadens tillkomst vid mitten av 1000-talet, bröts upp och ersattes av nationellt inriktade urbana system. På grund av hur riksgränsen mellan det norska och det svenska kungadömet utvecklade sig, kom Lödöse att ingå i det framväxande svenska urbana systemet, som utvecklades och formades på ett sådant sätt av den svenska staten att Gamla Lödöse inte hade någon systemposition att inta och därmed hamnade utanför det urbana systemet med nedläggning som följd.

Syftet med denna avhandling har varit att utifrån ett regionalt perspektiv undersöka Lödöses roll i de skandinaviska urbana systemen, som växte fram

under medeltiden och tidigmodern tid. Detta motiveras av att utvecklingen i Glomma-Risveden-regionen inte har genomgått någon systematisk analys med utgångspunkt i samverkan mellan riksbildningsprocessen och urbaniseringsprocessen, trots att området ifråga utgjordes av ett gränsområde mellan framväxande stater. Uppfyllandet av avhandlingens syfte har möjliggjorts dels genom appliceringen av teorin om det dynamiska urbana systemet på Lödöses funktionella utveckling dels genom att förbise den moderna nationalstaten som den givna tolkningsramen. Genom att anta utgångspunkten att stå utanför Skandinavien och blicka in och då se regionen för vad den är och inte vad den borde vara, har ny kunskap tagits fram om vårt förflutna. Städer var och är kommunicerande enheter. Mer ofta än inte går dessa kommunikationer bortanför rådande politiska indelningar. Särskilt gäller detta städer med ett ursprung i medeltiden, eller, i områden där sådana städer finns, till och med ännu längre bakåt i tiden. Genom att tolka vårt förflutna på det förflutnas egna villkor, kan vi få en förståelse för inte bara vår nutid och samtid, utan även en förståelse för det som ännu väntar bortom horisonten.

Appendix

Lödöses resa genom det dynamiska urbana systemet: sammanställning 1150–1646

Period	Systemposition
1150-1190	hög/kärna
1250-1290	hög/kärna
1350-1400	hög/semiperiferi
1440-1473	mellan/semiperiferi
1590-1620	mellan/periferi
1620-1636	låg/periferi
1636-1646	ingen

Summary

During the Middle Ages, Lödöse was a prominent town in the Swedish kingdom. Today, Lödöse is a village in the municipality of Lilla Edet, located approximately 40 kilometers north of Gothenburg, in western Sweden. The investigation and analysis of Lödöse's political functions over a period of six hundred years has made it possible to follow and contextualize a town's life cycle and development. Rather than simply focusing on the town itself, Lödöse has instead been used as a case study which illuminates how and why a town emerged, developed and disappeared in medieval and early modern Scandinavia in relation to the processes of state formation and urbanization in the developing kingdoms of Denmark, Norway and Sweden. The development of Lödöse has been studied within the context of a particular geographical area, which consists of Vestfold and Østfold in present-day eastern Norway, and Bohuslän, Dalsland and Västergötland in present-day western Sweden. Within this region, the area between the river of Glomma in Østfold and the forest of Risveden in Västergötland has been given particular attention, since previous research has revealed it to be an economic and cultural entity in its own right. This economic and cultural entity has been traced as far back as the late Iron Age. Ultimately, the Glomma-Risveden region developed into a disputed border region between Denmark, Norway and Sweden. It was in this region that Lödöse emerged in the middle of the 11th century.

Using the Glomma-Risveden region as a focal point, it has been demonstrated that Lödöse was in fact founded in the 11th century during the urbanization of the medieval eastern Norwegian region of Viken by the Norwegian kings, not as a power manifestation by the Swedish kings, as has been previously assumed. Through the urbanization of Viken, Lödöse emerged as a gateway town in the developing Scandinavian urban system, long-distance trade most likely being the main function of the town from the outset.

This dissertation's empirical analysis explores Lödöse's changing functions and positions within the Scandinavian urban system, within the period 1150–1473. The study has focused on Lödöse's political functions, despite the fact that the town's main activities were economic. The functions that have been examined are Lödöse's mint, castle and the royal presence at Lödöse. The political functions were chosen for the present analysis in part due to the relatively plentiful, relevant source material, which includes both archaeological artifacts as well as written sources, and in part due to the fact that Lödöse's economic functions remained largely unchanged until the end of the 15th century. Therefore, the empirical analysis of the dissertation focuses on the political functions of Lödöse, with the economic functions in the background.

In addition, the functions serve as the parameters of the dissertation's theoretical framework. This framework has been applied to the results of the empirical survey in order to contextualize and explain Lödöse's movements through the urban system. The theory being applied here is the *Dynamic Urban Systems Theory* and is an amalgamation of the three already established urbanization theories: *Central Place Theory*, *Urban Networks Theory* and *Urban Systems Theory*.

The purpose of the Dynamic Urban Systems Theory is to create a multi-dimensional model, consisting of more than two dimensions and containing a flow of action of more than one direction. Within the Dynamic Urban Systems Theory, there can be found vertical interaction (between central places); horizontal interaction (between network nodes); a centripetal action flow (from hinterland to center); and a centrifugal action flow (from network core to periphery) in one and the same analytical unit: the town. The vertical interaction takes place between towns in their capacity as central places in an urban hierarchy. The horizontal interaction takes place between the same set of towns, but in their capacity as nodes within an urban network. Towns that communicate intensely with each other through hierarchies and networks form an urban system. By nature, urban systems are closed with a clearly defined periphery, communicating with other urban systems through their respective gateway towns. A *gateway town* is a place of long-distance trade, acting as a portal between the center of its system and the outside world. Through the gateway town, external impulses reach the center of the system and cause changes, which can lead to the towns of the system changing positions in relation to one another.

The position of a town within the Dynamic Urban Systems Theory is determined by the functions of the town, as well as the exclusiveness of these functions in relation to the functions of the other towns in the system. For example, even from its formation in the mid-11th century, Lödöse, in its capacity as a gateway town of long-distance trade, had functions exclusive enough to

secure the town a position in the highest tier of the developing Scandinavian urban system.

Using the framework of the Dynamic Urban Systems Theory, the empirical analysis of the dissertation is contextualized by means of the diagram below. The functions given in the diagram include some of Lödöse's economic, political and administrative functions and are not necessarily applicable in explaining the development of a different town by means of this theory.

Dynamic Urban Systems Theory

Hinterland	Function	Position	Functional exclusivity
The surrounding world	long-distance trade (gateway), minting, political gatherings, friars	High/Core	Very exclusive
The surrounding region	regional trade (fair), administration (convent, castle, town hall)	Intermediate/ Semi-periphery	Semi-exclusive
The countryside/ The nearest surrounding area	local trade (weekly market) fields, pasture	Low/Periphery	Less exclusive

This diagram makes it possible to observe a town's development within the system. On the one hand, the diagram shows how the relationship between an individual town and the surrounding towns of the system can be defined, and, on the other hand, the diagram shows the interconnectedness of a town's functions and its position in the system. Thus, by using the Dynamic Urban Systems Theory as visualized in the diagram and investigating Lödöse's functions, it has become possible to monitor Lödöse's movements within the Scandinavian urban system.

The influences of the Scandinavian state formation process on the town and the subsequent emergence of Göta Älv as the border of the realm have been ubiquitous during the evolution of Lödöse's functions. This conclusion has been reached by abandoning the interpretational framework offered by the historical, as well as the present-day, borders of the Scandinavian national states, which have been allowed to dominate both historical and archaeological research.

In the empirical analysis of Lödöse's political functions, a number of time periods have been identified. During these periods, changes in Lödöse's functions coincided with changes in the state formation process, as well as changes in the status of Göta Älv as a border. These periods are: 1150–1190, 1250–1290, 1350–1400 and 1440–1473.

During the period 1150–1190, Norwegian influence was prevalent in Lödöse, which indicates that the town was still part of the Norwegian urbanization

process in Viken. Moreover, it was connected to the land-holding structure of present-day Bohuslän, located on the other side of the river from Lödöse, and not that of present-day Västergötland, the region to which Lödöse belongs today. The earliest minting at Lödöse has been dated to the 1160's and 1170's and was a part of the Norwegian monetary system. This changed when a Swedish monetary system emerged in the 1180's, incidentally the decade in which Lödöse was also given a town plan. Both of these changes indicate the active interference of a political power, in this case the power of the Swedish kings, and were probably possible because of two events. The first event was the creation of the Archdiocese of Uppsala in 1164, which in turn altered the border area between the Norwegian and Swedish spheres of influence by moving it westward from Risveden to Göta Älv. The second event was the continuing Swedish state formation process, which led to the Swedish sphere of interest gaining enough strength to make a political claim on the Göta Älv region.

The period 1250–1290 saw Lödöse's further incorporation into the Swedish sphere of influence as a result of the ongoing process of Swedish state formation. Due to this development, the town was given new exclusive functions, in particular the castle, which was constructed by the Swedish political power as a manifestation of territorial overlordship. As a result of this action, the border, which had been relocated from Risveden to Göta Älv in the late 12th century, became more established. Concurrent with the Swedish kings manifesting their presence in Lödöse, the Hanseatic League established itself in the town, thus further developing the function of long-distance trade.

The period 1350–1400 demonstrates yet another change in Lödöse's development. During this period, Lödöse began losing exclusive functions instead of gaining them. After a temporary increase of a royal presence in the town following the dissolution of the union of Norway and Sweden, this presence had completely ceased by the turn of the 15th century. Minting activity stopped as well and the castle lost its political and administrative importance. The reason for these changes was that Lödöse and its hinterland were governed for a time from Norway. An analysis of Queen Margerete's itinerary indicates an incipient change of positions in the Scandinavian urban system as the political center of gravity shifted from Norway to Denmark. This shift had a negative effect on Lödöse, as the town's once beneficial location between the kingdoms of Norway and Sweden began to lose its strategic importance.

By the period 1440–1473, Lödöse had lost its exclusive functions – minting, the castle and the royal presence – which had until then placed the town in the uppermost tier of the Scandinavian urban system, close to the center of that system. Towards the end of this period, Nya Lödöse (New Lödöse) was founded and took over Lödöse's last exclusive function: long-distance trade.

This loss meant that Lödöse's system position changed, with the town moving away from the system's center and relocating to the system's intermediate tier. However, there are still indications in this period that Lödöse was integrated with the Bohuslän land-holding structure and that horizontal communication within the Glomma-Risveden region was maintained. Furthermore, these indications suggest that Nya Lödöse emerged due to the increased involvement of the Swedish Council of the Realm in the economics of the kingdom, which led to the rearranging of the urban system in accordance with the demands of the Council. Nya Lödöse cannot have been founded in order to counteract the supposedly unfair Norwegian toll levied on all ships passing the castle of Bohus on Göta Älv, which is claimed to have rendered Swedish commerce difficult. It should be noted that the Bohus toll was instituted within the framework of the Calmar Union, when the same king ruled all three Scandinavian kingdoms. The Bohus toll can therefore be interpreted as one of many commonly occurring tolls on river traffic in medieval Europe. The establishment of this toll can also be explained as a means to claim payment from Hanseatic ships, as was the case with the Öresund toll of 1429.

By the middle of the 16th century, the Calmar Union had dissolved and Scandinavia consisted of two states: Denmark-Norway and Sweden. This development increased Göta Älv's symbolic and political significance as a national border. It also caused the disintegration of the heretofore joint urban system of Scandinavia, which now began to break up into one Danish-Norwegian system and one Swedish system.

For Lödöse, now called Gamla Lödöse (Old Lödöse), this development meant that communication with the hinterland on the other side of the river was rendered more difficult, particularly after Swedish towns were divided into categories which only allowed domestic trade (*uppstäder*) or foreign trade (*stapelstäder*). As an *uppstad*, Gamla Lödöse's hinterland communications became illegal. Simple everyday interaction between the town and its hinterland was now deemed as smuggling. Furthermore, following the foundations of the towns of Gothenburg and Vänersborg, Gamla Lödöse faced competition in its Västergötland hinterland. By the time Gamla Lödöse's town charter was revoked in 1646 and the inhabitants were ordered to move, the town had already lost its hinterland and thereby also its regional and local economic functions. The official decision to abandon the town can be interpreted as the formalization of conditions already in existence.

From 1473 to 1646, Lödöse's position in the Scandinavian urban system moved first from the uppermost tier of the urban system, close to the system core, owing to the number of exclusive functions performed by the town. Then, Lödöse moved to a position in the intermediate tier of the urban system with a semi-peripheral position, due to the town's functions losing their exclu-

sivity and having a regional base. Finally, the town was relegated to a position in the lowest tier of the system, with a peripheral position, in the early 17th century as a result of the fact that the town's functions were commonly occurring and locally based. These shifts in position coincided with the ongoing process of state formation, which in turned caused the slow disintegration of the Scandinavian urban system in which Lödöse had held a position from the town's inception in the middle of the 11th century. Due to the evolution of the border between the Norwegian and Swedish kingdoms, Lödöse became a part of the developing Swedish urban system. This system evolved and was shaped in such a way by the Swedish state that, by the early 17th century, Gamla Lödöse was rendered obsolete; therefore, the town ultimately lost its system position and was subsequently abandoned.

The purpose of this dissertation has been, from a regional perspective, to investigate Lödöse's role in the Scandinavian urban systems that developed during the Middle Ages and the Early Modern Period. The primary motivation for focusing the study on Lödöse was that the Glomma-Risveden region had not been analyzed in relation to the processes of Scandinavian state formation and urbanization. This was despite the fact that this area became a disputed border region between the three developing states. The objectives of this dissertation have been met partly through the application of the Dynamic Urban Systems Theory on the functional development of Lödöse and partly by abandoning the national state as the interpretative framework.

By adopting a viewpoint as if outside of Scandinavia, looking in and seeing the area for what it is and not for what it is thought to be, new knowledge about our past has been presented. Towns were, and are, communicating entities. More often than not, this communication goes beyond current political boundaries. This fact is particularly the case with regard to towns that emerged during the Middle Ages or before. By interpreting the past on the terms and conditions of the past, it is possible to acquire an understanding of not only the present, but also of what lies ahead, beyond the horizon.

Referenslista

Otryckt källmaterial

Riksarkivet

Kansliets utredning rörande städernas privilegier 1636:3 Avskrifter utförda i kansliet

Riksregistraturen 1645 vol 229

Riksregistraturen 1646 vol 123, vol 233

Riksregistraturen Allm verk skr till Kgl Maj:t vol 234 Tullinspektörer
Städernas enskilda besvär Städernas enskilda besvär R5258

Författarens arkiv

Sammanställning av dendrokronologiska resultat, Lödöse Museum

Elektroniska källor

Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (SDhk)

<http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=2453&refid=8005>

Diplomatarium Norvegicum

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Grotefend

<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/grotefend.htm>

Tryckt källmaterial

Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ. Første bind., 1847. Köpenhamn: Det kongelige videnskabernes selskab.

Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ. Anden række. Første binds første afdeling., 1889. Köpenhamn: Det kongelige danske videnskabernes selskab.

Mecklenburgisches Urkundenbuch X., 1877. Schwerin.

- Andersen, Aage, red., 1998. *Diplomatarium Danicum 4. række 6. bind*. Köpenhamn: C.A. Reitzels Forlag/ Det danske sprog og litteraturselskab
- Bekker-Nielsen, Hans & Widding, Ole, red., 1977. *Knytlinge saga: Knud den Store, Knud den Hellige, deres Mænd, deres Slægt*. Köpenhamn.
- Bergh, Severin, red., 1906. *Svenska riksrådets protokoll XI 1645-1646*. Stockholm.
- Blatt, Franz & Hermansen, Gustav, red., 1941. *Diplomatarium Danicum 2. række 2. bind*. Köpenhamn: Ejnar Munksgaards forlag/ Det danske sprog og litteraturselskab.
- Christensen, C. A. & Nielsen, Herluf, red., 1941. *Diplomatarium Danicum 3. række 2. bind*. Köpenhamn: Ejnar Munksgaards forlag/ Det danske sprog og litteraturselskab.
- Grammaticus, Saxo., 1999. *Danmarkskrøniken Vol 2*. Köpenhamn: Aschehoug Dansk Forlag.
- Gunnes, Erik, red., 1979. *Regesta Norvegica V 1337-1350*. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt.
- Herlitz, Nils, red., 1927. *Privilegier Resolutioner och Förordningar för Sveriges städer: Första delen (1251-1523)*. Stockholm: P A Nordstedt & Söner.
- Hødnebo, Finn & Magerøy, Hallvard, red., 1979. *Norges kongesagaer 2*. Oslo: Gyldendal.
- Hødnebo, Finn & Magerøy, Hallvard, red., 1979b. *Norges kongesagaer 3*. Oslo: Gyldendal.
- Hødnebo, Finn & Magerøy, Hallvard, red., 1979c. *Norges kongesoger 4*. Oslo: Gyldendal.
- Jansson, Sven-Bertil, red., 1985. *Erikskrönikan*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Klemming, G. E., red., 1866. *Nya eller Karlskrönikan Svenska Medeltidens Rimkrönikor Andra delen*. Stockholm.
- Lindberg, Folke & Sleman, Folke, red., 1946. *Privilegier Resolutioner och Förordningar för Sveriges städer. Fjärde delen (1592-1611)*. Stockholm: Albert Bonniers Boktryckeri.
- Nielsen, Herluf, red., 1994. *Diplomatarium Danicum 4. række 4. bind*. Köpenhamn: C.A. Reitzels Forlag/ Det danske sprog og litteraturselskab
- Riis, Thomas, red., 1993. *Diplomatarium Danicum 4. række 3. bind*. Köpenhamn: C.A. Reitzels Forlag/ Det danske sprog og litteraturselskab
- Þorðarsson, Sturla., 1964. *Hákon Hákonssons saga*. Översatt av Anne Holtsmark. Oslo.
- Þorðarsson, Sturla., 1977. *Hákonar saga Hákonarsonar*. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt.

Litteratur

- Aasma, Karin., 1994. *Dragsmark och Bokenäs kyrkor: Lane härad, Bohuslän*. Stockholm.
- Abu-Lughod, Janet L., 1991. *Before European Hegemony: the World System A.D. 1250–1350*. Oxford: Oxford University Press.
- af Ugglas, Carl., 1931. *Lödöse: historia och arkeologi*. Göteborg: Erlanders.
- Ahlberg, Nils., 2005. *Stadsgrundningar och planförändringar: svensk stadsplanering 1521–1721*. Uppsala.
- Ahlberg, Nils., 2005b. *Stadsgrundningar och planförändringar: svensk stadsplanering 1521–1721 Kartor*. Uppsala.
- Andersson, Hans., 1971. *Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie: Studien zur Geschichte des nordeuropäische Städtewesens vor 1350*. Göteborg.
- Andersson, Hans., 1982. ”Städer i öst och väst: regional stadsutveckling under medeltiden”. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 3.
- Andersson, Hans., 1985. ”Västkustens medeltida städer: eller vem har nytta av städer”. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 10.
- Andersson, Hans., 2001. ”Förord”. I: H. Andersson, K. Carlsson, M. Vretemark, red. 2001. *Kungahälla: problem och forskning i stadens äldsta historia*. Uddevalla: Bohusläns Museums Förlag.
- Andersson, Hans., 2001b. ”Kungahällas urbanisering i ett västskandinaviskt perspektiv”. I: H. Andersson, K. Carlsson, M. Vretemark, red. 2001. *Kungahälla: problem och forskning i stadens äldsta historia*. Uddevalla: Bohusläns Museums Förlag.
- Andersson, K-E . Björklund, Bo., 2001. *Risveden: en västsvensk obygdts historia. Del 1*. Acta Risvedensis.
- Andréen, Anders., 1985. *Den urbana scenen: städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Malmö: Gleerups/Liber.
- Arthur, Paul. Sindbæk, Søren M., 2007. ”Trade and Exchange”. I: J. Graham-Campbell, M. Valor, red. 2007. *The Archaeology of Medieval Europe*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Authén Blom, Grete., 1992. *Norge i union på 1300-tallet: kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380. Del 1. Kongefelleskapet med Sverige 1319–1350*. Oslo: Tapir Forlag.
- Authén Blom, Grete., 1992b. *Norge i union på 1300-tallet: kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380. Del 2. Det siste gammelnorske kongedømmet 1350–1380*. Oslo: Tapir Forlag.
- Bill, Jan. Roesdahl, Else., 2007. ”Travel and Transport”. I: J. Graham-Campbell, M. Valor, red. 2007. *The Archaeology of Medieval Europe*. Aarhus: Aarhus University Press.

- Carelli, Peter., 2004. "Den medeltida staden som monetär arena". I: S. B. Christensen, red. 2004. *Danske Bystudier 1: Middelalderbyen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Carelli, Peter., 2001. *En kapitalistisk anda: kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Carlsson, Anders., 1997. "Birkas kungsgård på Adelsö och svearnas Fornsig-tuna: två aristokratiska miljöer i Mälardalen". I: J. Callmer, Rosengren, E, red. 1997. "... gick Grendel att söka det höga huset..." *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Halmstad.
- Carlsson, Kristina & Ekre, Rune., 1980. *Gamla Lödöse*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet/Statens Historiska Museer.
- Carlsson, Kristina., 1998. *Tre kvarter i Gamla Lödöse: kronologi och funktion*. Göteborg.
- Carlsson, Kristina., 2001. "Keramiken i Kungahälla: kronologi, handel och funktion". I: H. Andersson, K. Carlsson, M. Vretemark, red. 2001. *Kungahälla: problem och forskning i stadens äldsta historia*. Uddevalla: Bohusläns Museums Förlag.
- Carlsson, Kristina., 2007. *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000–1300*. Uddevalla: Bohusläns Museums Förlag.
- Carter, Harold., 1983. *An Introduction to Urban Historical Geography*. London: Edward Arnold Publishers.
- Christensen, Søren Bitsch., 2004. "De danske middelalderbyers fremkomst, udvikling og udforskning: et bud på nogle hovedlinjer". I: S. B. Christensen, red. 2004. *Danske Bystudier 1: Middelalderbyen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Clark, Peter., 2009. *European Cities and Towns 400–2000*. Oxford: Oxford University Press.
- Dahlberg, Markus., 2002. "Medeltidens kyrkor". I: M. Dahlberg, red. 2002. *Västergötland: landskapets kyrkor*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Day, John., 1981. "The Question of Monetary Contraction in late Medieval Europe". *Nordisk Numismatisk Årsskrift: Coinage and Monetary Circulation in the Baltic Area c. 1350 – c. 1500*.
- de Vries, Jan., 1984. *European Urbanization 1500–1800*. London: Methuen & Co.
- Ekre, Rune., 1968. "Ny bild av medeltidens Lödöse". *Göteborg förr och nu*, 70.
- Ekre, Rune., 1979–80. "Om Olovskyrkan i Gamla Lödöse." *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift*.
- Ekre, Rune., 1984. "Lödösegrävningar 1983: I borgens periferi." *VästgötaDal*. Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum.
- Ekre, Rune., 1985. "Birger jarl och borgen i Lödöse." *Populär Arkeologi*, 2.

- Ekre, Rune., 1986. *Pilgrim och vallfartsled: om medeltida vallfärder från och genom Lödöse*. Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum.
- Ekre, Rune., 1989 "Myntherre efterlyses". *Populär Arkeologi*, 2.
- Ekre, Rune., 1989–90. "Borg och kungsgård i Lödöse". *VästgötaDal: Skärvor och fragment kring medeltiden i Älvsborgs län*. Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum.
- Ekre, Rune., 1989–90b. "Om den medeltida myntningen i Lödöse". *VästgötaDal: Skärvor och fragment kring medeltiden i Älvsborgs län*. Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum.
- Ekre, Rune., 2001. "Borgar och möten". I: L. Linge, red. 2001. *Nordiska möten: en antologi kring Trekungamötet 1101*. Kungälv: Föreningen Kungälv's Musei Vänner.
- Eliassen, Finn-Einar., 1995. "The Mainstays of the Urban Fringe: Norwegian Small Towns 1500–1800." I: P. Clark, red. 1995. *Towns in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eliassen, Finn-Einar., 1999. *Norsk småbyföydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*. Oslo: Akademisk Publiserings.
- Erslund, Geir Atle., 1994. *Kven eigde byen? Ei gransking av opphavet og utviklinga av grunnleige i Bergen og eit urval nordeuropeiske byar*. Bergen.
- Forseth, Lars., 2003. "Maktsentra og forskjeller mellom Østfold og Vestfold under jernalderen: en kildekritisk undersøkelse basert på de arkeologiske funnene og fornminnene." I: P. Norseng, J. V. Sigurdsson, red. *Over grenser: Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*. Oslo.
- Franzén, Kristina., 2002. "Kyrkan i landskapet". I: M. Dahlberg, red. 2002. *Västergötland: landskapets kyrkor*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Fritz, Birgitta., 1972. *Hus, land och län: förvaltningen i Sverige 1250–1434. Vol 1*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Fritz, Birgitta., 1972b. *Hus, land och län: förvaltningen i Sverige 1250–1434. Vol 2*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Fröjmark, Anders., 1990. "Kyrkornas skyddshelgon i Östergötland 'västanstång' under tidig medeltid". I: G. Dahlbäck, red. 1990. *I heliga Birgittas trakter: nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland 'västanstång'*. Uppsala.
- Gallén, Jarl., 1958. "Dominikanerorden". I: J. Granlund, red. 1958. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Malmö: Allhems förlag.
- Gejrot, Claes., 2002. "Inledning". I: C. Gejrot, R. Andersson, K. Abukhanfusa, red. 2002. *Ny väg till medeltidsbrev: från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999*. Stockholm.
- Gullbekk, Svein H., 2003. *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*. Oslo.

- Gustafsson, Harald., 2000. *Gamla riken, nya stater: statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*. Stockholm: Atlantis.
- Gustavson, Helmer., 1983. ”Runristad träpinne”. *VästgötaDal*. Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum.
- Gustavson, Helmer., 1984. ”En runristad stridsyx och träskiva från Lödöse”. *VästgötaDal*. Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum.
- Heim, Siegfried. Nevés, Clara & Karlsson Westling, Lena., 1997. *Medeltida småkonst: sigill i Riksarkivet*. Stockholm.
- Helle, Knut. Eliassen, Finn-Einar. Myhre, Jan Eivind & Stugu, Ola Svein., 2006. *Norsk byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo: Pax Forlag.
- Hohenberg, Paul M. & Hollen Lees, Lynn., 1995. *The Making of Urban Europe 1000–1994*. Cambridge (MS): Harvard University Press.
- Holm, Olof., 2003. ”Den norsk-svenska riksgrensens ålder och hävd: en studie av rikssamlingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien.” *Collegium Medievale*, 16.
- Hyenstrand, Åke., 1982. ”Mälarstädernas omland”. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 3.
- Jansson, Henrik., 2001. ”Bakgrunden till kungamötet: riken och gränser”. I: L. Linge, red. 2001. *Nordiska möten: en antologi kring Trekungamötet 1101*. Kungälv: Föreningen Kungälv's Musei Vänner.
- Johansson, Monica., 1989–90. ”Skärvor och fragment: glasmålningar från klosterkyrkan i Lödöse”. *VästgötaDal: Skärvor och fragment kring medeltiden i Älvsborgs län*. Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum.
- Jonsson, Kenneth., 1984. ”Myntningen under Valdemar 1250–1275 och Magnus Ladulås 1275–1290”. *Myntkontakt*, 4/5.
- Jonsson, Kenneth., 1985. ”Mellan vikingatid och medeltid: uppkomsten av den medeltida myntningen i Sverige.” *Hikuin*, 11.
- Jonsson, Kenneth., 2002. ”Utvecklingen av ekonomin”. I: L. Annerbäck, red. 2002. *Birger jarls tid: en brytningstid?* Stockholm: Runica et Mediævalia.
- Jørgensen, Jon Gunnar., 2004. ”Håndskrift- og arkivkunnskap”. I: O. E. Haugen, red. 2004. *Handbok i norrøn filologi*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- Keen, Maurice., 1991. *The Penguin History of Medieval Europe*. London: Penguin.
- Klackenberg, Henrik., 1992. *Moneta Nostra: monetarisering i medeltidens Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Koppe, Wilhelm., 1934. *Lübeck und Lödöse im 14. Jahrhundert*. Göteborg.
- Kraft, Salomon., 1932. ”Erikskrönikans källor”. *Historisk tidskrift*, 52.

- Krag, Claus., 2003. "The Early Unification of Norway". I: K. Helle, red. 2003. *The Cambridge History of Scandinavia: Volume I Prehistory to 1520*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Larsson, Inger., 2003. *Svenska medeltidsbrev: framväxten av ett offentligt språk*. Stockholm: Norstedts.
- Lerdam, Henrik., 2001. *Kongen og tinget: det senmiddelalderlige retsvæsen 1340–1448*. Köpenhamn: Museum Tusulanums Forlag.
- Lilja, Sven., 1994. "Swedish Urbanization, c 1570–1800: Chronology, Structure and Class." *Scandinavian Journal of History*, 19:4.
- Lilja, Sven., 2000. *Tjuvehål och stolta städer: urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Lindblad, Carl Severin., 1897. *Lödöse stad samt Ale och Flundre härader: historiska minnen och nuvarande förhållanden*. Göteborg: H. L. Bolinders Boktryckeri.
- Lindkvist, Thomas., 2001. "Politikens former". I: T. Lindkvist, P. Ingesman, red. 2001. *Norden og Europa i middelalderen. Rapporter till det 24. nordiske historikermøde 1. Århus*.
- Lindkvist, Thomas., 2003. "Kings and Provinces in Sweden". I: K. Helle, red. 2003. *The Cambridge History of Scandinavia: Volume I Prehistory to 1520*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria, 2003. *Det svenska samhället 800–1720: klerkernas och adelns tid*. Lund: Studentlitteratur.
- Linge, Lars., 1969. *Gränshandeln i svensk politik under äldre vasatid*. Lund: Gleerup.
- Lovén, Christian., 1999. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Stockholm.
- Löfving, Carl., 2007. *Vid den nordliga leden: Västsverige för tusen år sedan*. Göteborg: Folkuniversitetets Akademiska Press.
- Mayr-Harting, Henry., 1992. "The Church of Magdeburg: its Trade and its Town in the Tenth and Early Eleventh Centuries". I: D. Abulafia, M. Franklin, M. Rubin, red. 1992. *Church and City 1000–1500: Essays in Honour of Christopher Brooke*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mellberg, Gösta., 1995. *Församlings- och gällindelning: en kyrkorättslig undersökning av utvecklingen i Vänerlandskapen 1527–1680*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Moseng, Ole Georg. Opsahl, Erik. Pettersen, Gunnar I & Sandmo, Erling., 1999. *Norsk historie I: 750–1537*. Oslo: Tane Aschehoug.
- Moseng, Ole Georg. Opsahl, Erik. Pettersen, Gunnar I & Sandmo, Erling., 2003. *Norsk historie II: 1537–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Mundal, Else., 2004. "Sagalitteraturen". I: O. E. Haugen, red. 2004. *Handbok i norrøn filologi*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- Murray, James M., 2005. *Bruges: Cradle of Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Myrberg, Nanouschka., 2008. *Ett eget värde: Gotlands tidigaste myntning, ca 1140–1220*. Stockholm.
- Nicholas, David., 2003. *Urban Europe 1100–1700*. New York: Palgrave MacMillan.
- Nilsson, Bertil., 1998. *Sveriges kyrkohistoria: missionstid och tidig medeltid*. Stockholm: Verbum.
- Nockert, Margareta., 1989–90. "Plisserade tyger från Lödöse." *VästgötaDal: Skärvor och fragment kring medeltiden i Älvsborgs län*. Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum.
- Norberg, Erik., 2002. "Förord". I: C. Gejrot, R. Andersson, K. Abukhanfusa, red. 2002. *Ny väg till medeltidsbrev: från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999*. Stockholm.
- Nyborg, Ebbe., 2004. "Kirke og sogn i højmiddelalderens by". I: S. B. Christensen, red. 2004. *Danske Bystudier 1: Middelalderbyen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Olesen, Jens E., 2003. "Inter-Scandinavian Relations". I: K. Helle, red. 2003. *The Cambridge History of Scandinavia: Volume I Prehistory to 1520*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olsson, Gunnar., 1953. "Sverige och landet vid Göta älvs mynning". *Göteborgs Högskolas Årsskrift*, LIX.
- Opsahl, Erik., 1998. "Kalmarunionen: et dansk-svensk prosjekt med Norge på slep? Norges rolle i nordisk politikk 1319–1397." I: *Konge, adel og opprør. Kalmarunionen 600 år*. Oslo.
- Opsahl, Erik., 2002. "Tel noreghes vil jak ey. Norsk og svensk i 1300-tallets diplommateriale og i moderne kildepublikasjoner." I: C. Gejrot, R. Andersson, K. Abukhanfusa, red. 2002. *Ny väg till medeltidsbrev: från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999*. Stockholm.
- Opsahl, Erik & Sogner, Sølvi., 2003. *Norsk innvandringshistorie bind 1: I kongenes tid 900–1814*. Oslo: Pax Forlag.
- Orning, Hans Jacob., 2003. *Uforutsigbarhet og nærvær: en analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*. Ph.D. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Pettersson, Johan., 1955. "Stjärnformiga karvsnittsortnamn i sten: några anteckningar till ett stycke norsk-svensk kyrkokonst". *RIG*, 38.
- Pipping, Rolf., 1926. *Kommentar till Erikskrönikan*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Pirenne, Henri., 1925. *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*. Princeton: Princeton University Press.

- Poulsen, Bjørn., 2004. "Tilbagegang og vækst i senmiddelalderens by." I: S. B. Christensen, red. 2004. *Danske Bystudier 1: Middelalderbyen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Pounds, N. J. G., 1994. *An Economic History of Medieval Europe*. London: Longman.
- Retsö, Dag., 2007. *Människans mobilitet och naturens motsträvighet: studier kring frågan om reshastighet under medeltiden*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Riis, Thomas., 1981. "Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332." I: K. Fledelius, red. 1981. *Middelalder, metode og medier. Festskrift till Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981*. Köpenhamn.
- Ros, Jonas., 2009. *Stad och gård: Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid*. Uppsala.
- Rosén, Jerker., 1947. "Tronskiftet i Sverige 1275". *Scandia*, XVIII.
- Rosén, Jerker., 1950. "Drottning Margretas svenska räfst". *Scandia*, XX.
- Rosén, Jerker., 1963. "Karlskrönikan". I: J. Granlund, red. 1963. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Malmö: Allhems förlag.
- Sassen, Saskia., 2007. *Territorium, makt, rättigheter: sammansättningar från medeltiden till den globala tidsåldern*. Stockholm: Atlas.
- Sawyer, Birgit., 1986. "Skaras profana historia". I: A. Sträng, red. 1986. *Skara: före 1700: staden i stiftet*. Skara.
- Schmidt, Tom., 2003. "Sætrekk ved stednavnmaterialet fra Østfold i jernalder og middelalder". I: P. Norseng, J. V. Sigurdsson, red. *Over grenser: Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*. Oslo.
- Schofield, John & Steuer, Heiko., 2007. "Urban Settlement". I: J. Graham-Campbell, M. Valor, red. 2007. *The Archaeology of Medieval Europe*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Schück, Adolf., 1926. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Stockholm.
- Schück, Herman., 1976. *Rikets brev och register: arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*. Stockholm: Liber.
- Schück, Herman., 1994. *Engelbrektskrönikan: tillkomsten och författaren*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Sigurdsson, Jon Viðar., 2003. "Innledning." I: P. Norseng, J. V. Sigurdsson, red. *Over grenser: Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*. Oslo.
- Sigurdsson, Jon Viðar., 2003b. "Viken og fullføringen av rikssamlingen". I: P. Norseng, J. V. Sigurdsson, red. *Over grenser: Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*. Oslo.
- Skre, Dagfinn., 2007. *Kaupang in Skiringsal. Vol 1*. Aarhus: Aarhus University Press.

- Spufford, Peter., 2002. *Power and Profit: the Merchant in Medieval Europe*. London: Thames & Hudson.
- Stabel, Peter., 1997. *Dwarfs among Giants: the Flemish Urban Network in the late Middle Ages*. Leuven: Garant.
- Stibeus, Magnus., 2001. "Sigurd Jorsalafars kastell och Ragnhildsholmen." I: H. Andersson, K. Carlsson, M. Vretemark, red. 2001. *Kungahälla: problem och forskning i stadens äldsta historia*. Uddevalla: Bohusläns Museums Förlag.
- Strömbom, Sixten., 1924. *Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse*. Göteborg: Göteborgs Litografiska Aktiebolag.
- Svärdström, Elisabeth., 1982. *Runfynden från Gamla Lödöse*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Szende, Katalin., 2006. "Continuity and Change: the Emergence of a Structured Urban Network in the Carpathian Basin between the Eleventh and the Fourteenth Centuries". I: EAUH (European Association for Urban History), *Eighth International Conference on Urban History*. Stockholm 30 augusti – 2 september 2006. Opublicerad.
- Tesch, Sten., 1996. "Sigtuna: Royal Stronghold and Early Town". I: L. Nilsson, S. Lilja, red. 1996. *The Emergence of Towns: Archaeology and Early Urbanization in non-Roman, north-west Europe*. Stockholm.
- Tigerstedt, Eugéne Napoleon., red., 1957. *Ny Illustrerad Svensk Litteraturhistoria Del 1*. Andra uppl. Stockholm.
- Vestergård Pedersen, Kathrine., 2004. *Stofproduktion i Nordeuropa 1100–1500: en analyse af tekstilfund fra Lödöse og Lübeck samt en diskussion af forholdet mellem tekstiler, vævetyper og produktionsformer*. M.A. Aarhus: Aarhus Universitet.
- Wickham, Chris., 2005. *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford: Oxford University Press.
- Wold, Helge A., 2004. *Querinis reise: historier om en historie*. Stamsund: Orkana.